O’ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O’RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

S.N. TASHNAZAROV

BOSHQARUV HISOBI

MA’RUZA MATNLARI

I –QISM (TANNARX HISOBI)

SAMARQAND - 2010

S.N. Tashnazarov. Boshqaruv hisobi. Ma’ruza matnlari. SamISI, 2010.

Ushbu ma’ruzalar matnining birinchi bo’limida boshqaruv hisobining mazmuni, uning korxonalar boshqaruv tizimida tutgan o’rni va ahamiyati, moliyaviy hisob bilan bog’liqligi va farqli jihatlari yoritib berilgan. Ikkinchi bo’limida boshqaruv hisobining muhim ob’ekti bo’lgan xarajatlarning tavsifi, tasnifi masalalari, ustama ishlab chiqarish xarajatlarni hisobga olishning an’anaviy va funktsional usullari, mahsulot tannarxini kal’kulyatsiya qilishning jarayonli va buyurtmali usullarining mohiyati va qo’llanilishi bayon qilingan.

Oliy ta’lim muassasalarida 5340100 “Buxgalteriya hisobi va audit” ta’lim yo’nalishi bo’yicha ta’lim olayotgan talabalarga mo’ljallangan. Undan boshqa yo’nalishlarda bakalavriatda hamda magistraturada tahsil olayotgan talabalar, malaka oshirish fakulteti tinglovchilari uchun o’quv adabiyoti sifatida tavsiya etiladi. Bundan tashqari korxona menedjerlari va bosh buxgalterlar korxonada boshqaruv hisobini tashkil etishlarida hamda amaliyotchi buxgalterlar va auditorlar SAR sertifikati imtihonlariga tayyorgarlik ko’rishlarida foydalanishlari mumkin.

Taqrizchilar:
K.B. Urazov – i.f.d., professor (SamISI)
B.A. Xasanov – i.f.d., professor (TTESI)

© Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, 2010 y.

KIRISH

Iqtisodiyotni erkinlashtirish boshqarish tizimini takomillashtirishni taqozo qiladi. Hozirgi kunda mamlakatimizda boshqaruv tizimini isloh qilish korporotiv boshqaruvni joriy qilish, ma'muriy boshqaruvni optimallashtirish, menejmentlik san'atini puxta egallash orqali amalga oshirilmoqda. Boshqaruv qarorlarining sifati ko'p jihatdan menejerlarni o'z vaqtida, sifatli, ob'ektiv va tezkor axborotlar bilan ta'min etish darajasiga bog'liq bo'ladi. Bu masalani hal etishda boshqaruv hisobi muhim rol o'ynaydi. Bu o'z navbatida ushbu soha mutaxassislari oldiga yangicha vazifalar qo'ymoqda. SHu bois, ular boshqaruv hisobi masalalarini mutaxassislikka oid bevosita fan sifatida mukammal bilishlari talab etiladi.

Xalqaro tajribalarda buxgalteriya hisobi tizimi moliyaviy va boshqaruv hisobi kabi tarkibiy qismlardan tashkil topgan. SHu nuqtai nazardan bugungi kunda buxgalteriya hisobi fani ham moliyaviy va boshqaruv hisobiga bo'lib o'rganilmoqda. Oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan 5340900 "Buxgalteriya hisobi va audit" baklavriat yo'nalishi uchun o'quv rejasida "Boshqaruv hisobi" fanini o'rganish ko'zda tutilgan.

Mazkur kursning asosiy maqsadi bo'lg'usi mutaxassislarda boshqaruv hisobining kontseptsiyasi bilan yaqindan tanishtirish, menejerlarni qabul qilayotgan qarorlarini asoslash maqsadida korxona xarajatlari, byudjetlari, baholarini belgilash va korxonaning kelgusidagi rivojlantirish yo'nalishlarini belgilab olish bo'yicha ob'ektiv, sifatli va tezkor axborotlar bilan ta'min etishga doir nazariy va amaliy bilimlarni shakllantirishdan iborat.

Fanning asosiy vazifalari talabalarni boshaquv hisobi maqsadlarida xarajatlar mohiyati va tasnifi, ustama xarajatlarni hisobga olish hamda mahsulotlar tannarxini kal'kulyatsiya qilishning usullari, byudjetlashtirish va nazorat, xarajatlarning boshqaruv tahlili, boshqaruv qarorlarini asoslashda xarajatlar to'g'risidagi axborotlardan foydalanish, baholash asoslari bilan tanishtirish, ularda ushbu bilimlar bo'yicha amaliy ko'nikmalarni hosil qilishga qaratilgan.

Ushbu fanni chuqur o'rganish orqali talabalar menejment qarorlarini qabul qilishda boshqaruv hisobi ma'lumotlarini tayyorlash, taqdim qilish va qo'llash bo'yicha zarur bilimlarga ega bo'ladilar.

Bakalavrlar darajasini olishga da'vogar bo'lgan «Buxgalteriya hisobi va audit» ta'lim yo'nalishlari talabalari "Boshqaruv hisobi" fanidan quyidagilarni bilishlari zarur:

- bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar boshqaruv tizimida boshqaruv hisobining tutgan o'rni va ahamiyatini o'rganish;
- Korxonalarda boshqaruv hisobini tashkil etilishi, uning kontseptsiyasi va tarkibiy qismlari masalalari bilan tanishish;
- Boshqaruv hisobi maqsadlarida xarajatlarning tavsifi, tasnifi masalalarini, ustama (nakladnoy) xarajatlarni hisobga olishning an'anaviy va funktsional usullarining qo'llanilishini, mahsulot tannarxini kal'kulyatsiya qilish usullarini (buyurtmali kosting, jarayonli kosting) o'rganish;
- Kompleks ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash, xarajatlarni to'liq taqsimlash va o'zgaruvchan xarajatlar usullari bo'yicha hisobga olish uslubiyoti bilan tanishish;
- Boshqaruv hisobida byudjetlashtirish va xarajatlarni nazorat qilish masalalarini o'rganish;

- Mahsulot tannarxini kal’kulyatsiya qilishning normativ usuli (standart kosting) bilan tanishish va xarajatlarning normativlardan chetlanishlarini tahlil qilish masalalari bilan tanishish;
- Boshqaruv qarorlarini asoslashda va nazorat qilishda boshqaruv hisobi axborotlaridan foydalanish;
- Baholar va baholash bo’yicha qarorlar qabul qilish asoslari bilan tanishish.
- Korxonalarning segmentar hisobotini tuzish va taqdim qilish tartibini o’rganish

Mustaqil fan sifatida «Boshqaruv hisobi» fani quyidagi boshqa fanlar bilan o’zaro bog’liqdir: «Falsafa», «Iqtisodiy nazariya», «Statistika», «Marketing», «Menejment», «Makroiqtisodiyot», «Mikroiqtisodiyot», «Moliya», «Axborot texnologiyalari», “Buxgalteriya hisobi nazariyasi”, “Moliyaviy hisob” va boshqa fanlar.

O’quv jarayonida «Boshqaruv hisobi» fanini o’rganish bevosita ma’ruzalarda, amaliy mashg’ulotlarda ishtirok etish, mavzular bo’yicha tavsiya etilgan savollarni mustaqil o’rganish orqali amalga oshiriladi. Ma’ruza va amaliy mashg’ulotlarda suhbatlar, dolzarb masalalarda munozaralar (diskussiyalar) o’tkazilib boriladi, so’rov-javoblar, mavzular bo’yicha keyslar bajariladi. Mashg’ulotlarda buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi, hisobga oid alohida blankalar, jadvallar, chizmalar, slaydlar, komp’yuterlar foydalaniladi. Ayrim mavzularning mazmun-mohiyati internet ma’lumotlari orqali o’rganiladi.

Ushbu ma’ruza matni buxgalteriya hisobi halqaro standartlari, SAR sertifikatini olish uchun o’qitiladigan boshqaruv hisobi-1, rivojlangan mamlakatlar universitetlarida o’qitiladigan boshqaruv hisobi, tannarx hisobi fanlari bo’yicha darsliklar hamda mamlakatimizda OTMlari talabalari uchun boshqaruv hisobidan chop ettirilgan darslik va o’quv qo’llanmalar asosida yozildi. Har bir mavzu so’ngida mavzuga oid atamalar, testlar, o’zini-o’zi tekshirish uchun savollar hamda masalalar kelitirilgan. Ma’ruza matnining muhim xususiyati unda masalalarning ham keltirilishidir. Bu esa ma’ruza matnida namuna shaklida keltirilgan masalalar echimi asosida unga aynan o’xshash bo’lgan masalalarni talabalar amaliy darslarda o’qituvchi rahbarligida ishlaydilar. Bu esa ma’ruza darslari bilan amaliy darslarni uyg’unlashtirish imkonini beradi.

Ma’ruza matnida amaliy misollar, chizmalar, jadvallar muallif tomonidan ishlab chiqilishi yoki qayta ishlanishi bilan birqatorda bevosita ingliz tilidagi, jumladan:

1. Cost accounting: A Managiral EmpHasis, 7 tH edition CHarles T. Horngren/George Foster 1991.
2. L. E. Heitger, S. Matulich. Cost accounting. Mc.Graw-Hill Book Company, 1991.

hamda rus tilidagi

3. Upravlencheskiy uchet 1. Uchebnoe posobie (Bayrashek A.Z. Vanina M.S. i dr)- Assotsiatsiya prepodovateley biznes distsiplin Uzbekistana, 2003.

adabiyotlaridan ham olingan.

Ushbu ma’ruza matni bo’yicha fikr va mulohazalarini muallif minnadorchilik bilan qabul qiladi.

1-BO’LIM. BOSHQARUV HISOBINING NAZARIY ASOSLARI.

1-MA’RUZA. BOSHQARUV HISOBINING UMUMIY TAVSIFI.

Reja

1. Boshqaruv hisobining mohiyati va uning elementlari
2. Boshqaruv hisobining moliyaviy hisob bilan aloqalari va farqli jihatlari
3. Boshqaruv hisobining korxona menejment tizimida tutgan o’rni.

1-savol. Boshqaruv hisobining mohiyati va uning elementlari.

Zamonaviy buxgalteriya hisobi tizimining tarkibiy qismlariga moliyaviy hisob va boshqaruv hisobi kiradi.

Moliyaviy hisob bu buxgalteriya hisobiga oid Qonun va hisob tamoyillari asosida yuritiladigan va asosan korxonaning moliyaviy holati bilan bog’liq axborotlarni shakllantiradigan tizim hisoblanadi. Moliyaviy hisobning asosiy xoridorlari tashqi axborot foydalanuvchilar (mulkdorlar, sarmoyadorlar, kreditorlar, hukumat organlari va boshqa foydalanuvchilar) hisoblanadi. Korxonani samarali boshqarish uchun menejerlarga ob’ektiv, sifatli va o’z vaqtida taqdim qilinadigan axborotlar zarur. Moliyaviy hisob axborotlari bu talabni qondirish uchun etarli emas.

Menejerlarni bajarilayotgan jarayonlar to’g’risida tezkor axborotlarni olishda va boshqarish qarorlarini qabul qilishda zarur axborotlar bilan ta’minlashda boshqaruv hisobi muhim rol o’ynaydi. ***Boshqaruv hisobi*** – bu mavjud ob’ektlarni boshqarish uchun zarur bo’lgan axborotlarni identifikatsiyalash, o’lchash, to’plash, tizimlashtirish, tahlil va interpritatsiyalash hamda uzatishdir.

Xasanov B.A. boshqaruv hisobiga oid adabiyotlarni tahlil qilish asosida quyidagi ta’rifni keltirgan: “***Boshqaruv hisobi*** – bu korxona va uning turli bo’g’inlaridagi tarkibiy tuzilmalarning faoliyatlari yuzasidan taktik va strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun xarajatlar va daromadlar to’g’risida axborotlarni taqdim qiluvchi ichki xo’jalik hisobining sintetik tizimidir”[1] (42-bet).

Buyuk Britaniyadagi SIMA tashkiloti boshqaruv hisobi bo’yicha professional tashkilot hisoblanadi. Ushbu institut tomonidan tayyorlangan menejmentlik buxgalteriya hisobi bo’yicha lug’atda menejmentlik buxgalteriya hisobining quyidagi elementlari keltirilgan: “1) strategik rejalashtirish; 2) moliyaviy menejment; 3) operatsiyalar nazorati uchun axborotlar (tannarx buxgalteriya hisobi\byudjetlashtirish); 4) styuardesli hisobot (moliyaviy buxgalteriya hisobi) (stewardship reporting); 5) qarorlar tayanchi; 6) ichki audit”[2] (1-bet).

B.Xasanov boshqaruv hisobining elementlariga ichki segmentar hisob, transfert bahosini shakllantirish, iste’mol bozorlari jarayonlarini ham kiritgan.

YAxlit buxgalteriya hisobi tizimini tashkil etuvchi boshqaruv buxgalteriya hisobi va moliyaviy buxgalteriya hisobining tarkibiy elementlari va ular o’rtasidagi o’zaro bog’liqlikni, bizningcha, ma’lum mazmunda aks ettirish mumkin (1.1-chizma).

[1] Xasanov B.A. Boshqaruv hisobi: nazariya va uslubiyot. T.: "Moliya" nashriyoti, 2003.,
[2] Management Accounting. Official terminology of the CIMA. The CIMA 63 Portland Place, London WIN 4AB, 1991.

Keltirilgan chizmadan ko’rinib turibdiki, bizningcha, quyidagilar boshqaruv buxgalteriya hisobining tarkibiy elementlari bo’lib, hisoblanishi lozim: strategik rejalashtirish, byudjetlashtirish, ichki audit va qarorlarni qabul qilish.

Moliyaviy buxgalteriya hisobi tarkibiga esa, umumiy buxgalteriya, soliqlar hisobi va styuardesli hisobotni kiritish lozim. 1.1-chizmada tannarx buxgalteriya hisobi va moliyaviy menejmentning ikkalasiga ham oidligi ko’rsatilgan.

Bir butun buxgalteriya hisobi tizimini tashkil etuvchi boshqaruv buxgalteriya hisobi va moliyaviy buxgalteriya hisobi o’rtasida qat’iy chegaralarni belgilash, bizningcha maqsadga muvofiq emas. Faqat, ular ayrim belgilari bo’yicha bir-biridan farqlanishi mumkin. CHunki, ularning har ikkalasi ham pirovard natijada foydalanuvchilarning axborotlarga bo’lgan talablarini qondirishga xizmat qiladi.

Boshqaruv va moliyaviy buxgalteriya hisoblarining har bir elementi o’zining mohiyatiga ega va ma’lum maqsadlarga xizmat qiladi. Jumladan, strategik rejalashtirish va byudjetlashtirish qo’yilgan maqsadlarga erishish uchun faoliyatning uzoq va qisqa muddatli rejalarini tayyorlashni qamrab oladi. Tannarx hisobi mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxining shakllanishi, moliyaviy menejment esa optimal moliyalashtirish, asosiy va ishchi kapitalini samarali boshqarish bilan bevosita qiziqadi. Styuardesli hisobot moliyaviy buxgalteriya hisobining tashqi foydalanuvchilar uchun asosiy mahsuli hisoblangan moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim qilish vositasi sifatida namoyon bo’ladi. Boshqaruv buxgalteriya hisobi axborotlari ichki qarorlar tayanchi hisoblanadi, ichki audit yordamida birlikning operatsiyalari va boshqaruv faoliyatining adekvatligi va samaradorligi nazorat qilinadi. Shuni ta’kidlash lozimki, boshqaruv va moliyaviy buxgalteriya hisoblarining elementlari bir-biridan ajralgan holda amal qilmaydi, balkim bir-biri bilan uzviy aloqada bo’ladi va bir birini to’ldirib turadi. Tannarx hisobi (cost accounting) menejmentlik va moliyaviy buxgalteriya hisobi uchun ham baza bo’lib xizmat qiladi, strategik rejalashtirish va moliyaviy menejment bevosita tannarx hisobi va styuardesli hisobotlarning axborotlariga tayanadi. Strategik rejalashtirish, byudjetlashtirish, tannarx hisobi, soliqlar hisobi, moliyaviy menejment, ichki audit va umumiy buxgalteriyaning boshqa ma’lumotlari qarorlar qabul qilish uchun asos bo’lib xizmat qiladi.

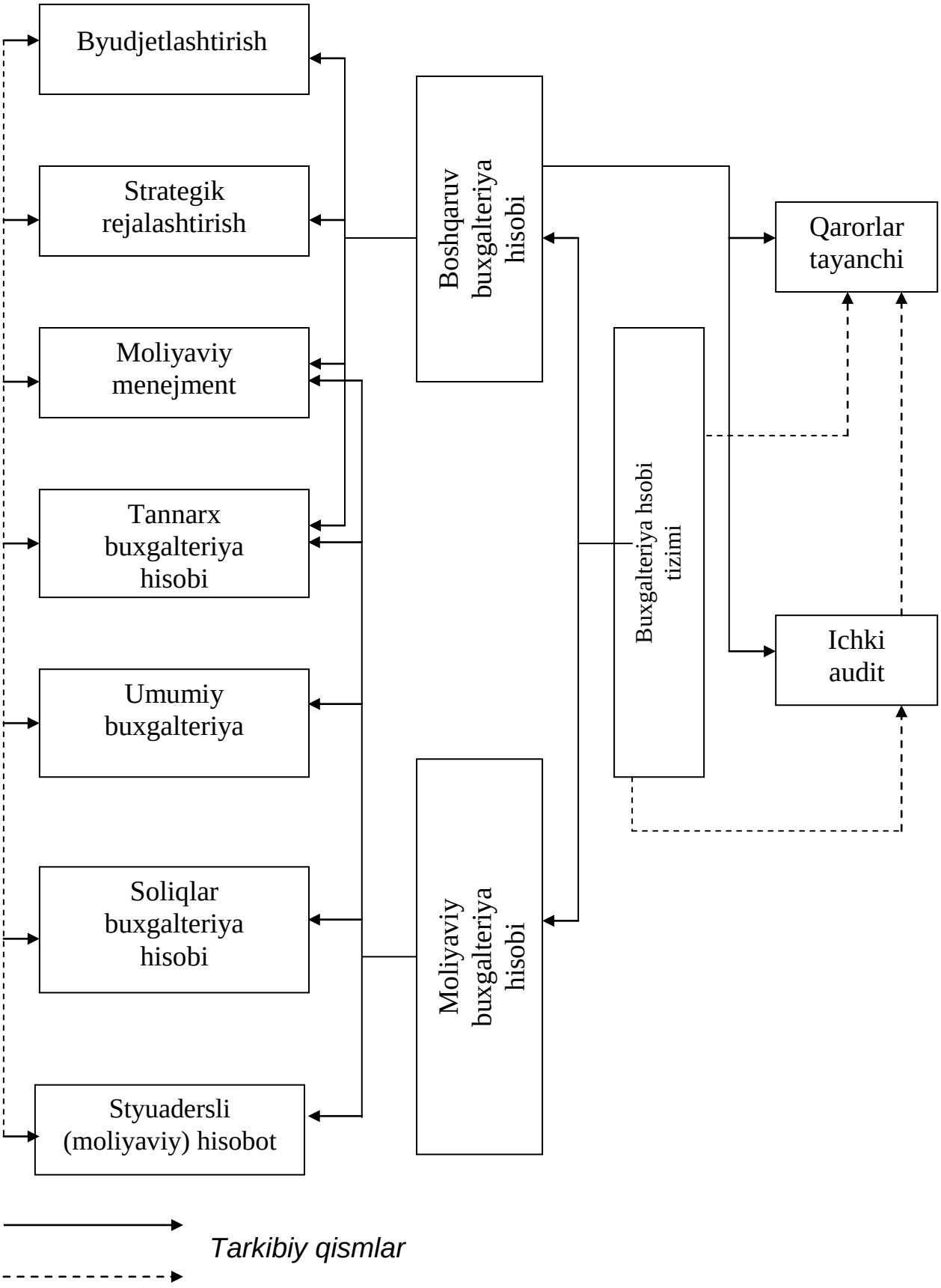

1.1-CHizma. Buxgalteriya hisobi tizimining tarkibiy qismlari va ular o'rtasidagi bog'liqlik

Demak, buxgalteriya hisobi shunday bir tizim bo’lib shakllanishi kerakki, uning tarkibiy qismlari, ushbu qismlarga kiruvchi elementlar bir-biri bilan uzviy bog’langan bo’lishi lozim degan xulosaga kelish mumkin. Boshqaruv hisobining har bir elementi o’zining mohiyatiga ega va ma’lum maqsadlarga xizmat qiladi. Jumladan, stategik rejalashtirish – bu maqsadlarga erishish uchun faoliyatning uzoq muddatli rejalarini tayyorlashni qamrab oladi. Byudjetlashtirish faoliyatning qisqa muddatli rejalarini tayyorlash, taqdim qilish va nazorat qilishni o’z ichiga oladi. Tannarx hisobi esa mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxini shakllanish jarayoni va kalkulyatsiyasiga doir axborotlarni to’playdi, qayta ishlaydi va interpritatsiyasi bilan shug’ullanadi. Menejment maslahat xizmati esa, ob’ektlarni samarali boshqarish bo’yicha maslahatlar taqdim qiladi. Moliyaviy menejment esa optimal moliyalashtirish, asosiy va ishchi kapitalidan samarali boshqarish bilan qiziqadi. Boshqaruv hisobining qarorlar tayanchi va ichki audit tarkibiy qismlari yuqorida qayd qilingan elementlar ustiga quriladi. Qarorlar tayanchi orqali menejment qarorlariga tayanch bo’ladigan axborotlar oqimi tayyorlanadi. Ichki audit yordamida birlikning operatsiyalar va menejment faoliyatining adekvatligi va samaradorligi to’g’risida tekshirish va nazorat o’tkaziladi. SHuni ta’kidlash lozimki, boshqaruv hisobining elementlari bir-biridan ajralgan holda amal qilmaydi, balkim bir-biri bilan uzviy aloqada bo’ladi va bir-birini to’ldirib turadi.

Boshqaruv hisobining asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi (Darslik, 34-bet):

1) Rahbarlarni ishlab chiqarish va korxona faoliyatini boshqarish uchun zarur foydali ma’lumotlar bilan ta’minlash;

2) korxonaning kelajagi va ishlab chiqarishni rivojlantirish bo’yicha perspektiv qarorlar qabul qilish uchun ma’lumotlar tizimini shakllantirish va rahbarlarni shu ma’lumotlar bilan ta’minlash;

3) ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxini hisoblash, belgilangan me’yor, mezon va smetalardan chetlanishlarni aniqlash, ularni ko’rsatib berish;

4) korxonaning moliyaviy-xo’jalik faoliyatini, moliyaviy quyilmalarni, yangi texnologiyalarni joriy qilishni rejalashtirish, rejalarning bajarilishini nazorat qilish.

Ushbu vazifalarning hal qilinishi boshqaruv hisobini to’g’ri tashkil qilinganligiga asos bo’ladi.

Boshqaruv hisobi korxonalarda tashkil etish zaruriyati Qonun va qonun osti hujjatlari talablaridan kelib chiqmaydi. Har qanday korxonada ushbu hisobni alohida bo’lim sifatida tashkil etmagan hollarda ham boshqaruv hisobi elementlari amal qiladi. CHunki, korxonani boshqarish va nazorat qilish tezkor, operativ hamda ishonchli axborotlarga tayanadi. Bundan axborotlarga korxona faoliyatini qisqa muddatga rejalashtirish, rejalarning bajarilishini kunlik nazorati natijalari, ta’minotchilardan olinadigan xom-ashyo va materiallar to’g’risida kunlik axborot, mashina-soatlar va mehnat soatlari to’g’risidagi axborotlar, kunlik ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlar, brak mahsulotlar to’g’risida ma’lumot, mahsulot birligining tannarxi, tsex faoliyatining samaradorligiga doir ma’lumotlar, asbob-uskunalarning holati va boshqa boshqaruv hisobining ob’ektlariga doir axborotlarni kiritish mumkin. Demak, har bir korxonada boshqaruv hisobi mavjud bo’ladi. Faqat uni tizimli tashkil etish, boshqaruv hisobini tashkil etishning tamoyillarini belgilash,

javobgarlik markazlarini belgilash, tannarx hisobining tizimlarini (jarayonli kosting, buyurtmali kosting, standart kosting) aniqlash kerak bo'ladi.

Oddiy holatda boshqaruv hisobining ob'ektlariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

2-savol. Boshqaruv hisobining moliyaviy hisob bilan aloqalari va farqli jihatlari.

Boshqaruv va moliyaviy buxgalteriya hisobining bir-biri bilan aloqalari amaliy jihatdan quyidagilarda yorqin namoyon bo'ladi.

Birinchidan, boshqaruv va moliyaviy buxgalteriya hisoblari boshqaruv tizimida yagona "kontrollyor" departamenti tarkibiga kirib, top (yuqori pag'onadagi) menejment hisoblangan moliyaviy menejer orqali boshqariladi.

Ikkinchidan, boshqaruv va moliyaviy buxgalteriya hisobi bir xil ob'ektlarni, ya'ni pulda o'lchaniladigan xo'jalik operatsiyalarini qayd qiladi, to'playdi, tasniflaydi va axborotlarni taqdim etadi.

Uchinchidan, boshqaruv va moliyaviy buxgalteriya hisobi tannarx buxgalteriya hisobi axborot bazasiga tayanadi.

To'rtinchidan, ular o'rtasida doimiy axborot kommunikatsiyasi mavjud.

Beshinchidan, moliyaviy buxgalteriya hisobining tamoyillari boshqaruv buxgalteriya hisobida samarali foydalanishi mumkin bo'ladi.

Birinchi qarashda tannarx buxgalteriya hisobi boshqaruv va moliyaviy buxgalteriya hisobini bir-biriga bog'lovchi vosita sifatida namoyon bo'lib, u ham menejmentlik buxgalteriya hisobining, ham moliyaviy buxgalteriya xisobining tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Bu to'g'risida CH.T.Horngren va G.Fosterlar quyidagi fikrni aytishganlar: "… tannarx buxgalteriya hisobi bu menejmentlik buxgalteriya hisobining bir qismi plyus tannarx buxgalteriya hisobining tashqi hisobot talablarini qoniqtiradigan darajadagi moliyaviy buxgalteriya hisobining bir qismidir."[3] (4-bet).

Ikkinchi qarashda, tannarx buxgalteriya hisobi menejmentlik va moliyaviy buxgalteriya hisoblari tarkibiga kirmagan holda alohida tizim sifatida qaraladi. Bunda, tannarx buxgalteriya hisobi asosiy ikki tur hisob (moliyaviy va menejmentlik buxgalteriya hisobi) uchun axborot bazasiga aylanadi. Bu borada L.E.Heytger va S.Matulich quyidagi aniqlikni kiritishadi: "Tannarx buxgalteriya hisobi – bu tannarxni aniqlash jarayoni bo'lib, bu moliyaviy va menejment hisobotlari uchun axborot manbai bo'lib xizmat qiladi. Xususiyatli tomoni shundan iborotki, menejment hisobotlaridagi tannarxga oid ma'lumotlar to'liq detalli bo'ladi. …Moliyaviy hisobotda esa taalluqli vaqt davridagi faoliyatni aks ettiruvchi tannarx buxgalteriya hisobi ma'lumotlari umumlashtirilgan holda bo'ladi.

[3] Cost Accounting: A Managerial Emphasis, 7 th Edition Charles T. Horngren/George Foster. Prentice-Hall International, Inc., 1991.

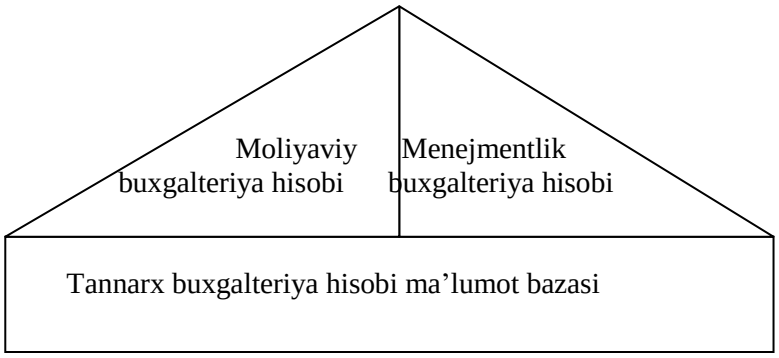

1.2-chizma. Tannarx buxgalteriya hisobi moliyaviy buxgalteriya hisobi va menejmentlik buxgalteriya hisobining ma'lumot bazasi

…Ushbu chizmada tannarx buxgalteriya hisobi moliyaviy hamda menejmentlik buxgalteriya hisoboti uchun ma'lumotni ta'min etish bazasi ekanligi ko'rsatilgan, biroq hisobotning ikki turi turli maqsadlarga qaratilgan. Tannarx buxgalteriya hisobi ma'lumot bazasi moliyaviy va menejmentlik buxgalteriya hisobi faoliyatini qo'llab quvvatlaydigan ma'lumot fundamenti bo'lib hisoblanadi."[4] (6-7-bet).

YUqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, tannarx buxgalteriya hisobi boshqaruv buxgalteriya hisobi uchun detalli va moliyaviy buxgalteriya hisobi uchun uning yondashishlari doirasida axborot manbai bo'lib xizmat qilar ekan.

Boshqaruv va moliyaviy buxgalteriya hisobini ma'lum belgilari bo'yicha farqlash lozim bo'ladi. AQSH Buxgalterlar Milliy Assotsiatsiyasi 1972 yildan e'tiboran menejment va moliyaviy buxgalterlarni (SRA va SMA) sertifikatlash dasturlarini amalga oshirish jarayonida menejmentlik va moliyaviy buxgalteriya hisobi o'rtasidagi farqlarni belgilovchi mezonlarni ishlab chiqish zaruriyati tug'ilganligini e'tirof etdi. Ushbu Assotsiatsiya tomonidan quyidagi ettita belgi bo'yicha menejmentlik va moliyaviy buxgalteriya hisobi o'rtasidagi farqlar ochib berilgan. Ushbu farqlar ***5-ilovada*** keltirilgan. Albatta, ushbu ilovadagi jadvalda keltirilgan farqlar jahon hamjamiyati tomonidan e'tirof etilgan. Bugungi kunda ushbu ta'limotlarga va mamlakatimizdagi korxonalarda buxgalteriya hisobining holatiga uyg'un bo'lgan farqlarini ishlab chiqish zaruriyati mavjud. Prof. A.X. Pardaev tomonidan ochib berilgan boshqaruv va moliyaviy hisoblarning farqli xususiyatlariga qo'shilgan holda ta'kidlash lozimki, boshqaruv va moliyaviy buxgalteriya hisoblarining elementlari bir biridan ajralgan holda amal qilmaydi, balkim bir-biri bilan uzviy aloqada bo'ladi va bir-birini to'ldirib turadi[5] (4-5 b.)

YUqoridagi boshqaruv va moliyaviy buxgalteriya hisobi o'rtasidagi farqlarni izohlovchi fikrlarni o'rganish asosida, shuningdek, mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari, buxgalteriya hisobining qonun hujjatlari talablaridan kelib chiqqan holda, biz boshqaruv va moliyaviy buxgalteriya hisobini quyidagi belgilari bo'yicha farqlashni tavsiya qilamiz (1.1-jadval).

Boshqaruv buxgalteriya hisobi bilan moliyaviy buxgalteriya hisobi o'rtasidagi muhim farq – bu hisob turlarining asosan kimga mo'ljallanganligidir. Buxgalteriya

[4] Heitger, lester E. Cost Accounting/ Lester E. Heitger, Serge Matulich. McGraw-Hill, Inc. 1985
[5] Pardaev A.X., Pardaev B.X. Boshqaruv hisobi/-T., G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008.

hisobi tizimi, quyi tizimlar o’rtasidagi bog’liqlik va ularning kimga mo’ljallanganligi quyidagi **6-*ilovadagi*** chizmada keltirilgan. Ushbu chizmadan ko’rinib turibdiki, menejment buxgalteriya hisobi faqat ichki qaror qabul qiluvchilar (ichki foydalanuvchilar)ga taqdim qilinadi va bu menejerlarning barcha doirasini qamrab oladi. Ayrim turdagi menejment buxgalteriya hisobi axborotlari hamma doiradagi menejmentlar uchun mo’ljallanmasdan, ma’lum tor doiradagi menejerlarga mo’ljallangan bo’lishi ham mumkin.

1.1-jadval

Boshqaruv buxgalteriya hisobi va moliyaviy buxgalteriya hisobi o’rtasidagi farqlar

Farqlash Belgilari	Boshqaruv buxgalteriya hisobi	Moliyaviy buxgalteriya hisobi
1. Kimga mo’ljallanganligi	Faqat ichki qaror qabul qiluvchilar	Tashqi va ichki qaror qabul qiluvchilar
2. Hisobot davriyligi	Soat, kunlik, haftalik, o’n kunlik, oylik, o’sib boruvchi oylik, choraklik, o’sib boruvchi choraklik, yillik, bir necha yillik	CHoraklik va yillik
3. Hisobot ob’ekti	Mahsulot (ish, xizmat) turi, uchastka (guruh), hudud, tsex, va boshqa qismlar	Faqat bir butun buxgalteriya hisobi birligi bo’yicha
4. Konsolidatsiyasi	Konsolidatsiyalanmaydi	Konsolidatsiyalanishi mumkin
5.Vaqt orentatsiyasi	Kelgusi davrlarga oid byudjetlar va haqiqiy bajarilishlarga oid hisobotlar	O’tgan davrdagi haqiqiy bajarilishlar
6. Audit	Faqat ichki audit	Ichki va tashqi audit tomonidan
7. Nashr qilinishi	Ommaviylashtirilmaydi	Ommaviylashtirilishi mumkin
8. Tamoyil va qoidalarga tayanishi	Biznesga samara keltiradigan va qonunda taqiqlanmagan har qanday usul va uslublardan foydalanishga yo’l qo’yiladi	Umum qabul qilingan buxgalteriya hisobi tamoyillariga tayanadi

Menejment buxgalterlar axborotlarning maxfiyligiga muhim ahamiyatni qaratadilar. Menejment buxgalterlar kompetentlik, maxfiylik, to’g’rilik va ob’ektivlik bo’yicha qator javobgarliklarga egadirlar. Moliyaviy buxgalteriya hisobi ommaviy oshkor etilgan axborotlar tizimini qamrab oladi va asosan o’z xaridorlarini tashqi tomondan topadi. Menejerlar moliyaviy buxgalteriya hisobi axborotlaridan moliyaviy holatni tahlil qilishda va yillik natijalarga oid zarur qarorlar qabul qilishda unumli foydalanadilar. Lekin, moliyaviy buxgalteriya hisobining xarakterli tomoni shundan iboratki, uning axborotlari barcha doiradagi menejerlarni qiziqtirmaydi. U faqat moliyaviy tahlil o’tkazuvchilar va yuqori pog’onadagi menejerlarga kerak bo’ladi. SHu sababli, moliyaviy buxgalteriya hisobi menejerlarning axborotlarga bo’lgan

ehtiyojini etarli darajada qondira olmaydi. Moliyaviy buxgalteriya hisobining muhim xususiyati uning asosan tashqi foydalanuvchilarga qaratilganligidadir.

3-savol. Boshqaruv hisobining menejment tizimida tutgan o'rni.

Zamonaviy buxgalteriya hisobi korxonani boshqarish tizimida asosiy o'rinlardan birini egallaydi.

Ko'pchilik chet el adabiyotlarida buxgalterlarning boshqaruvida tutgan o'rni ularning boshqaruv jarayonida ishtirok etishini yoritish orqali ochib berilgan. Jumladan, Buyuk Britaniyalik iqtisodchi olimlar CH.T.Horngren, G.Foster kompaniya va firmalar menejmentida buxgalterlarning roli masalasini menejmentning uchta, ya'ni chiziqli, staf va funktsional vakolatlari mohiyatini ochish orqali quyidagicha yoritib beradi: "*CHiziqli vakolat* – bu to'g'ridan-to'g'ri vakolatli bo'ysinish bo'lib, bunda bevosita pastki bo'limlar vakolatining yuqorida turgan bo'limlar vakolatiga bo'ysinishidir. *Staf vakolati* – bu o'zaro muloqot bo'lib, buyruqli boshqarishga asoslanmasdan, xodimlarning pastki, yonidagi va yuqoridagi vakolatlar bilan ish aloqasida bo'lishidir. Funktsional vakolat – bu buyruq asosida yonidagi yoki pastki bo'limlarga o'zaro hurmat asosida maxsus funktsional vazifalarni bajarish uchun beriladi.

….Staf vakolati berilgan departamentlarning printsipial vazifasi chiziqli departamentlarga tayanch bo'lish va ularga xizmat ko'rsatish hisoblaniladi"[6] (9-10-betlar).

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlardagi ko'pchilik ishlab chiqarish va qurilish kompaniyalari uchun xarakterli bo'lgan menejment vakolatlarining tashkiliy qismiy tuzilishi va aloqalarini Buyuk Britaniyadagi "Laing Alarko JV" kompaniyasining O'zBAT Samarqand Sigaret fabrikasi qurilish loyihasini amalga oshirish bo'yicha tashkil qilingan "Leng Alarko O'zbekistan" sho''ba korxonasi misolida ko'rib o'taylik ***(1-ilova)***.

Ushbu chizmada departamentlar tomonidan chiziqli va staf vakolatlarining amalga oshishi ko'rsatilgan. Moliyaviy ishlar departamenti faoliyati davomida "trishureship" (treasureship) va "kontrollyorship" (controllership) funktsiyalarini bajaradi va boshqa departamentlar bilan staf vakolatida aloqada bo'ladi. Ularning funktsiyalariga quyidagi kiritilgan.

Trishureship	***Kontrollyorship***
1. Kapital sarmoyasi	1. Rejalashtirish va nazorat
2. Investorlar bilan munosabatlar	2. Hisobot va taqdimot
3. Qisqi muddatli moliyalashtirish	3. Baholash va maslahat xizmati
4. Bank bilan bog'liq masalalar	4. Soliq ma'murligi
5. Kredit va jamg'armalar	5. Hukumatga hisobot
6. Investitsiyalar	6. Aktivlar butligini ta'minlash
7. Sug'urta	7. Iqtisodiy baholash

Manba: Cost accounting: A Managerial EmpHasis, 7^{tH} edition. CHarles T. Horngren. 11 p.

[6]Cost Accounting: A Managerial Emphasis, 7 th Edition Charles T. Horngren/George Foster. Prentice-Hall International, Inc., 1991.

Trishureship kapital sarmoyasi, qisqa muddatli moliyalashtirish, bank va kreditlash, sug'urta va pul mablag'lari menejeri bilan bog'liq ishlarga javobgar hisoblanadi. Trishurlar asosan operatsiya jarayonidagi muammolardan kelib chiqadigan moliyaviy masalalar bilan qiziqadi.

Kontrollyor, frantsuzcha "conptroller" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "hisobni yuritish" ma'nosini anglatadi. Kontrollyor bu bevosita menejmentlik va moliyaviy buxgalteriya hisobiga javobgar bo'lgan moliyaviy ijorachi bo'limdir. Buxgalteriya hisobi departamenti - bu boshqa menejerlarni maxsus xizmatlar, jumladan, rejalashtirish (byudjetlashtirish), variantlar va muqobillarni tahlil qilish, narxlashtirish va qarorlar qabul qilishda maslahat va yordam beruvchi mas'ul bo'lim hisoblanadi. Buxgalteriya hisobi departamenti chiziqli departamentlardagidek to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish bilan bog'liq vakolatlarni bajarmaydi. Bu departament buxgalteriya hisobini unifikatsiyasini va hisobot metodlarini joriy qilish yo'li bilan kontrollyor orqali top (yuqori pog'anadagi) menejmentga vakil bo'ladi. Amaliyotda kontrollyorlarning kunlik ish faoliyati va ishlab chiqarish menejerlari bilan bo'ladigan kunlik muloqoti ulardan ishlab chiqarish hisobotlarini tuzish, o'z vaqtida tayyorlash va taqdim qilishni talab etish bilan bog'liq bo'ladi.

1-ilovadani chizmada kontrollyor departamentining "Leng Alarko O'zbekistan" sho''ba korxonasi amaliyotida tashkil etilganligi ko'rsatilgan. Ushbu diagrammada boshqaruv buxgalteriya hisobining amaliyotdagi elementlari tannarx buxgalteriya hisobi, byudjet va bajarilishlarni nazorat qilish, ichki audit tarkibi keltirilgan. Moliyaviy buxgalteriya hisobi esa «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonun va milliy standartlarda ko'zda tutilgan tamoyillar asosida tashkil qilinadi. Kompaniya tannarx buxgalteriya hisobi, personal, ta'minot va qurilish jarayoni, bajarilgan ishlarni buyurtmachiga topshirish departamentlari bilan staf muloqotida bo'ladi. Boshqa chiziqli va staf departamentlar buxgalteriya hisobi protsedurasi va siyosatiga muvofiq hisobot beradilar. Masalan, *personal departamenti* ishchi va xodimlar, ularning ish soatlari va ish haqlarining hisobini yuritadi va buxgalteriya hisobi departamentiga hisobot berib turadi. Personal departamenti xodimlar bilan bog'liq barcha ishlarga mas'ul bo'lim hisoblanadi. Bizning amaliyotimizda ish haqini buxgalterlar hisoblaydilar. CHet el kompaniyalari amaliyotida esa personal bilan bog'liq barcha jarayonlarni, shu jumladan, ish haqini hisoblashni mutaxassislashgan personal departamenti bajaradi. Bu esa uning nufuzini yanada oshiradi.

Buxgalteriya hisobining XIIKlar menejmentida tutgan o'rni ularning menejment jarayonida bevosita ishtirok etishida yorqin namoyon bo'ladi (2-ilova).

Buyuk Britaniyalik olimlar CH.T.Horngren va G.Fosterlar menejerlar rejalashtirish va nazorat funktsiyalarini bajarishda buxgalteriya hisobining ikkita muhim quroliga, ya'ni 1) byudjet va 2) bajarilish hisobotlariga tayanishini ta'kidlashadi: "*Byudjet* - bu harakatlarga oid rejalarning miqdoriy ifodalanishi, koordinatsiyalashuvi va amalga oshirish vositalarini mujassamlashtiradi. Boshlang'ich hujjatlar va registrlar harakatlari natijalarini umumlashtiradi. *Bajarilishga oid hisobotlar* faoliyat natijalarining o'lchovi demakdir. Ushbu

hisobotlar byudjet bilan haqiqiy ma’lumotlar bilan taqqoslashni ham o’z ichiga oladi. Haqiqiy natijalarning byudjetga nisbatan farqi *tebranish* deb ataladi.”[7] (5-bet)

Ushbu fikrlardan ko’rinib turibdiki, olimlar “harakat” va “bajarilishlarni o’lchash (baholash)”ni menejmentning nazorat funktsiyasi tarkibiga kiritadilar. Bunda mualliflar buxgalteriya hisobi orqali “harakatlar” boshlang’ich hujjatlar yordamida rasmiylashtirilishi, bosh va yordamchi registrlar orqali “harakatlar” tasniflanishi, bajarilishlariga oid hisobotlar tuzilishi va shu asosda “bajarilishlarni o’lchash (baholash)”ning quyi tizimi vujudga kelishini e’tirof etadilar. Ushbu quyi tizim “rejalashtirish” quyi tizimi bilan “teskari bog’liqlikda” bo’lishini uqtiradilar ***(3-ilova***).

YUqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, buxgalteriya hisobiga boshqaruvdagi alohida funktsiyalarni biriktirish maqsadga muvofiq emas. Buxgalteriya hisobi boshqaruv faoliyatida rejalashtirish vositasi sifatida «byudjet»larni tayyorlashda bevosita ishtirok etish, nazorat qilish vositasi sifatida esa harakatlar natijalarini o’lchab “bajarilishlar hisobotlari”ni tuzish va haqiqiy natijalar bilan rejani taqqoslash asosida mavjud farqlarni aniqlash, shuningdek, boshqaruv tizimida “teskari bog’liqlik»ni o’rnatish tizimidan iboratdir.

Bizningcha, boshqaruvda buxgalteriya hisobi ishtirokini menejmentning quyidagi umume’tirof etilgan to’rtta o’zaro bog’liq va ketma-ket amalga oshiriladigan bosqichlarida aniqlash lozim ***(2-ilova, 4-ilova)***:

1. Tashkilotning eng umumiy va maxsus maqsadlarini belgilash;
2. Maqsadlarga erishish uchun rejalar ishlab chiqish (byudjetlar);
3. Harakat (amalga oshirish);
4. Bajarilishlarni baholash.

Tashkilotning umumiy va maxsus maqsadlari menejerlar tomonidan belgilangandan so’ng, maqsadlarga erishish uchun rejalar ishlab chiqiladi. Biznes rejalari u yoki bu turdagi tovar (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish (bajarish, ko’rsatish) uchun talab etiladigan moddiy, moliyaviy va mehnat resurslariga bo’lgan ehtiyojlar, ishlab chiqarish, sotish va kutilayotgan moliyaviy natijalarni aks ettiruvchi byudjet loyihalarini o’z ichiga oladi. Ushbu loyihalar tuzilayotganida buxgalteriya hisobi axborotlaridan foydalaniladi va buxgalter-menejerlar ishtiroki talab qilinadi. Lekin, moliyaviy axborotlarni mujassamlantiruvchi ko’pgina loyihalar, jumladan, pul oqimlari byudjeti, foyda va zararlar to’g’risidagi hisobot loyihasi, buxgalteriya balansi loyihalari bevosita buxgalterlar tomonidan tuziladi. Demak, biznes faoliyati rejalashtirilayotganda buxgalterlarning uch ko’rinishdagi ishtirokini ta’kidlash maqsadga muvofiqdir: 1) biznes rejalari tuzishda buxgalteriya axborotlari ta’min etiladi; 2) buxgalter-menejerlar biznes-rejalarini ishlab chiqishda boshqa menejerlar qatori ishtirok etadi; 3) ayrim moliyaviy axborotlarga taalluqli loyihalar bevosita buxgalterlar tomonidan tayyorlanadi.

Mukammal rejalar ishlab chiqilgandan so’ng, faoliyatga jalb qilingan mablag’larning harakati amalga oshiriladi. Rejadagi mahsulotni ishlab chiqarish (ishlarni bajarish va xizmatlarni ko’rsatish) uchun moddiy, moliyaviy va mehnat sarflari yuz beradi va natijada ishlab chiqarish, sotish va moliyaviy natijalar shakllana

[7] Cost Accounting: A Managerial Emphasis, 7 th Edition Charles T. Horngren/George Foster. Prentice-Hall International, Inc., 1991.

boradi. Harakat jarayonining yuz berishi erishilgan bajarilishlarni o'lchash va baholash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Haqiqatdagi harakat (amalga oshirilish) va bajarilishlarni baholash natijalari boshqaruv (menejmentlik) va moliyaviy buxgalteriya hisobi uchun ob'ekt sifatida xizmat qiladi. Ushbu jarayonlar boshlang'ich hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi, buxgalteriya hisobi schyotlari va registrlarida qayd etiladi, bajarilishlar hisoboti tuziladi va menejerlarga taqdim etiladi. Menejerlar haqiqatda erishilgan natijalarning byudjetlarga muvofiqligini nazorat qilib boradi. Agarda jiddiy farq vujudga kelsa, byudjetlarga o'zgartirishlar kiritish masalasi o'rtaga qo'yiladi va bu o'zgartirishlar menejerlar tomonidan qabul qilinsa, keyingi nazorat faoliyatida ushbu o'zgartirishlar asosidagi byudjet loyihalaridan foydalaniladi. Harakatlar (amalga oshirilish) va bajarilishni baholash jarayonidagi hisobga olingan ma'lumotlarni menejerlarga etkazilishi "teskari bog'liqlik" ni yuzaga keltiradi.

Buxgateriya hisobi axborotlaridan boshqaruv qarorlarini qabul qilishda va ularning bajarilishini nazorat qilishda foydalanishi ***3-ilovada*** keltirilgan. Ushbu chizmadan ko'rinib turibdiki, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda buxgalteriya axborotlari muhim manba sifatida namayon bo'lmoqda.

Tayanch atamalar:

1. Moliyaviy hisob - bu buxgalteriya hisobiga oid Qonun va hisob printsiplari asosida yuritiladigan va asosan korxonaning moliyaviy holati bilan bog'liq axborotlarni shakllantiradigan tizimidir.

2. Boshqaruv hisobi – bu mavjud ob'ektlarni boshqarish uchun zarur bo'lgan axborotlarni identifikatsiyalash, o'lchash, to'plash, tizimlashtirish, tahlil va interpritatsiyalash hamda uzatish tizimidir.

3. *Tannarx hisobi* - mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxini shakllanish jarayoni va kalkulyatsiyasiga doir axborotlarni to'plash, qayta ishlash va interpritatsiyasi bilan shug'ullanuvchi tizimdir.

4. Staf vakolati – bu o'zaro muloqot bo'lib, buyruqli boshqarishga asoslanmasdan, xodimlarning pastki, yonidagi va yuqoridagi vakolatlar bilan ish aloqasida bo'lishidir.

5. *Funktsional vakolat* – bu buyruq asosida yonidagi yoki pastki bo'limlarga o'zaro hurmat asosida maxsus funktsional vazifalarni bajarish uchun beriladi.

6. *Trishureship* - bu kapital sarmoyasi, qisqa muddatli moliyalashtirish, bank, kreditlash, sug'urta va pul mablag'lari menejeri bilan bog'liq ishlarga javobgar bo'limdir.

7. Kontrollyor - bu bevosita menejmentlik va moliyaviy buxgalteriya hisobiga javobgar bo'lgan moliyaviy ijorachi bo'limdir.

8. Byudjet - bu harakatlarga oid rejalarning miqdoriy ifodalanishi, koordinatsiyalashuvi va amalga oshirish vositalarini mujassamlantiruvchi loyihadir.

9. *Buxgalteriya hisobi* - boshqaruv faoliyatida rejalashtirish vositasi sifatida «*byudjet*»larni tayyorlashda bevosita ishtirok etish, nazorat qilish vositasi sifatida esa harakatlar natijalarini o'lchab "*bajarilishlar hisobotlari*"ni tuzish va haqiqiy natijalar bilan rejani taqqoslash asosida mavjud farqlarni aniqlash, shuningdek boshqaruv tizimida "*teskari bog'liqlik*»ni o'rnatish tizimidir

O'zini o'zi tekshirish uchun savollar:
1. Moliyaviy va boshqaruv hisobiga ta'rif bering?
2. Boshqaruv hisobining ob'ektlari va asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. Boshqaruv hisobi tizimi qandan tarkibiy elementlardan iborat?
4. Tannarx buxgalteriya hisobi boshqaruv hisobida qanday rol o'ynaydi?
5. "Tannarx buxgalteriya hisobi menedjment buxgalteriya hisobining bir qismi plyus moliyaviy buxgalteriya hisobining ham bir qismi" tushunchasini tavsiflang?
6. Korxonada boshqaruv hisobini kim yuritadi?
7. Moliyaviy va boshqaruv hisobining aloqalari nimalarda namoyon bo'ladi?
8. Moliyaviy va boshqaruv hisobining farqli belgilari nimalardan iborat?
9. Boshqaruv hisobi korxonalar menedjment tizimida qanday rol o'ynaydi?
10. Staf vakolati deganda nimani tushunasiz?
11. Kompaniyalar kontroller departamentining asosiy funktsiya va vazifalari nimalardan iborat?
12. Boshqaruv hisobi qarorlar qabul qilish jarayonida qanday ishtirok etadi?

***1..Buxgalteriya hisobi qaysi turlarga bo'linadi*:**
A. *Moliyaviy hisob va boshqaruv hisobi.
B. Operativ va statistik hisob.
S. Boshqaruv hisobi va sintetik hisob.
D. Sintetik va analitik hisob.
***2. Boshqaruv hisobining tamoyillarini belgilab bering*:**
A. *Boshqaruvchilarga foydali bo'lgan metod va usullar.
B. Xolislik va taqqoslanuvchanlik.
S. Ikkiyoqlama yozuv va ehtiyotkorlik.
D. Oddiylik va tezkorlik.
***3..Boshqaruv hisobining ob'ektlarini aniqlang*:**
A.*Bo'limlar, tsexlar, uchastkalar.
B. YAgonalik, yaxlitlik.
S. TSexlar.
D. Uchastkalar.
***4. Boshqaruv hisobining axborotlari qanday o'lchanadi*:**
A. Moddiy, mehnat va qiymat.
B. Moddiy.
S. Mehnat.
V. Qiymat.
***5. Boshqaruv hisobining axborotlarini aks ettirish usullarini aniqlang*:**
A. *Ekonometrika, statistika, iqtisodiy tahlil.
B. Hujjatlashtirish va inventarizatsiya.
S. Kal'kulyatsiya va baholash.
D. Ikkiyoqlama yozuv va schyotlar rejasi.
***6. Boshqaruv hisobining elementlarini qaysi qatorda to'liq keltirilgan*:**
A. *Rejalashtirish, taxminlash, xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini aniqlash, segmentar hisob va hisobot, transfert bahoni shakllantirish.

B. Rejalashtirish (byudjetlashtirish), ichki audit, moliyaviy menedjment, moliyaviy hisob va hisobot.
S. Taxminlash, xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini aniqlash.
D. Segmentar hisob va hisobot, transfert bahoni shakllantirish.

***7. Boshqaruv hisobi axborot etkazib beradi*:**
A. *Ichki axborot foydalanuvchilar uchun.
B. Tashqi axborot foydalanuvchilar uchun.
S. Tashqi va ichki foydalanuvchilar uchun .
D. Korxona ta'sischilari uchun.

8. *Qaysi qatorda boshqaruv hisobi (BH) va moliyaviy hisob (MH) o'rtasida bag'liqlik ochib berilgan* :
A. Moliyaviy menedjer orqali boshqariladi.
B. Tannarx hisobi axborot bazasiga tayanadi.
S. MH tamoyillari BHda ham foydalaniladi.
D. A, B va S lar.

9. Boshqaruv hisobi davriyligiga ko'ra:
A. Faqat oylik, choraklik va yillik.
B. Soat, kun, oy, chorak, yillik va bir necha yillik.
S. Faqat zaruriyat tug'ilgan vaqt oralig'ida.
D. Faqat har kunlik.

10. Boshqaruv hisobi bo'limi ……..vakolati doirasida ish yuritadi:
A. Funktsional.
B. Maxsus.
S. Staf.
D. A va B

11. ***Boshqaruv hisobi axborotlari qanday maqsadda foydalaniladi:***
A. Korxonada ijtimoiy –iqtisodiy muhitni barqarorlashtirish
B. Korxonaning tashkiliy xarajatlarini tuzish uchun
S. Korxonada xodimlar o'rtasida muhitni yaxshilash uchun
D. Menedjerlar qarorlar qabul qilish hamda rejalashtirish uchun

Mavzuni o'rganish uchun adabiyotlar (1, 2, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22)

2-MA’RUZA. XARAJATLAR TAVSIFI VA TASNIFI.

Reja:

1. Xarajatlar mohiyati va uning hisobi vazifalari.
2. Xarajatlarni turli belgilar bo’yicha tasniflanishi.
3. Mahsulot tannarxi va davr (operatsion) xarajatlari.
4. O’zgaruvchan va doimiy xarajatlar.

1-savol. Xarajatlar mohiyati va uning hisobi vazifalari.

Xarajatlar boshqaruv hisobining asosiy ob’ekti hisoblanadi. Xarajatlar deganda, ko’zlangan maqsadlarga erishish uchun (mahsulot ishlab chiqarish, tovar xaridi, xizmatlar) sarflangan resurslar qiymatining puldagi ifodasidir. Ushbu atama juda ko’p ma’noga ega bo’lib va turli xil vaziyatlarda turli xil tipdagi xarajatlar qo’llaniladi.

Boshqarish uchun menejerlarga faqat umumiy xarajatlar to’g’risidagi ma’lumotlar etarli bo’lmasdan, balki u yoki bu ob’ekt bo’yicha amalga oshirilgan xarajatlar to’g’risida detalli ma’lumotlar talab qilinadi (mahsulot yoki uning partiyasi, mijozlarga bankda yoki poliklinikada ko’rsatilayotgan xizmat tannarxi, mashina soat, ish soati va uning qiymati, boshqaruv xarajatlari va boshqalar).

Xarajatlar tushunchasi tannarx tushunchasidan kengroqdir. Xarajatlar korxona o’z maqsadlariga erishish uchun va oldiga qo’ygan vazifalarni hal qilish uchun amalga oshirgan sarf va chiqimlarning puldagi ifodasidir. Tannarx esa mahsulotlarni ishlab chiqarish, ishlarni bajarish va xizmatlarni ko’rsatish orqali mahsulot qiymatini yaratish bilan bog’liq xarajatlardir. Bunday xarajatlarni ishlab chiqarish xarajatlari ham deb atashadi.

Aslida, nimaningdir tannarxi aniqlansa u tannarx ob’ektiga aylanadi. Tannarx ob’ekti bo’lib mahsulot yoki xizmatlar (ishlab chiqarilgan mahsulot, masalan personal komp’yuterni ishlab chiqarish, xonani ijara olish, Toshkentdan – Samarqandga uchish) yoki loyihalar bo’lishi mumkin (uy qurish, zavod qurish, asbob-uskunalarni o’rnatish). Bundan tashqari tannarx ob’ekti sifatida bo’limlar ham qaralishi mumkin (xuquqiy bo’lim, loyihalashtirish bo’limi, savdo bo’limi). Ularni quyidagi chizmada keltirishimiz mumkin ***(1.3-chizma)***:

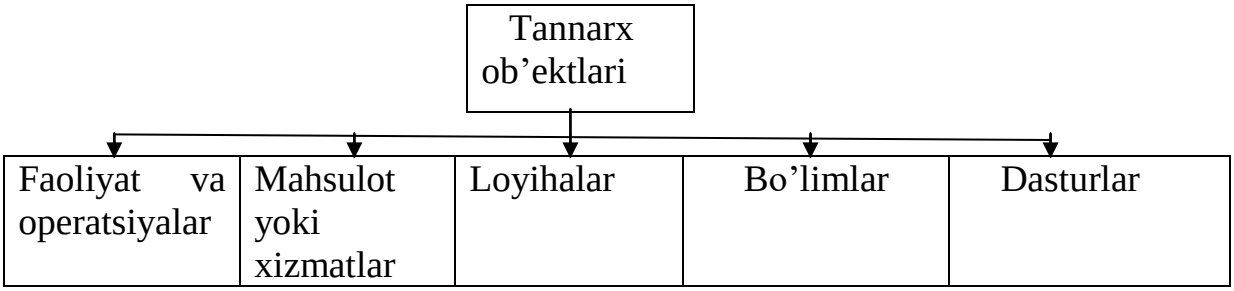

1.3-chizma. Tannarx ob’ektlari turlari

Tannarx tizimidagi schyotlar ikki bosqichdagi tarmoqlarni qamrab oladi:

(1) Xarajatlarni ma’lum tasniflash belgilari bo’yicha *akkumlyatsiyalash (to’plash)*, masalan, foydalanilgan xom-ashyo va materiallar, ishlatilgan yoqilg’i, joylashtirilgan reklama, ish haqi va xarajatlarning boshqa elementlari bo’yicha;

(2) *Tannarxni taqsimlash* - bu to’plangan xarajatlarni ma’lum mezonlar bo’yicha tannarx ob’ektlariga identifikatsiyalashdir. Xarajatlar hisobini tashkil qilishning iqtisodiy maqsadlarga eng muvofiq tizimi – bu qarorlarni ma’lum turdagi guruhlarga ajratish (masalan, mehnat resurslari ustidan nazorat yoki materiallarni ishlatish) va ularga monant xarajatlar hisobining talluqli ob’ektlarini tanlash hisoblanadi (masalan, mahsulot yoki bo’limlar).

Akumlyatsiyalashgan ob’ektlarning tannarx ob’ektlariga bog’liqligini quyidagi chizmada ko’rishimiz mumkin (1.4-chizma):

Tannarxning akkumlyatsiyasi		***Tannarx ob’ektlari***
Xom-ashyo va materiallar bo’yicha haqiqiy xarajatlar	Ishlab chiqarish bo’limi	A Mahsulot
		V Mahsulot
		S Mahsulot

1.4-chizma. Tannarx akkumlyatsiyasi va tannarx ob’ektlari

Bo’limning samardorligi mahsulot tannarxini aniqlash, mahsulotning narxini belgilash va mahsulotga doir qarorlar qabul qilishda va menejment maqsadlarida foydlaniladi.

Xarajatlar hisobining asosiy maqsadi zahiralarni baholash uchun kalkulyatsiya qilish va foydani aniqlashga qaratilgan. Hozirgi zamon boshqaruv hisobida uning an’anaviy boshqaruvda quyidagi masalalarni hal qilishda ishonchli axborot bazasini ta’min etishga qaratilgan (21-bet).

1. Qaysi mahsulotni ishlab chiqarishni davom ettirish? yoki to’xtatish?
2. Komplektlovchi (butlovchi) buyumlarni o’zimizda ishlab chiqarish kerakmi yoki xarid qilib olish?
3. Qanday narx belgilash kerak?
4. Taklif qilingan asbob-uskunalarni xarid qilib olish kerakmi?
5. Ishlab chiqarish texnologiyasi va tashkil etilishini almashtirish kerakmi?
6. Menejerni xizmat vazifasi bo’yicha ko’tarish kerakmi?
7. Ushbu tsexni yopish kerakmi yoki davom ettirish?

Hozirgi kunda xarajatlar (tannarx) hisobi tizim sifatida yuzaga kelmoqda. ***Tannarx hisobi tizimi*** - bu tannarx ob’ektiga doir bo’lgan axborotlarni o’lchash, yozuvini amalga oshirish, tahlil va interpritatsiya qilish hamda tannarx hisobotini tuzishda qo’llaniladigan muntazam-davriy jarayonlar va protseduralar majmuasidan iboratdir. Tannarx hisobiga doir adabiyotlarda tannarx hisobi tizimining quyidagi to’rtta bir-biridan farq qiladigan faoliyatlarini qayd qilishgan:

1. Tannarxni o’lchash
2. Tannarxning yozuvini amalga oshirish
3. Tannarxni tahlil qilish
4. Tannarx hisoboti

Tannarx hisobi tizimi kompleks ishlab turishi va qancha hajmda axborotlar qayta ishlanishi jarayoniga bir qancha omillar ta'sir ko'rsatib turadi. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Firma faoliyatining miqdoriy hajmi
2. Ishlab chiqarish jarayonining turi
3. Firma tomonidan ishlab chiqarilayotgan turli mahsulotlarning soni
4. Tannarx axborotlariga nisbatan menejmentning munosabati
5. Tashqi o'zgaruvchi omillar, jumladan qonunlar va tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy baza.

2-savol. Xarajatlarni turli belgilar bo'yicha tasniflanishi.

Xarajatlarning tasnifiga oid quyidagi kontseptsiyalar amal qiladi[8] (20-b):

- Bevosita (to'g'ridan to'g'ri) va bilvosita (to'g'ridan-to'g'ri bo'lmagan) xarajatlar.
- O'rtacha va umumiy xarajatlar.
- Mahsulot tannarxi va davr xarajatlari
- O'zgaruvchan va doimiy xarajatlar
- Relevant va norelevant xarajatlar
- Saqlanish mumkin bo'lgan va saqlanib bo'lmaydigan xarajatlar
- Nazorat qilinadigan va nazorat qilinmaydigan xarajatlar
- Qaytarilmaydigan xarajatlar
- Alternativ xarajatlar
- O'sish (inkrement) va marjinal xarajatlar

Xarajatlar bir qancha belgilar bo'yicha tasniflanadi.

Tannarx ob'ektlariga olib borish usuliga qarab: bevosita va bilvosita xarajatlarga bo'linadi.

Bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) xarajatlar – bu aniq tannarx ob'ektiga iqtisodiy mohiyatiga ko'ra to'g'ridan to'g'ri identifikatsiyalanadigan (olib borish mumkin bo'lgan) xarajatlardir. Masalan, stol ishlab chiqarishda ishlatiladigan taxtani aniq stol turiga olib borilishi mumkin. Xuddi shuningdek, agar u yoki bu stolni ishlashda aniq ishchilarning sarflagan ish saoatlari aniq bo'lsa, ish xaqi xarajatlarini ham stol turlariga to'g'ridan-to'g'ri identifikatsiyalash mumkin. SHu bois, bu xarajatlarni bevosita (to'g'ridan-to'g'ri)xarajatlarga kiritishimiz mumkin.

Bilvosita xarajatlar (to'g'ridan to'g'ri bo'lmagan) xarajatlar – bu aniq tannarx ob'ektiga iqtisodiy mohiyatiga ko'ra to'g'ridan–to'g'ri identifikatsiyalanmaydigan (olib borish mumkin bo'lmagan) xarajatlardir.

Masalan, mahsulot sifati bo'yicha inspektorning ish xaqi, ishlab chiqarish binosining ijara xarajatlarini u yoki bu mahsulot turiga to'g'ridan to'g'ri olib borish imkoni yo'q va shu bois, bunday xarajatlar bilvosita xarajat sifatida tan olinishi kerak. Ba'zi hollarda ayrim turdagi xarajatlarni u yoki bu turdagi mahsulotlarga olib borish imkoni bo'lsada, ularning iqtisodiy salmoqliligi va hisob xarajatlarini kamaytirish maqsadida ular bilvosita xarajat sifatida hisobga olinadi. Masalan, stol ishlab chiqarishda ishlatilgan miq va boshqa yordamchi materiallarning qiymatini u yoki bu

[8] Upravlencheskiy uchet 1. Uchebnoe posobie. (Bayrashek A.Z. Vanina M.S. i dr)- Assotsiatsiya prepodovateley biznes distsiplin Uzbekistana, 2003.

stol turi tannarxiga to’g’ridan-to’g’ri olib borish imkoniyati bo’lsada, ushbu xarajatlarning salmoqliligi va hisob-kitoblarni qiyinlashtirmaslik maqsadida bu turdagi xarajatlar bilvosita xarajatlarga olib boriladi.

Bevosita va bilvosita xarajatlarni farqlash tannarx ob’etiga bog’liq bo’ladi. Masalan, ishlab chiqarish asbob-uskunalariga xizmat ko’rsatuvchi ustoning ish xaqi agar tannarx ob’ekti ishlab chiqarish tsexi bo’lsa, u bevosita xarajat bo’lishi mumkin, agar tannarx ob’ekti mahsulotlar bo’lsa, u holda ustoning ish xaqi bilvosita xarajat bo’ladi.

O’rtacha va umumiy xarajatlar, mahsulot tannarxi va davr (operatsion) xarajatlari, o’zgaruvchan va doimiy xarajatlarning mohiyati va mazmunini alohida savollarda ko’rib o’tamiz.

Qabul qilinayotgan qarorlarda ahamiyatliligiga qarab: relevant va norelevent xarajatlarga bo’linadi.

Relevant va norelevant xarajatlar. Amaliyotga ko’p hollarda xarajatlarni qabul qilinayotgan qarorlarda ahamiyatliligiga qarab, tasniflash ham ma’lum ahamiyat kasb etadi.

Relevant xarajatlar – bu qarorlar qabul qilish natijasida o’zgarib turadigan kelgusi xarajatlar hisoblanadi. Qabul qilinadigan qarorlarga bog’liq bo’lmagan xarajatlar *norelevant xarajatlar* deb ataladi.

Masalan, avtomobillarga to’lanadigan soliq va uning sug’urtasi bo’yicha xarajatlar xodimning xizmat mashinasida kelishi, yoki jamoat transportida kelishi borasida qabul qiladigan qaroriga bog’liq emas. Demak, bu norelevant xarajatga misol bo’la oladi. Lekin, benzin xarajatlari ushbu qarorga bevosita bog’liq hisoblanadi. Bunday holda ushbu xarajat relevant xarajat hisoblanadi.

Boshqa bir misol keltiramiz. Kompaniya bir necha yil oldin 100 p.b.ga xom-ashyo sotib olgan. Hozirgi kunda ushbu materialni amaldagi buyurtmalarni bajarishda ishlatish yoki uni sotish imkoniyati yo’q. Oldingi iste’molchilardan biri ushbu materialdan foydalansa bo’ladigan buyurtma taklif etmoqda va buyurtma uchun 250 p.b.ni to’lashga rozi ekanligin bildirmoqda. Ushbu materialni buyurmachi talab qilgandek qayta ishlash uchun kompaniya 200 p.b. miqdorida qo’shimcha qayta ishlash xarajatlarini amalga oshiradi. Ushbu loyihani tahlil qiladigan bo’lsak, xarajatlarning relevant va norelevant ekanligini aniqlab olish zarur hisoblanadi. 200 p.bdagi material xarajatlar buyurtmani qabul qilish yoki qilmaslikdan qat’iy nazar yuz beradi, chunki buyurtmani qabul qilmaganda ham ushbu materiallardan foydalanish imkoni yo’q, faqat ularni hisobdan chiqarib tashlash kerak bo’ladi, ya’ni bu norelevant xarajat hisoblanadi. 300 p.b qayta ishlash xarajatlari faqat loyihani qabul qilgan taqdirdagina yuz beradi. Demak bu xarajat relevant xarajat hisoblanadi. endi ushbu buyurtmani qabul qilish kerakmi yoki yo’qmi degan savolga javob topish uchun umumiy tushumdan faqat relevant xarajatlarni ayirish kerak, ya’ni 400p.b.-300p.b.= 100 p.b. Bundan ko’rinib turibdiki mavjud materiallarga bundan ortiq naf olish imkoniyati bo’lmaganligi uchun buyurtmani qabul qilish maqsadga muvofiqdir. Ushbu buyurtmaning qabul qilinishi 200 p.b. muqarrar norelevant xarajatni 100 p.b. tushirish imkoniyatini berayapdi.

Hisob-kitoblar natijalarini quyidagi 1.2-jadvalda rasmiylashtiramiz:

1.2-jadval

Relevant va norelevant xarajatlar guruhlariga ajratish

	Buyurtmani qabul qilmagan holda	**Buyurtmani qabul qilgan holda**	**Xarajat toifasi**
Materiallar	200	200	*Norelevant*
Ish bo'yicha xarajatlar	-	300	*Relevant*
Tushum	-	(400)	
Sof xarajat	200	100	

Upravlencheskiy uchet 1. Tashkent 2003 g. 24-betdagi misol qayta ishlangan.

Xarajatlarni boshqaruv qarorlariga bog'liq yoki bog'liq emasligiga ajratish qarorlar qabul qilishda katta ahamiyat kasb etadi.

Ishlab chiqarish va menejmentni boshqarish darajasiga bog'liqligiga qarab: saqlanish mumkin bo'lgan va saqlanish mumkin bo'lmagan xarajatlarga bo'linadi.

Saqlanish mumkin bo'lgan va saqlanish mumkin bo'lmagan xarajatlar. Saqlanadigan xarajatlar bu faoliyatni normal tashkil qilgan hollarda saqlanish mumkin bo'lgan xarajatlar hisoblanadi. Masalan, jarima va pen'ya xarajatlari, normadan ortiqcha qilingan xarajatlar. Saqlanish mumkin bo'lmagan xarajatlarga har qanday holatda yuz berishi muqarrar bo'lgan xarajatlar kiradi. Masalan, tovarlarning me'yordagi kamayishini kiritishimiz mumkin.

Qaytarib bo'lmaydigan xarajatlar. Bu oldin xarid qilib olingan resurslar bo'yicha xarajatlar bo'lib ularning mavjudligi kelgusida ulardan foydalanish turli xil al'ternativ variantlariga bog'liq bo'lmaydi. YUqoridagi misolda oldin xarid qilingan va ishlatish yoki sotish imkoniyati bo'lmagan 200.0 p.b. material bo'yicha xarajatlar qaytarib bo'lmaydigan xarajatlarga tipik misol qilib olishimiz mumkin. Xarid qilingan materiallar va molk-mulklar bo'yicha yo'qotishlarni qaytarib bo'lmaydigan xarajatlarga kiritish mumkin.

Al'ternativ (muqobil) xarajatlar. Bir qancha xarajatlar boshqarish qarorlarini qabul qilish nuqtai nazaridan odatdagi buxgalteriya tizimida hisobga olinishi mumkin bo'lmay qoladi. Ushbu tizimda hisobga olinadigan xarajatlar o'tgan to'lovlarga yoki aniq vaqtda kelgusida to'lanadigan majburiyatlarga asoslanadi. Biroq qarorlar qabul qilishda shunday xarajatlarni ham hisobga olish zaruriyati tug'iladiki, qaysiki ushbu xarajatlar real pul to'lovlarini talab etmaydi. Bunday xarajatlar al'ternativ xarajatlar deb ataladi. *Al'ternativ xarajatlar* – bu boshqa variantlardan voz kechilib bitta variant tanlash natijasida yo'qotilishi mumkin bo'lgan imkoniyatlarni o'lchovchi xarajatlardir.

Masalan, kompaniyada maxsus komponentlarni ishlab chiqarish bo'yicha kontrakt tuzish imkoniyati tug'ildi. Ushbu buyumni tayyorlash uchun X asbob-uskunalarda 100 mashina soat ishlash talab etiladi. Ushbu X asbob-uskuna A turdagi mahsulotni ishlab chiqarish uchun to'liq quvvat bilan ishlaydi. YAngi kontraktni bajarishning yagona yo'li A mahsulot ishlab chiqarishni qisqartirish hisoblanadi. Natijada kompaniya 350 p.b. miqdorida tushumdan mahrum bo'ladi. Kontraktni amalga oshirish 1500,0 p.b. qo'shimcha o'zgaruvchan xarajatlarni amalga oshirishiga to'g'ri keladi. Agar kompaniya ushbu shartnomani imzolagan taqdirda A turdagi

mahsulotni ishlab chiqishni qisqartirish natijasida 350.0 ming so'mlik tushumdan mahrum bo'ladi. Bu *al'ternativ xarajat* hisoblanib, yangi kontrakt tuzilayotganda hisobga olinishi lozim. Ushbu misolda 350+1500=1850.0 ming so'mdan kam bo'lmagan summaga kontrakt summasini tuzish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Nazorat qilinadigan va nazorat qilinmaydigan xarajatlar. Barcha xarajatlar ma'lum boshqaruv darajasida nazorat qilinadi. Javobgarlik markazlari bo'yicha xarajatlar to'g'risida hisobot tayyorlanayotganda buxgalterlar quyi boshqaruv pog'onalarida xarajatlarni nazorat qilinadigan va nazorat qilinmaydigan xarajatlarga ajratiladi.

Barcha xarajatlar yuqori pag'onadagi menedjerlar tomonidan nazorat qilinadi, lekin barcha xarajatlar o'rta yoki quyi bo'g'in boshqaruvchilari tomonidan ham nazorat qilinavermaydi. Masalan, tsex boshqaruvchisi tomonidan xom-ashyo sarfi, elektr energiya sarfi, mehnat sarfi nazorat qilinsada, ijara xarajatlari va tashqi tashkilotlarning xizmatlari nazorat qilinmaydi. SHu bois, tashkilotda xarajatlarni boshqaruvchilar vakolatlaridan kelib chiqib ular tomonidan nazorat qilinadigan xarajatlar tasniflanib chiqilishi xarajatlarni boshqarishda katta ahamiyat kasb etadi.

O'suvchi (inkrement) va marjinal (chegaralangan) xarajatlar. *O'suvchi (ba'zan qo'shimcha, inkriment yoki differentsiallashgan) xarajatlar va tushumlar* – bu ko'rib o'tilayotgan mahsulot turi uchun tahlilining har bir variantida amalga oshrilayotgan xarajatlar va daromadlar o'rtasidagi farq hisoblanadi. Masalan, ushbu hafta ichida korxona mahsulot hajmini 2000 tadan 2200 birlikga oshirganda qo'shimcha xarajatlar, ushbu 200 birlikni ishlab chiqarish uchun o'suvchi xarajatlar tushuniladi. O'suvchi xarajatlar o'z tarkibiga doimiy xarajatlari olishi yoki olmasligi mumkin. Agar qaror qabul qilinishi natijasida doimiy xarajatlar o'zgargan taqdirda ular qo'shimcha xarajatlar bo'lib hisoblanadi. Agar qaror qabul qilinishi natijasida doimiy xarajatlar o'zgarishsiz qolsa, u holda o'suvchi doimiy xarajatlar nolga teng bo'ladi.

O'suvchi daromadlar/xarajatlar bo'yicha qaror qabul qilish qoidasi quyidagicha: *Agar qo'shimcha daromadlar qo'shimcha xarajatlardan oshsa, u holda qaror qabul qilish mumkin. Aks holda-bosh tortish kerak.*

Marjinal xarajatlar va marjinal tushumlar – bu faqat qo'shimcha bir birlik mahsulot ishlab chiqarishga sarflanadigan qo'shimcha xarajatlar/tushumlar tushuniladi.

Boshqaruv hisobi bo'yicha o'quv qo'llanmasida quyidagi misol keltirilgan.

Sotishdan olingan tushum (daromad):

50 000 birlik har biri 20 p.b sotildi. 1000 000

Muomala xarajatlari:

Reklama xarajatlari. 100 000
Tovarlar sbiti bilan mashg'ul personalning ish haqi. 80 000
Sotuvchilarning yo'l (komandirovka) xarajatlari. 50 000
Savdo binosini ijara to'lovlari. 10 000

Kompaniya rahbariyati kelgusi yili O'zbekistonning shimolida sbit bo'yicha yangi hudud ochish masalasini ko'rib chiqmoqda. Reklama xarajatlarini 30%ga oshirish va yangi bozorda tovarlarni sotish bilan shug'ullanadigan sotuvchi lavozimi

kiritilib, uning yillik ish haqi 15 000 p.b. mo'ljallanmoqda. Bundan tashqari komandirovka xarajatlarini 10%ga oshirish kutilmoqda. Sbitning yangi hududi uchun sotishning yillik rejasi amaldagi narxlarda 10 000 birlik mahsulotni tashkil etmoqda. Mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan ishlab chiqarish xarajatlarining mo'ljaldagi qiymati mahsulot birligiga 5 p.b.ni tashkil etadi. Ushbu qarorni asoslash uchun inkrement daromadlar va xarajatlar solishtirilib ko'riladi.

Inkrement daromadlar (10 000 birlik x 20 p.b.). 200 000
Inkrement xarajatlar:
Reklama xarajatlari (100 000 p.b. x 30%). 30 000
Ish haqi. 15 000
Yo'l haqi (komandirovka) (50 000 p.b. x 10%). 5 000
Ishlab chiqarish xarajatlari (10 000 p.b. x 5 p.b). . . . 50 000 (100 000)
Inkrement foyda. 100 000

Ushbu hisob-kitoblardan ko'rinib turibdiki, kompaniyaning sbit bo'yicha yangi hududni ochish hisob-kitoblari shuni ko'rsatmoqdaki ushbu loyiha kompaniyaga 100 000 p.b.da qo'shimcha (inkrement) foydani ta'min etish imkoniyatini bermoqda.

3-savol. Mahsulot tannarxi va davr xarajatlari.

Xarajatlarni foydani harakatlantirish davriga olib borilishiga qarab: mahsulot tannarxi va davr xarajatlari.

Mahsulot tannarxi – bu savdo korxonalarida tovarlarni xarid qilish, ishlab chiqarish korxonalarida esa mahsulotni ishlab chiqish xarajatlaridir. Ushbu ta'rifga asoslanib quyidagi tenglikni keltirib chiqarish mumkin:

Mahsulot tannarxi = Ishlab chiqarish xarajatlari (1.1)

Ishlab chiqarish korxonalarida mahsulot tannarxi uchta tannarx elementidan tashkil topadi:

(1) Bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) material
(2) Bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) mehnat
(3) Ustama ishlab chiqarish xarajatlari (Bilvosita xarajatlar)

Demak, mahsulot tannarxi uchta kategoriyadagi tannarx elementlarining yig'indisidan iborat:

Mahsulot tannarxi = bevosita material + bevosita mehnat + ustama ishlab chiqarish xarajatlari (1.2)

Bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) material bu ishlab chiqarishda uning asosini tashkil etadigan, ya'ni tayyor mahsulot shu materialdan yaratiladigan xom-ashyo va zahiradir. Masalan, cho'yan ishlab chiqarishda asosiy bevosita material bo'lib temir hisoblanadi. CHo'yan esa po'lat ishlab chiqarish uchun bevosita material bo'lib xisoblansa, po'lat o'z navbatida avtomobil va boshqa og'ir sanoat uchun to'g'ridan-to'g'ri material bo'lib xizmat qiladi. Ishlab chiqarishda yordamchi yoki ikkilamchi ahamiyatga ega bo'lgan materiallar ham ishlatiladi. Bunday materiallar bilvosita

xarajatlar bo’lib ularni *ishlab chiqarish ustama xarajatlariga* olib borish qabul qilingan.

Bevosita (to’g’ridan-to’g’ri) mehnat bu ishlab chiqarishga jalb qilingan materiallarni tayyor mahsulotga aylantirish va mahsulot turlariga to’g’ridan-to’g’ri identifikatsiyalash mumkin bo’lgan xarajatdir. Masalan, bevosita mehnatga faqat A mahsulot turini ishlab chiqarish bilan, ya’ni boshqa turdagi mahsulot ishlab chiqarish bilan aralashmaydigan ishlab chiqarish ishchilarining ish haqi xarajatlari kiradi. Bevosita mehnat xarajatlarini topish uchun tannarx ob’ekti bo’lgan mahsulot ishlab chiqarishda bevosita mashg’ul bo’lgan ishchilarning mehnat soatlarini mehnat soati stavkasiga ko’paytirish orqali topiladi. Ishlab chiqarish bilan bilvosita aloqador bo’lgan va ularning mehnati bir qancha tannarxi ob’eklariga talluqli bo’lgan hollarda ishchilarning mehnati bilvosita xarajat sifatini e’tirof etilib *ishlab chiqarish ustama xarajatlariga* olib boriladi.

Ustama ishlab chiqarish xarajatlari (manufacturing overHead MOH) - bu mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko’rsatish jarayonida qatnashadigan to’g’ridan-to’g’ri material va to’g’ridan-to’g’ri mehnat xarajatlaridan tashqari barcha amalga oshirilgan bilvosita ishlab chiqarish xarajatlaridir. Ushbu xarajatlarni *zavod ustama xarajatlari, zavod bilvosita xarajatlari* yoki servis korxonalarida *servis ustama xarajatlari*, qurilish korxonalarida *qurilish ustamasi* ham deb ataladi. Ayrim kishilar ustama ishlab chiqarish xarajatlarini sotish va ma’muriy xarajatlar bilan chalkashtirishadi. SHuni ta’kidlash lozimki, ustama ishlab chiqarish xarajatlari bu ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibiy qismi hisoblanadi. Ustama ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot tannarxining tarkibiy qismi bo’lib, boshqa to’g’ridan-to’g’ri xarajatlardan farqlovchi eng muhim xususiyati uning u yoki bu mahsulot turiga, ya’ni tannarx ob’ektiga to’g’ridan-to’g’ri yo’l bilan identifikatsiya qilish (olib borish) imkoniyati bo’lmasligidir. Ustama ishlab chiqarish xarajatlarining ikkita eng katta moddasi qayd qilish lozim. Bu bilvosita material va bilvosita mehnat xarajatlaridan hisoblanadi. Qolgan ustama ishlab chiqarish xarajatlarini okkupensi yoki quvvatli xarajatlar ham deb ataladi. Ularga quyidagilar kiritish mumkin:

1. Bino va asbob-uskunalar lizing to’lovlari va ijara xarajatlari
2. Bino va asbob-uskunalar amortizatsiyasi
3. Isitish, yoritish va energiya xarajatlari
4. Mashina va asbob-uskunalarga texnik xizmat ko’rsatish
5. Ishlab chiqarish personalini ovqatlantirish, choy (kofe) va suv
6. Ishlab chiqarish jihozlarining sug’urtasi va mol-mulk solig’i
7. Bashqa xarajatlar

Boshqa ustama ishlab chiqarish xarajatlariga ishchilarning sog’liq sug’urtasi, chiqish nafaqalari, korxona hisobidan to’lanadigan pensiya to’lovlari, supervayzorlar ish haqi va boshqa umumzavod xarajatlarini kiritish mumkin. Mamlakatimiz amaliyotida schetlar rejasida ustama ishlab chiqarish xarajatlarini *umumzavod va umumishlab chiqarish xarajatlari* schyotlari orqali hisobga olish mo’ljallangan.

Savdo korxonalarida tovarlar qayta sotish uchun xarid qilinadi. Savdo jarayonida ular qayta ishlanmaydi. Natijada, ushbu jarayonda ularning xarid qiymati o’zgarmaydi yoki kam darajada o’zgaradi. Tovarlarni xarid qilish bilan bog’liq xarajatlar ularning tannarxiga kiritiladi.

Mahsulot tannarxi quyidagi ko'rsatkichlarda o'z ifodasini topadi. Har bir ko'rsatkich bosqichlarda shakllanganligi bois mahsulot tannarxi ko'rsatkichlarini to'rtta bosqichga ajratish maqsadga muvofiqdir:

1) Ishlab chiqarishga chiqarilgan material tannarxi (Birinchi bosqich)
2) Mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi (Ikkinchi bosqich)
3) Tayyor mahsulot tannarxi (Uchinchi bosqich)
4) Mahsulotni sotish tannarxi (sotilgan mahsulot tannarxi) (To'rtinchi bosqich)

Mahsulot tannarxining shakllanishini bosqichlarga bo'lishdan maqsad, *birinchidan*, zahiralar harakatining moliyaviy natijalar shakllanishiga ta'sirini aniq aks ettirish va *ikkinchidan*, butun buxgalteriya hisobi tizimining har bir bosqichida zahiralar tannarxi shakllanishi va o'sishini aniqlashga ustuvor ahamiyatni qaratishga erishish hisoblanadi.

Birinchi bosqichda ishlab chiqarishga chiqarilgan materiallarning tannarxi ko'rsatkichi quyidagi tartibda aniqlanadi:

(p.b.)

Materiallarning boshlang'ich qoldig'i. 1500.0
Qo'shiladi:Xarid qilingan materiallarning qiymati 6750.0

Jami ishlab chiqarishga mo'ljallangan zahiralar 8250.0
Ayiriladi: Materiallarning oxirgi qoldig'i 4875.0
Ishlab chiqarishga chiqarilgan bevosita materiallari qiymati..3375.0

Izoh: Ushbu hisob-kitoblarda MCHJ "American Oilseeds and grains" korxonasining ma'lumotlari olindi.

Ikkinchi bosqichda aniqlanadigan mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi ishlab chiqarishga sarflangan tannarx elementlarini jamlash orqali aniqlanadi:

(p.b.)

Ishlab chiqarishga chiqarilgan bevosita materiallarning qiymati . . 3375.0
Qo'shiladi: Ishlab chiqarish bilan bog'liq bevosita mehnat. 1100.0
Qushiladi: Ustama ishlab chiqarish xarajatlari (bilvosita). 1563.0
Mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi. 6038.0

Uchinchi bosqichda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotning tannarxini aniqlash jarayoni amalga oshiriladi. Ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotning tannarxi quyidagi tartibda hisoblanadi:

(p.b.)

Tugallanmagan ishlab chiqarishning boshlang'ich qoldig'i. 250.0
Qo'shiladi: Ishlab chiqarish tannarxi. 6038.0

Hisobot davrida jami jamlangan tannarx 6288.0
Ayiriladi:Tugallanmagan ishlab chiqarish oxirgi qoldig'i. 150.0
Hisobot davrida ishlab chiqilgan tayyor mahsulot tannarxi.. . . 6138.0

So’ngi, *to’rtinchi bosqichda* tayyor mahsulotlarning sotish tannarxi aniqlanadi. Bu ko’rsatkichni aniqlash tartibini quyidagi ko’rinishda keltirishimiz mumkin:

(p.b.)

Tayyor mahsulotlarning boshlang’ich qoldig’i. 55.0
Qo’shiladi: Ishlab chiqilgan tayyor mahsulot tannarxi. 6138.0

Hisobot davrida jami jamlangan tayyor mahsulot 6193.0
Ayiriladi: Tayyor mahsulotlarning oxirgi qoldig’i 65.0
Hisob davrida tayyor mahsulotlarning sotish tannarxi 6128.0

YUqoridagi ma’lumotlar asosida korxonaning tayyor mahsulotlar tannarxi to’g’risidagi hisobotini boshqaruv hisobi maqsadlarida tuzish mumkin bo’ladi (1.3-jadval).

1.3-jadval

Ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot tannarxi to’g’risidagi hisobot
31 dekabr bilan yakunlanadigan 2008 yil uchun

Bevosita material
1 yanvar holatiga material qoldig’i. 1500.0
Material xaridi. 6750.0
Foydalanishga mo’ljallangan material. 8250.0
Ayiriladi: 31 dekabr holatiga material qoldig’i. . 4875.0
Foydalanilgan material qiymati. 3375.0
Bevosita mehnat. 1100.0
Ustama ishlab chiqarish xarajatlari
Bilvosita material. 250.0
Bilvosita mehnat. 275.0
Texnik xizmat ko’rsatish va ta’mirlash. 125.0
elektr-energiya. 350.0
Amortizatsiya (zavod binosi va asbob-uskunalar). . . .375.0
Boshqa xarajatlar. 188.0
Jami zavod ustama xarajatlari. 1563.0
Jami ishlab chiqarish xarajatlari. 6038.0
Qo’shiladi:1 yanvarda tugallanmagan ishlab chiqarish. 250.0
Ayiriladi: 31 dekabrdagi tugallanmagan ishlab chiqarish. 150.0
***Tayyor mahsulot tannarxi*. 6138.0**

Ushbu hisobot mahsulot tannarxiga oid ko’rsatkichlar asosida korxona faoliyatini tahlil qilish imkonini beradi. Korxona xarajatlarida salmoqli hissani davr xarajatlari tashkil etadi.

Mahsulot tannarxi, uning shakllanishi va moliyaviy natijalarda o’z aksini topishi savdo-tijorat korxonalarida ***9-ilovada***, ishlab chiqarish korxonalarida ***10-ilovada*** o’z aksini topgan. Bosqichlarga bo’lingan holda esa ***11-ilovada*** aks ettirilgan. Undan, zahiralarning harakati ularning tannarxining oshib borishi jarayoni bilan uzviy bog’liqlikda ekanligi to’g’risida xulosa chiqarish mumkin. Ushbu chizmalarda zahira

va tannarx harakati hamda ularning moliyaviy hisobot (buxgalteriya balansi va moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotlarda) qay tarzida o'z aksini topishi yorqin ifodalangan.

Davr xarajatlari – bu zahiralar tannarxiga olib borilmaydigan va yuz berish vaqti qaysi davrga oidligiga qarab o'sha hisobot davriga olib boriladigan xarajatlardir. Davr xarajatlari *sotish xarajatlari* va *ma'muriy-boshqaruv xarajatlaridan* tashkil topadi.

Sotish xarajatlariga tayyor mahsulotlarni saqlash va ularni xaridorlarga etkazish bilan bog'liq xarajatlar kiradi. Bularga reklama, bozorni tadqiq qilish, sotishga doir ish haqi va komissionlar, tayyor mahsulotlarni jo'natish va saqlash xarajat moddalarini kiritish mumkin. Ushbu xarajatlarni sotish xarajatlari deb tan olishning sababi ushbu xarajatlar mahsulot ishlab chiqarilib bo'lgandan keyin yuz beradi va shu bois ayrim moddalarini mahsulot tannarxiga qo'shish imkoniyati bo'lmaydi. Masalan, tayyor mahsulotlarni omborda saqlash, ularni upakovkalash, ombor ishlovlarini berish tayyor mahsulot omborga kirim qilingandan keyin yuzaga keladi. Ushbu xarajatlar mahsulot qiymatiga ta'sir etsada, ularni mahsulot tannarxiga kiritib bo'lmaydi, chunki mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish jarayoni yakunlangan hisoblanadi. SHu bois, ta'kidlash lozimki sotish xarajatlari bu tayyor mahsulot ishlab chiqarilgandan keyin uni xaridorlarga etkazib bergunga qadar yuz bergan xarajatlar sifatida tan olinadi.

Ma'muriy-boshqaruv xarajatlari yuz berish vaqtidan (tayyor mahsulot ishlab chiqishgacha yoki undan keyin) qat'iy nazar davr xarajatlari deb e'tirof etiladi. Ularga top menedjerlar va ma'muriy-boshqaruv xodimlari hisoblangan staf bo'limlar, jumladan moliyaviy departament, personal departamentlarni saqlab turish xarajatlarini kiritish mumkin. Xarajat moddalariga ma'muriy-boshqaruv apparati ish haqi, ofis xarajatlari, ofis ijarasi, tadqiqotlar va tarraqiy etish xarajatlari va boshqa ma'muriyat bilan bog'liq xarajatlarni qayd qilish mumkin.

Nima uchun ishlab chiqarishga oid bo'lmagan xarajatlar davr xarajatlari deb tan olinib ular TMZlar tannarxiga kiritilmaydi. Buning umume'tirof etilgan ikkita sababi mavjud.

Birinchidan, TMZlar aktiv hisoblanadi, qaysiki o'z vaqtida va kelgusidagi tushumlarni harakatga keltirish uchun xarid qilib olingan. Mahsulotlarni tayyorlash bilan bog'liq xarajatlarni mahsulotlar tannarxini qoplash uchun zarur bo'lgan kelgusidagi tushumlarni harakatga keltiruvchi vosita sifatida qaralishi mumkin. Biroq, ishlab chiqarishga oid bo'lmagan xarajatlarning kelgusidagi tushumlarni harakatga keltirishda ishtirok etishiga kafolat amal qilmaydi, chunki ular mahsulot qiymatining oshishini ta'min etmaydi.

Ikkinchidan, ko'pgina ishlab chiqarishga oid bo'lmagan xarajatlar (masalan, realizatsiya bo'yicha xarajatlar) ishlab chiqarilgan mahsulot zahiralarda bo'lgan davrda yuz bermaydi. SHu bois, ushbu xarajatlarni TMZlarni baholashda hisobga olish maqsadga muvofiq hisoblanmaydi.

Ishlab chiqarish korxonalarida materiallar mehnat va asbob-uskunalar yordamida yangidan mahsulotga aylantiriladi. Ishlab chiqarish jarayonida tayyor mahsulot tannarxi shakllanadi va u realizatsiya qilingan va realizatsiya qilinmagan mahsulotga taqsimlanadi. Davr xarajatlari esa realizatsiya qilinmagan tayyor mahsulotga

taqsimlanmasdan to’g’ridan-to’g’ri ushbu davrning daromadlari hisobidan qoplaniladi. Ushbu bog’liqlikni quyidagi 1.5-chizmada ko’rsatishimiz mumkin bo’ladi:

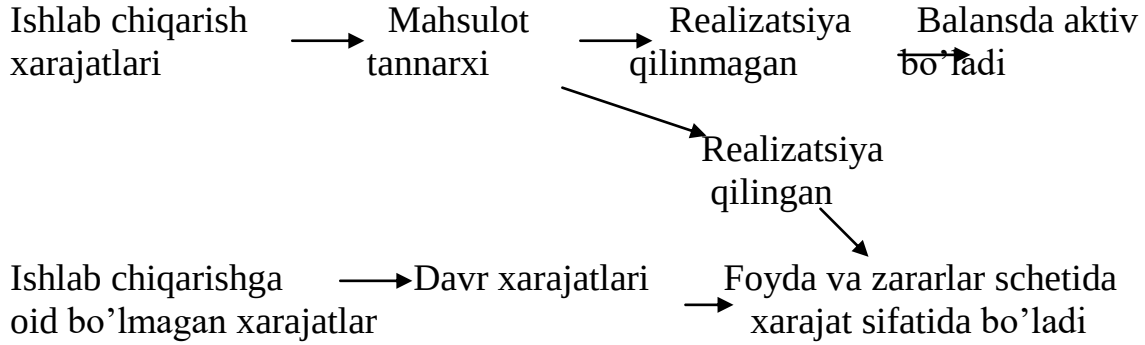

1.5-chizma. Mahsulot tannarxi va davr xarajatlari hisobi.

Tayyor mahsulotning sotish tannarxi (Realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi) va davr xarajatlari to’g’risidagi ma’lumotlar korxonaning moliyaviy natijalari to’g’risidagi hisobotida aks ettiriladi (1.4-jadval).

1.4-jadval

“American Oilseeds and Grains” MCHJ
Moliyaviy natijalar to’g’risidagi hisobot
31 dekabr bilan yakunlanadigan 2008 yil uchun

Realizatsiya 9850.0
Tayyor mahsulotning sotish tannarxi:
1 yanvarda tayyor mahsulot qoldig’i. 55.0
Ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot tannarxi. 6138.0
Sotishga mo’ljallangan mahsulot tannarxi. 6193.0
Ayiriladi: 31 dekabrda tayyor mahsulotlar qoldig’i. . . .65.0
Tayyor mahsulotning sotish tannarxi. 6128.0
YAlpi foyda (yalpi marja). 3722.0
***Davr (operatsion) xarajatlar*:**
Sotish xarajatlari. 1150.0
Ma’muriy-boshqaruv xarajatlar. 1450.0
Jami operatsion xarajatlar. 2600.0
Operatsion foyda. 1122.0

Ushbu hisobotda sotish va ma’muriy-boshqaruv xarajatlarini ularning moddalar guruhlari bo’yicha ham berish mumkin. Bu o’z navbatida uning analitikligini oshiradi.

Mahsulot tannarxi ko’rsatkichlarini buxgalteriya schyotlarida aks ettirish muhim ahamiyat kasb etadi. CHunki, hisobot uchun ma’lumotlar buxgalteriya schyotlaridan olinadi. Buxgalteriya schyotlarini yuritish tartibi korxona tannarxi hisobini yuritishning tizimlariga bog’liq bo’ladi. *Mahsulot ishlab chiqarish tipi*, *qo’llaniladigan tizimi* va *mahsulot tipi* bog’liqligini quyidagi jadvalda keltirish mumkin (1.5-jadval)**.**

1.5-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish faoliyati va tannarx hisobi tizimi

Ishlab chiqarish tipi	***Tannarx hisobi tizimi***	***Mahsulot tipi***
Ishlarni amalga oshirish Kasalxonalar, uy joy qurilishi, konsalting firmalari	Buyurtmali (ish) kosting	Oddiy
Komplekt ishlab chiqarish Mebel ishlab chiqarish	Asosan buyurtmali (ish) kosting	Turli xil mahsulotlar
Davom etuvchi (takroriy) ishlab chiqarish Komp'yuter terminali, vilosiped, kiyim-bosh	Asosan jarayonli kosting (operatsion)	Ko'p bo'lmagan yangi mahsulot
Jarayonli davom etuvchi oqim Neftni qayta ishlash, kraska, ximiya	Jarayonli kosting	Standartlashgan

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, turli kompaniyalar ishlab chiqarishning xususiyatlaridan kelib chiqib boshqa boshqa tannarx hisobi tizimini tanlaydi. Birinchi tipdagi korxonalar bu har bir mijozga individual yondashgan holda uning buyurtmasidan kelib chiqib ish bajaradi. Har bir individual ishi boshqa bajargan ishlaridan farq qiladi. Har bir bajarilgan ish individual mahsulot deb qaraladi. Ushbu tipdagi ishlab chiqarishlarga konsalting firmalari ishlari, qurilish shartnomalari bo'yicha bajarilgan ishlar, nashriyot xizmatlari, tibbiyot xizmatlariga doir ishlarni misol keltirish mumkin. Bundan ishlarni bajaruvchi firmalar *buyurtmali (ish) kosting* tizimini qo'llaydi. Har bir buyurtma (ish)ning tannarxi alohida hisoblanadi.

Ikkinchi tipdagi ishlab chiqarish bu bir komplekt mahsulot uchun zarur komponentlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar bo'lib, turli xil qismlar yig'ilib bitta komplekt mahsulotni tashkil etadi. Misol uchun mebel ishlab chiqaruvchi korxonalarda turli xil qismlar yig'ilib stol, stul va garnitur ishlab chiqiladi. Bunda barcha komponentlar tannarxi yig'ilib komplektning tannarxi chiqariladi. Ushbu korxonalar asosan *buyurtmali (ish) kosting* tizimini qo'llashadi. Buyurtmali kostingda har bir buyurtma yoki ishlar bo'yicha xarajatlar alohida hisobga olib boriladi. Ustama ishlab chiqarish xarajatlari buyurtmalar bo'yicha taqsimlanadi.

Davom etuvchi (takroriy) ishlab chiqarishga odatdagi ko'pchilik bir turdagi yoki bir necha turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishni kiritish mumkin. Masalan, oziq-ovqat, kiyim-kechak, avtomobil yoki komp'yuter ishlab chiqaruvchilarda bitta yoki bir nechta mahsulot doimiy ravishda ishlab chiqiladi, ya'ni mahsulot buyurtma olgandan so'ng ishlab chiqarish boshlanmaydi. Ishlab chiqilgan mahsulot shartnoma bo'yicha xaridorlarga sotiladi. Ushbu tipdagi ishlab chiqarishda mahsulotga bir ishlab chiqarish jarayondan keyingi jarayonga o'tish orqali texnologik ishlov amalga oshiriladi va oxirgi bosqichda tayyor mahsulot yuzaga keladi. Natijada har bir texnologik jarayonda xarajatlarni alohida yuritishga imkoniyat va zaruriyat tug'iladi. Tannarxni hisobga olishning bu tizimi *jarayonli kosting* deb ataladi. YUqoridagi qayd qilingan ishlab chiqarishlarda asosan jarayonli kosting qo'llaniladi.

Keyingi tipdagi ishlab chiqarish jarayonli davom etuvchi oqim deb ataladi. Bu tipdagi ishlab chiqarish buyurtmali ishlab chiqarishga oppozit hisoblanadi. Bu bitta yoki bir xil turdagi mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilarni kiritish mumkin. Bu tipdagi korxonalar jarayonli kosting tizimini qo'llaydi. Bularga misol qilib bo'yoq ishlab chiqarish, un chiqarish, yog' rafinatini kiritish mumkin.

Buyurtmali (ish) kosting va jarayonli kosting tannarx hisobi tizimlarning mazmuni va qo'llanilishini alohida mavzularda ko'rib o'tamiz.

4-savol. O'zgaruvchan va doimiy xarajatlar.

Xarajatlar *tannarx drayveri, ya'ni* mahsulot hajmi (faollik darajasi) oshishi va kamayishiga qarab o'zgarishi bo'yicha "o'zgaruvchan" (doimiy bo'lmagan), "doimiy", "yarimo'zgaruvchan" va "yarimdoimiy" xarajatlarga tasniflanadi.

Tannarx drayveri (omili) bu har qanday omil bo'lib, qaysiki uning o'zgarishi tannarx ob'ektiga bog'liq holda jami xarajatlarning o'zgarishi sabab bo'ladi. Tannarx drayveriga ko'plab misol keltirish mumkin. Masalan, fabrika sohasida material tannarxi faqatgina ishlab chiqarishning hajmiga bog'liq bo'lmasdan, balki boshqa omillar masalan, foydalanilayotgan materiallarning sifati, ishchilarning malakasi**,** tayyor mahsulot ishlab chiqarishdagi qismlar soniga ham bog'liq bo'ladi. Tannarx drayveri sifatida sayohat meyili, ishlab chiqarish hajmi, ishlangan soatlar, mijozlar bilan muloqat, ish haqi to'lovlaridagi kechikishlar, liniya tipi, pul birligida sotish hajmi va boshqa tannarx ob'ekti bilan bog'liq bo'lgan omillarni sanab o'tish mumkin. Korxonalar tannarxi summasi va ularning qaysi tannarxi drayverlariga bog'liqligini quyidagi 1.6-jadvalda keltirishimiz mumkin:

1.6-jadval

Tannarx drayveri(omillari)ga misollar

Faoliyatning jami tannarxi	**Tannarx drayveri (omili)**
Mahsulot dizayni	Mahsulot soni, qismlarning soni
Muhandislik ishi	Qismlar soni, muhandislik ishi o'zgarishi buyurtmalar soni
Materiallar xaridi	Xarid buyurtmalari soni, ta'minotchilarning soni, muloqatlar vaqti, ekspeditsiya vaqti
Ishlab chiqarish	Ishlab chiqarilgan mahsulot birligi miqdori, setap soni, qismlar soni
Distribyutor	Transportirovka turi, taroziga tortish, to'xtashlar soni, trafikdagi holatlar, tezlik

Tannarx drayverlari masalasini chuqurroq keyingi mavzularda to'xtalib o'tamiz. Lekin hozirgi mavzularda tannarx drayveri sifatida eng asosiy omillar bo'lgan ishlab chiqarish birligi hajmi, ishlagan ish soatlari, sotish hajmi olinadi.

O'zgaruvchan xarajatlar. ***O'zgaruvchan xarajatlar*** tannarx drayveriga, ya'ni mahsulot hajmi yoki faoliyat darajasiga to'g'ridan-to'g'ri mutonasib (proportsional) ravishda o'zgaradi, ya'ni mahsulot hajmi ikki karra ko'paysa, o'zgaruvchi xarajatlar

ham ikki karra ko’payadi. Demak, umumiy o’zgaruvchan xarajatlar chiziqli funktsiya bo’lsa, ushbu turdagi xarajatlarning mahsulot birligidagi miqdori - doimiy miqdor hisoblanadi. O’zgaruvchan xarajatlarga misol qilib *ishlab chiqarishga oid bo’lgan* asosiy ishlab chiqarish material xarajatlari, ishbay ish haqi, asbob-uskunalarning ishlashi uchun energiya xarajatlarini keltirishimiz mumkin. Ishlab chiqarishga oid bo’lmagan o’zgaruvchan xarajatlarga sotishdan komission to’lovlari, sotish hajmiga bog’liq to’lanadigan ish haqi, xaridorlarga etkazib berish bo’yicha transport xarajatlari va boshqa moddalarni kiritish mumkin. O’zgaruvchan xarajatlarni chizma ko’rinishda quyidagicha aks ettirish mumkin ***(1.6-chizma)***. Ushbu chizmadan ko’rinib turibdiki o’zgaruvchan xarajatlar grafikda o’sib boruvchi to’g’ri chiziq shaklida aks ettirilgan. Mahsulot birligiga nisbatan grafigida esa to’g’ri chiziq faollik o’qiga parallel joylashgan, ya’ni mahsulot birligiga nisbatan o’zgaruvchan xarajatlar doimiy xarakterga ega bo’lgan. Ushbu misolda mahsulot birligiga to’g’ri keladigan o’zgaruvchan xarajatlar 10.0 ming so’mni tashkil etadi.

Doimiy xarajatlar. Doimiy xarajatlar o’rganilayotgan davrda tannarx drayveri, ya’ni mahsulot hajmi va faoliyat darajasining katta o’zgarishi diapazonida miqdor jihatdan o’zgarishsiz qoladi. Ushbu xarajatlarga misol qilib amortizatsiya xarajatlari, nazoratchilar, ustalar ish xaqi, ijara to’lovlarini olish mumkin. Doimiy xarajatlarni chizma ko’rinishida quyidagicha aks ettirish mumkin ***(1.7-chizma)***. CHizmadan ko’rinib turibdiki, umumiy doimiy xarajatlar faoliyat aktivligining barcha darajalarida bir xil darajasini saqlab qoladi. Bir vaqtning o’zida mahsulot birligiga to’g’ri keladigan doimiy xarajatlar aktivlik darajasiga mutonosib ravishda kamayadi. Masalan, fikslashgan xarajatlarning oy maboynidagi summasi 5000.0 ming sum bo’lsa, u holda mahsulot birligiga to’g’ri keladigan doimiy xarajatlar quyidagicha o’zgaradi (1.7-jadval):

1.7-jadval

Mahsulot birligiga to’g’ri keladigan doimiy xarajatlar

Ishlab chiqilgan mahsulot birligi miqdori, birlik	Mahsulot birligiga to’g’ri keladigan doimiy xarajatlar, ming so’m
1	5000
10	500
100	50
1000	5

Qarorlar qabul qilishda doimiy xarajatlarning umumiy summasi to’g’risidagi ma’lumotlardan foydalanish, mahsulot birligiga to’g’ri keladigan xarajatlarga nisbatan afzalroq hisoblanadi.

O’zgaruvchan va doimiy xarajatlarning muhim xususiyatli jihatini quyidagi jadvalda keltirish mumkin (1.8-jadval):

1.8-jadval

O’zgaruvchan va doimiy xarajatlarning xususiyatlari

Xarajatlar	Umumiy xarajatlar	Mahsulot birligiga (o’rtacha xarajatlar)

O’zgaruvchan	O’zgaradi	O’zgarmaydi
Doimiy	O’zgarmaydi	O’zgaradi

YArimdoimiy xarajatlar. Doimiy xarajatlar ishlab chiqarishning aniq bir relevant diapazonida o’zgarmas hisoblanadi. ***Relevant diapazon*** bu tannarx drayverining ma’lum oralig’i bo’lib, qaysiki unda tannarx (tushum) bilan tannarx (tushum) drayveri o’rtasida amal qiluvchi maxsus bog’liqlik aks ettiriladi. Masalan, ishlab chiqarish faolligi tez pasaygan paytlarda, korxona rahbariyatida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga bo’lgan ehtiyojning tushishi vaqtinchalik holat ekanligiga ishonch bo’lsa, ishlab chiqarish ishchilari va masterlar ishni davom ettirishlari mumkin, lekin talabning tiklanishi yuz bermasa, u holda ushbu personal ortiqcha bo’lib qolishi va ishdan chiqarilishi mumkin. YOki boshqa bir misol, korxonaning ishlab chiqarish quvvati ma’lum bir kritik darajaga ko’tarilgandan keyin korxona qo’shimcha ravishda xodimlarni ishga jalb qilishi mumkin, lekin bu jarayon bir necha oyga cho’zilishi mumkin. SHunday qilib, bir yil davomida ishlab chiqarish xodimlari xarajatlari mahsulotga bo’lgan talab o’zgarishi bilan o’zgarishi mumkin. Bunday xarajatlar ***yarimdoimiy yoki zinali o’suvchi doimiy xarajatlar*** ham deb ataladi. Ushbu xarajatlarning o’zgarishini quyidagi ***1.8-chizmada*** aks ettirishimiz mumkin. Ushbu misolda hisobot yili uchun tannarx drayveri mashina-soat olinganda 30.000 m.s. dan 95.000 m.s.gacha relevant diapazonda xarajatlarning darajasi 600.000 p.b. ni tashkil etmoqda. SHu bilan bir qatorda ushbu chizmada relevant diapazonning boshqa oralig’ida aks ettiriladigan doimiy xarajatlar ham o’z aksini topgan. Misol uchun, agar hajm ko’rsatkichining darajasi 30.000 m.s.dan past bo’lsa, doimiy xarajatlar keskin tushushi kuzatiladi. Bu shu bilan izohlanadiki, agar ushbu misolda ishlab chiqarishdagi vaziyatdan kelib chiqib tannarx drayveri hisoblangan mashina soat nol darajadan 30.000 m.s.gacha bo’lgan oraliqda xizmat ko’rsatuvchi va ijrochi personallarni qisqartirish natijasida ishdan chiqarishi oqibatida yuz bergan bo’lishi mumkin. Boshqa holatda 95.000 m.s. dan yuqori hajm ko’rsatkichiga erishilganda doimiy xarajatlarning keskin oshishiga olib keladi. Bu operatsiyalarni ko’paytirishga yordam berish uchun qo’shimcha personalni jalb qilish bilan bog’liq bo’ladi. Doimiy xarajatlarning bir yillik uchun aniqlangan darajasi keyingi yil uchun o’zgarishi mumkin. CHunki, tannarx drayverida unga mos keluvchi xarajatlarning darajasi o’zgarishi mumkin, xususan ijara summasi, ish haqi darajasi, mol-mulk solig’i darajasi va boshqalar.

Nisbatan qisqa vaqt maboynida xarajatlar doimiy bo’lishi mumkin. Ushbu vaqt qanchalik qisqa bo’lsa, aniq turdagi xarajatlarni doimiy xarajat deb e’tirof etish ehtimoli yuqori bo’ladi. Masalan, oraliq vaqt bir yil. Menejerlarning ish xaqi, asbob-uskunalar yoki binolar amortizatsiyasi yil davomida ehtimol o’zgarmaydi. Lekin, keyingi yillarda qo’shimcha menejerlar jalb qilinishi, amortizatsiya me’yorlari va usullari o’zgarishi mumkin.

Aralash xarajatlar. Xarajatlar dinamikasi ko’rilayotganda aralash xarajatlarga alohida ahamiyat qaratish kerak. Aralash xarajatlar o’z tarkibiga o’zgaruvchan va doimiy komponentdagi xarajatlarni oladi. Ushbu xarajatlarga misol qilib asbob-uskunalarga xizmat ko’rsatish xarajatlarini keltirish mumkin. Ushbu xarajatlar tarkibiga faollikning har qanday darajasida rejadagi xizmat ko’rsatish xarajatlari

o’zgaruvchan, ya’ni faollik darajasiga bevosita bog’liq bo’lgan xarajatlar ham kiritiladi. Ushbu xarajatlar hatto ishlab chiqarish amalga oshirilmagan taqdirda ham mavjud bo’ladi. Ushbu qismi esa doimiy komponent hisoblanadi ***(1.9-chizma)***. Boshqa bir misol qilib kompaniya vakillariga sotish uchun to’lanadigan kompensatsion xarajatlarining bir qismi hisoblangan *bazali ish* haqi doimiy bo’lsa, *komission to’lovlar* esa o’zgaruvchan qismi deb baholash mumkin.

Aralash xarajatlar summasi bu doimiy komponent summasi hamda o’zgaruvchi komponent summasi yig’indisidan iborat bo’lganligi bois ularning matematik yig’indisini quyidagicha ifodalash mumkin:

Doimiy xarajatlar: $Y = a$

O’zgaruvchan xarajatlar $Y = bX$

YArimo’zgaruvchan xarajatlar* $Y = a + bX$

*Ushbu tenglama to’g’ri chiziqli funktsiyaning tenglamasidir.

Ushbu tenglamada Y jami aralash xarajatlar faollikning har qanday darajasida bir xil bo’lgan doimiy xarajatlar plyus bX tashkil topgan X faollik darajasidagi o’zgaruvchan xarajatlardan iborat.

Misol uchun sotish bo’yicha vakilning bazis ish haqi 17.000 p.b. va ham bir sotgan mahsuloti uchun komission 125 p.b.. Demak. A = 17.000 p.b., b = 125 p.b. ga teng bo’ladi. U holda yarimo’zgaruvchan xarajatlarni ifodalovchi tenglik quyidagi ko’rinishga ega bo’ladi

$$Y = 17.000 + 125\ X$$

Ushbu formula faollikning istalgan darajasida yarimo’zgaruvchan xarajatlarning summasini aniqlash imkonini beradi. Masalan, agar 38 birlik mahsulot sotilsa sotuvchi vakilga to’lanadigan yarimo’zgaruvchan xarajatning summasi

Y = 17.00. + 125 (38) = 17.000 + 4.750 = 21.750 p.b. ga teng bo’ladi.

Ushbu misolni grafik kurinishida 1.9-chizmada aks ettirish mumkin. Ushbu metod menedjerlarga xarajatlarni tannarx omillariga bog’liq holda tahlil qilish imkonini beradi.

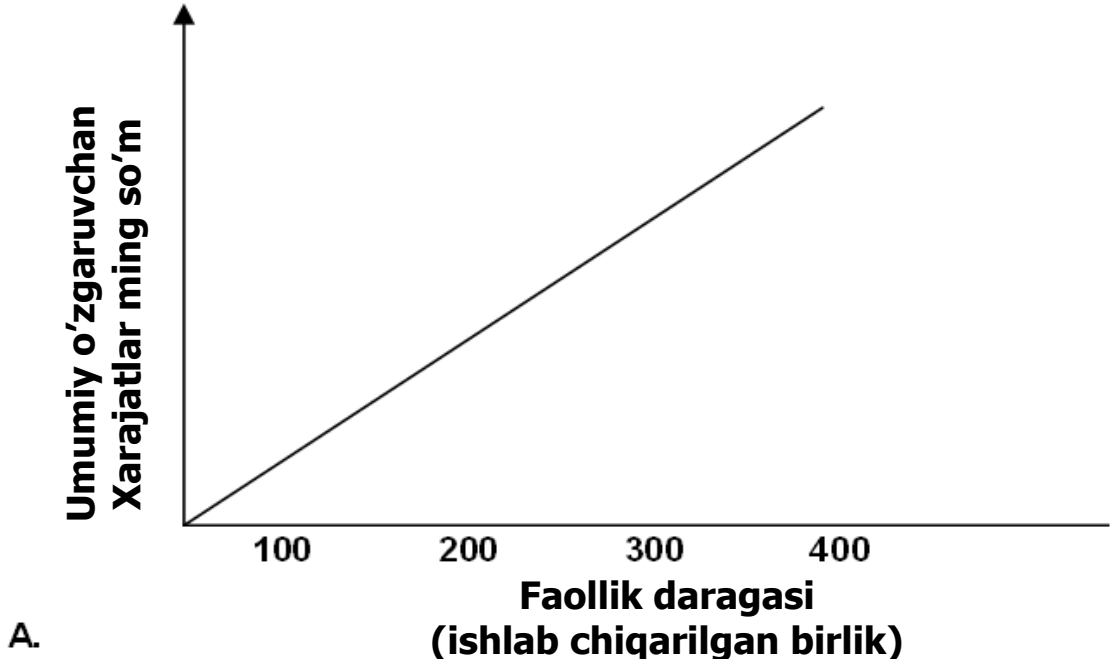

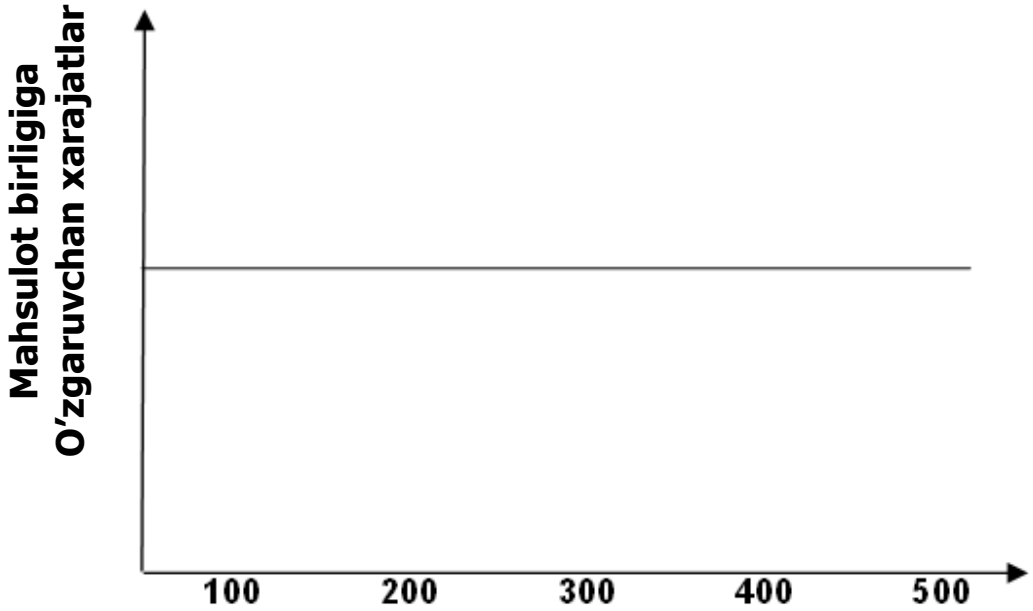

B.

1.6-chizma O'zgaruvchan xarajatlar : A) Umumiy ; B) Mahsulot birligi

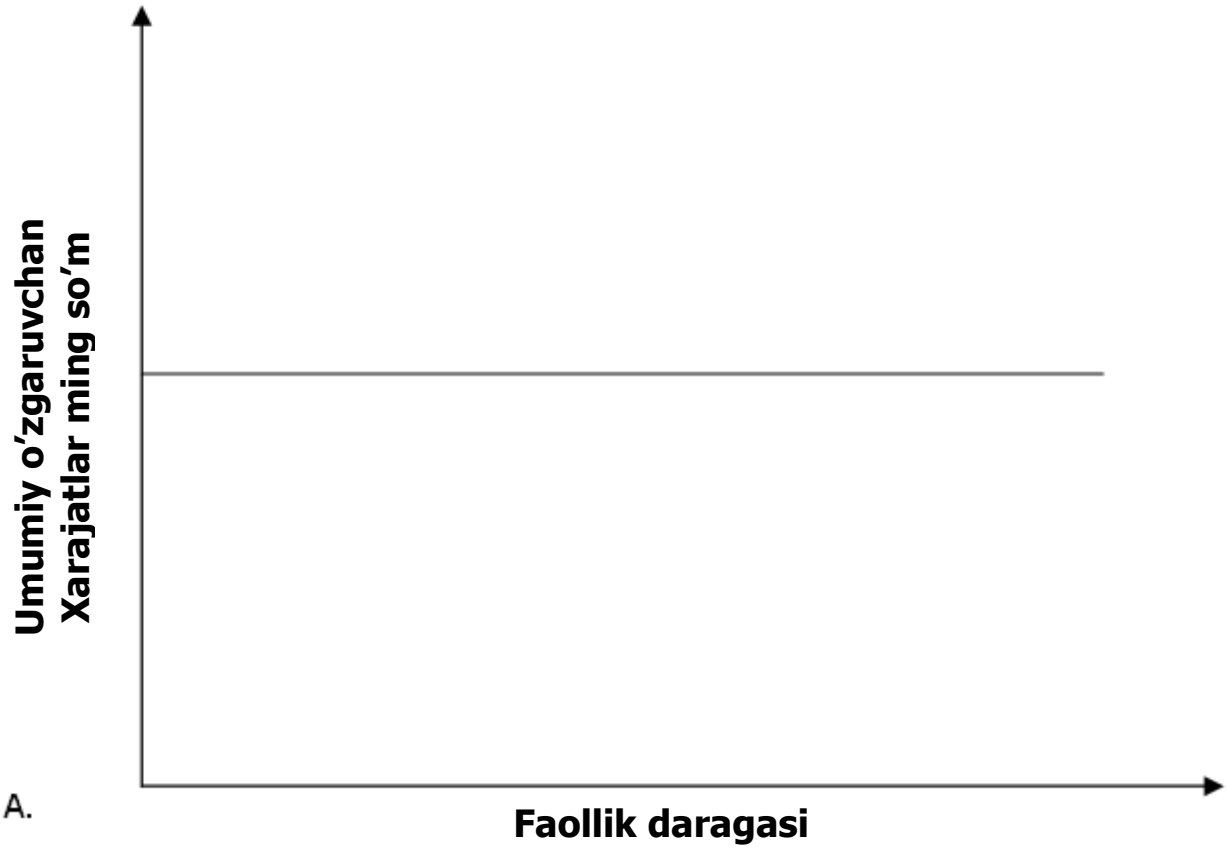

A.

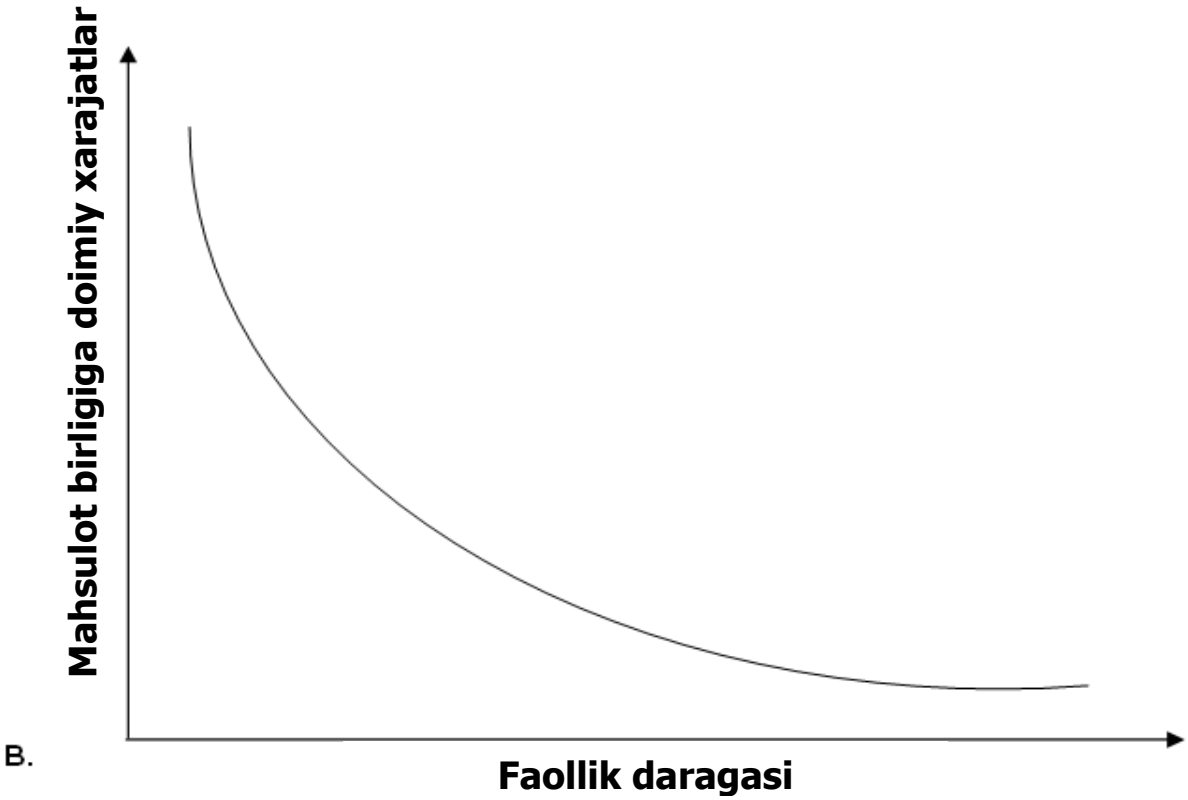

1.7-chizma Doimiy xarajatlar : A) Umumiy ; B) Mahsulot birligi

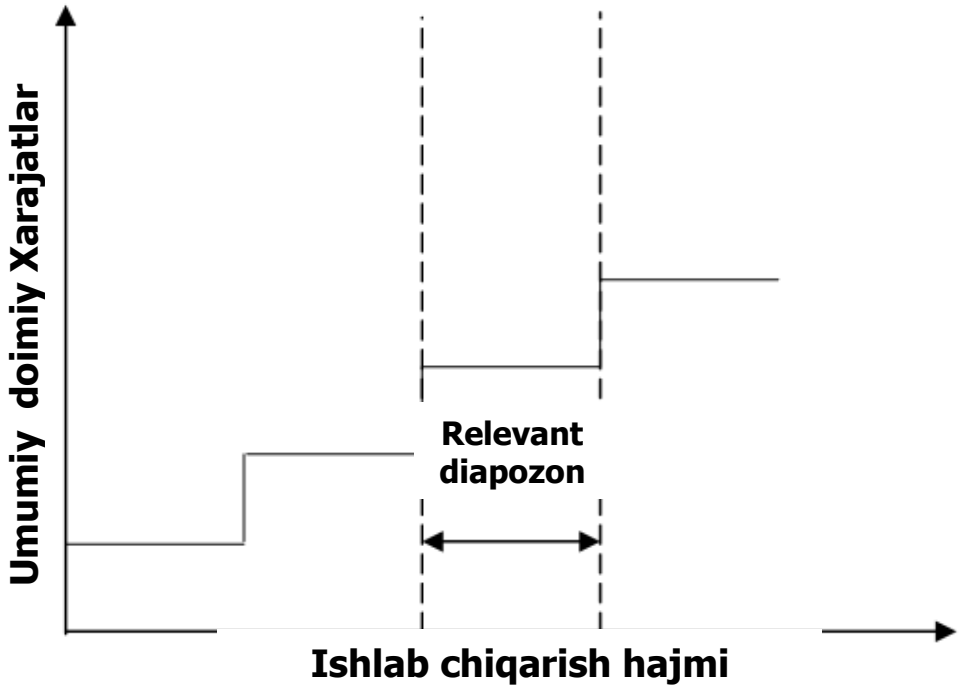

1.8-chizma Zinali o'sib boruvchi

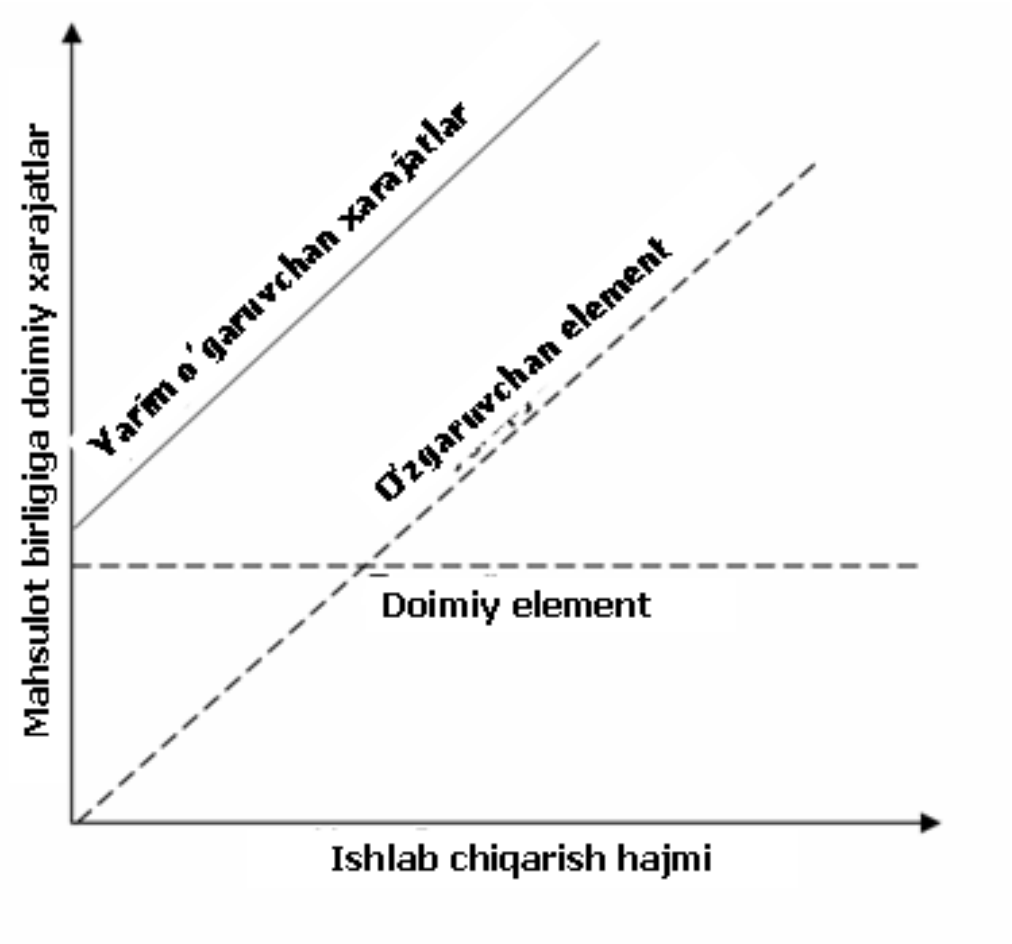

1.9-chizma Yarim o'zgaruvchan (aralash) xarajatlar

Tayanch atamalar:

1. Xarajatlar - bu ko'zlangan maqsadlarga erishish uchun (mahsulot ishlab chiqarish, tovar xaridi, xizmatlar) sarflangan resurslar qiymatining puldagi ifodasidir.

2. ***Tannarx ob'ekti*** – bu tannarxi aniqlanadigan bazadir. Tannarx ob'ekti bo'lib faoliyat turlari, tarmoqlar, ishlab chiqarilgan mahsulot, ish va xizmatlar, loyihalar, dasturlar hamda bo'limlar (huquqiy bo'lim, loyihalashtirish bo'limi, savdo bo'limi) bo'lishi mumkin.

3. ***Bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) xarajatlar*** – bu aniq tannarx ob'ektiga iqtisodiy mohiyatiga ko'ra to'g'ridan to'g'ri identifikatsiyalanadigan (olib borish mumkin bo'lgan) xarajatlardir.

4. Bilvosita xarajatlar (to'g'ridan to'g'ri bo'lmagan) xarajatlar – bu aniq tannarx ob'ektiga iqtisodiy mohiyatiga ko'ra to'g'ridan–to'g'ri identifikatsiyalanmaydigan (olib borish mumkin bo'lmagan) xarajatlardir.

5. Relevant va norelevant xarajatlar. *Relevant xarajatlar* – bu qarorlar qabul qilish natijasida o'zgarib turadigan kelgusi xarajatlar hisoblanadi. Qabul qilinadigan qarorlarga bog'liq bo'lmagan xarajatlar *norelevant xarajatlar* deb ataladi.

6. ***Al'ternativ xarajatlar*** – bu boshqa variantlardan voz kechilib bitta variant tanlash natijasida yo'qotilishi mumkin bo'lgan imkoniyatlarning baholab o'lchangan summasidir.

7. O'suvchi (ba'zan qo'shimcha, inkriment yoki differentsiallashgan) xarajatlar va tushumlar – bu ko'rib o'tilayotgan mahsulot turi uchun tahlilining har bir variantida amalga oshrilayotgan xarajatlar va daromadlar o'rtasidagi farq hisoblanadi.
8. Mahsulot tannarxi – bu savdo korxonalarida tovarlarni xarid qilish, ishlab chiqarish korxonalarida esa mahsulotni ishlab chiqish xarajatlaridir. Ushbu ta'rifga asoslanib quyidagi tenglikni keltirib chiqarish mumkin: ***Mahsulot tannarxi = Ishlab chiqarish xarajatlari***
9. Ustama ishlab chiqarish xarajatlari - bu mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatish jarayonida qatnashadigan to'g'ridan-to'g'ri material va to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlaridan tashqari barcha amalga oshirilgan bilvosita ishlab chiqarish xarajatlaridir.
10. Davr xarajatlari – bu zahiralar tannarxiga olib borilmaydigan va yuz berish vaqti qaysi davrga oidligiga qarab o'sha hisobot davriga olib boriladigan xarajatlardir. Davr xarajatlari *sotish xarajatlari* va *ma'muriy-boshqaruv xarajatlaridan* tashkil topadi.
11. O'zgaruvchan xarajatlar - *bu* mahsulot hajmi yoki faoliyat darajasiga to'g'ridan-to'g'ri mutonosib (proportsional) ravishda o'zgaradi, ya'ni mahsulot hajmi ikki karra ko'paysa, o'zgaruvchi xarajatlar ham ikki karra ko'payadi.
12. Doimiy xarajatlar – bu o'rganilayotgan davrda mahsulot hajmi va faoliyat darajasining katta o'zgarishi diapazonida miqdor jihatdan o'zgarishsiz qoladi.

***Testlar*:**
1. Hisobot davrida jami ishlab chiqarish xarajatlari 2000000 p.b. Taqsimlangan ustama ishlab chiqarish xarajatlari jami ishlab chiqarish xarajatlarining 30%ni tashkil etadi. Ustama Ishlab chiqarish xarajatlari asosiy ishchilarning mehnat haqi xarajatlarining 60% ni tashkil etadi. Ushbu ma'lumotlar asosida ishlab chiqarishda qo'llanilgan asosiy materiallarning qiymatini aniqlang.
A. 600000 p.b.
B. 400000 p.b.
S. 1000000 p.b.
D. 1200000 p.b.

2. O'zgaruvchan xarajatlar – bu
A. Mahsulot hajmiga nisbatan teskari proportsional ravishda o'zgaruvchi xarajatlar
B. Korxonaning faoliyat aktivligi darajasiga bog'liq bo'lmagan xarajatlar
S. Mahsulot hajmiga nisbatan to'g'ri proportsional ravishda o'zgaruvchi xarajatlar
D. Menejerlarning qabul qiladigan qarorlariga bog'liq ravishda o'zgaruvchi xarajatlar
E. Javobgarlik markazlari bo'yicha menejerlar tomonidan regulirovka qilinadigan xarajatlar

3. YArim o'zgaruvchi xarajatlar – bu
A. Mahsulot hajmi o'sishi bilan to'g'ri proportsional ravishda oshadigan xarajatlar
B. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan xarajatlar
S. Korxona tomonidan nazorat qilinmaydigan xarajatlar

D. O’z tarkibiga ham o’zgaruvchan, ham doimiy xarajatlar komponentlarini olgan xarajatlar

E. O’z tarkibiga barcha hollarda 50% o’zgaruvchan va 50 %doimiy xarajatlar komponentini olgan xarajatlar

4. YArimdoimiy xarajatlar – bu

A. Mahsulot hajmi o’sishi bilan to’g’ri proportsional ravishda oshadigan xarajatlar

B. Relevant diapazonida o’zgarmas va pog’anali o’sib boruvchi xarajatlar

S. Korxona tomonidan nazorat qilinmaydigan xarajatlar

D. O’z tarkibiga ham o’zgaruvchan, ham doimiy xarajatlar komponentlarini olgan xarajatlar

E. O’z tarkibiga barcha hollarda 50% o’zgaruvchan va 50 %doimiy xarajatlar komponentini olgan xarajatlar

*5. .**Quyidagilardan qaysi biri ma’muriy xarajatlarda hisobga olinadi:***

A. Boshqaruv xodimlariga hisoblangan ish haqi

B. To’langan foizlar

S. Salbiy kurs farqlari

D. Mahsulotni sotishdan kurilgan foyda

6 . Doimiy xarajat moddasini aniqlang:

A. Amortizatsiya

B. Asosiy material

S. Ishlab chiqarish xodimlari ish xaqi

D. Qadoqlash xarajatlari

***7. O’zgaruvchan xarajatlar moddasini aniqlang*:**

A. Ishbay ish xaqi

B. Reklama

S. mamuriy ish xaqi

D. ijara

8. Qabul qilingan qarorlarga bog’liq bo’lmagan xarajatlar bu:

A.Norelevant xarajatlar

B.Relevant xarajatlar

S. Alternativ xarajatlar

D. Nazorat qilinadigan xarajatlar

9. Boshqa variantlardan voz kechib bitta variant tanlash natijasida yo’qotilishi mumkin bo’lgan imkoniyatlarni o’lchovchi xarajatlar bu:

A. Muqobil (alternativ) xarajatlar

B. Relevant xarajatlar

S. Norelevant xarajatlar

D. Doimiy xarajatlar

10.To'g'ridan-to'g'ri xarajatlar bu:
A. Mahsulot hajmiga nisbatan o'zgarmaydigan doimiy xarajatlar
B. Aniq tannarx ob'ektiga bilvosita identifikatsiyalanadigan xarajatlar
S. Aniq tannarx ob'ektiga bevosita identifikatsiyalanadigan xarajatlar
D. Mahsulot hajmi yoki faoliyat darajasiga bog'liq bo'lmaydi

11. Bilvosita xarajatlar bu:
A. Aniq tannarx ob'ektiga to'g'ridan-to'g'ri identifikatsiyalanmaydigan xarajatlar
B. Mahsulot tannarxiga olib boriladigan doimiy xarajatlardan tashkil topadi
S. Mahsulot hajmi yoki faoliyat darajasiga bog'liq bo'lmaydi
D. YOrdamchi ishlab chiqarish xarajatlari va boshqa xarajatlar

12. Mahsulot tannarxi bu:
A. Kapital va investitsion xarajatlar yig'indisi
B. Boshqaruv, sotish va operatsion xarajatlari yig'indisi
S. Ishlab chiqarish va sotish xarajatlari yig'indisi
D. Mahsulot ishlab chiqarish uchun qilingan xarajat yig'indisi

13. Ishlab chiqarish bo'limi boshlig'i tomonidan nazorat qilinadigan xarajat:
A. Materiallar uchun to'lov
B. Xom-ashyoning sarflanishi
S. Mashinalar amortizatsiyasi
D. Mashinalarning sug'urta xarajatlari

14. To'g'ridan-to'g'ri material xarajatlar bu:
A. Ishlab chiqarishda qo'llanilgan barcha asosiy va yordamchi materiallar xarajatlari yig'indisidan iborat
B. Bu yog'lash materiallari, gayka, vint va boshqa xo'jalikni yuritishda ishlatiladigan yordamchi materiallar
S. Ustama ishlab chiqarish xarajatlari bo'lib asosiy ishlab chiqarishga taqsimlanadi
D. Asosiy xom-ashyo va material bo'lib, qaysiki undan mahsulot ishlab chiqiladi

15. Ishlab chiqarish (i.ch.) xarajatlari kategoriyalari qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan:
A. Bevosita material xarajatlari, ustama i. ch. xarajatlari
B. Mehnat xarajatlari, ustama i.ch. xarajatlari
S. Asosiy materiallar, i.ch. mehnat xarajatlari, i.ch. ustama xarajatlari
D. Asosiy va yordamchi materiallar, ish haqi, bilvosita xarajatlar

O'zini o'zi tekshirish uchun savollar:

1. Xarajatlarga ta'rif bering?
2. Xarajatlar va tannarx tushunchalari?
3. Tannarx ob'ekti nima?
4. Tannarx omili (drayveri) nima va unga uchta misol keltiring?

5. Xarajatlarni akkumlyatsiyalash va taqsimlash?
6. Bevosita va bilvosita xarajatlar nima?
7. Mahsulot tannarxi va davr xarajatlari?
8. O’zgaruvchan va doimiy xarajatlar?
9. Relevant va norelevant xarajatlar?
10. Alternativ xarajatlar qanday xarajatlar?
11. Mahsulot tannarxi qanday xarajatlar elementlaridan tashkil topadi?
12. Mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi qanday aniqlanadi?
13. Ustama ishlab chiqarish xarajatlariga uchta misol keltiring?
14. Quyidagilarning bir-biridan farqini tushuntirib bering: *bevosita material xarajatlar, bilvosita material xarajatlar, bilvosita mehnat xarajatlari, fabrika ustama xarajatlari va qayta ishlash xarajatlari*
15. Tayyor mahsulotlar tannarxi va tayyor mahsulotlarni sotish tannarxi qanday aniqlanadi?
16. Tayyor mahsulot tannarxi to’g’risidagi hisobot va moliyaviy natijalar to’g’risidagi hisobotlarda ko’rsatkichlarni aniqlash tartibi?
17. Sotish va ma’muriy-boshqaruv xarajatlar?
18. Mahsulotni ishlab chiqarish faoliyati va tannarx hisobi tizimi?
19. Buyurtmali (ish) kosting va jarayonli kosting tizimlarining mohiyati?
20. O’zgaruvchan va doimiy xarajatlarning x va u o’qidagi grafigi?
21. Aralash va yarimdoimiy xarajatlar?
22. Aralash va yarimdoimiy xarajatlarning x va u o’qidagi grafigi?
23. Jami tannarx va mahsulot birligining tannarxi?

Mavzu bo’yicha masalalar (Amaliy mashg’ulotlar):

1. Ushbu jadvalda keltirilgan xarajatlarning qaysi kategoriyadagi, ya’ni doimiy yoki o’zgaruvchan, yoxud bilvosita yoki bevosita xarajatlarga talluqli ekanligini aniqlang**.**

Xarajatlarning moddalari	**Doimiy**	**O’zgaruvchan**	**Bilvosita**	**Bevosita**
Asosiy xom-ashyo va materiallar				
YOrdamchi materiallar				
Inventar qiymati				
YOqilg’i				
Elektr energiyasi				
Ishlab chiqarish ishchilari mehnat haqi				
Zavod ma’muriyati mehnat haqi				
Asbob-uskunalarga texnik xizmat ko’rsatish				
Ishchi va xodimlarni ovqatlanishi				
Ishchi va xizmatchilarga tibbiy xizmat xarajatlari				
Ishlab chiqarish binosi ijarasi				

Ishlab chiqarish asosiy vositalari amortizatsiyasi Bino sug'urta xarajatlari				

2. Savdo-tijorat korxonasi 01 yanvar holati bo'yicha tovar zahiralari qoldig'i 25 000 p.b., sof xarid qiymati 165 000 p.b., 31 dekabrdagi tovar zahiralari 30 000 p.b.ni tashkil etadi.

Aniqlash talab etiladi:

1. Sotishga mo'ljallangan tovar zahiralari summasi
2. Realizatsiya qilingan tovarlar (sotish) tannarxi summasi

3. Ishlab chiqarish korxonasi bo'yicha 1 yanvar holatida tayyor mahsulotlar zahirasi 50 000 p.b., ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot tannarxi 1 100 000 p.b., 31 dekabr holati bo'yicha tayyor mahsulotlar tannarxi 60 000 p.b.ni tashkil etadi.

Aniqlash talab etiladi:

1. Sotishga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar summasi
2. Realizatsiya qilingan tayyor mahsulotlar summasi
3. 2-misoldagi savdo-tijorat korxonasi tannarx ko'rsatkichlari bilan solishtiring.

4. Kompaniyaning ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi ***(x)*** va o'zgaruvchan xarajatlar ***(u)*** to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu ma'lumotlar asosida o'zgaruvchan xarajatlarning grafigini chizing:

x	50	70	90	100	115	125	150	200
u	150	210	270	300	345	375	450	600

5. "AMIR SRAT" kompaniyasining 2007 yil faoliyatiga oid hisob jurnallaridan quyidagi yozuvlar tanlab olingan.

(p.b.)

Sotish hajmi	1500 000
1 yanvardagi bevosita material qoldig'i	55 000
Bilvosita mehnat	125 000
Zavod binosi amortizatsiyasi	22 000
1 yanvar holatida tugallanmagan ishlab chiqarish	35 000
1 yanvar holatida tayyor mahsulot qoldig'i	55 000
Sotish xarajatlari	310 000
Bevosita mehnat xarajatlari	375 000
Zavod asbob-uskunalari amortizatsiyasi	25 000
Ma'muriy maqsadlardagi nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi	5 000
Zavod ishchi va xodimlari ovqatlanishi	15 000
31 dekabr holatida tayyor mahsulotlar qoldig'i	62 000

Ma’muriy-boshqaruv xodimlari mehnat haqi	100 000
Boshqa ma’muriy xarajatlar	95 000
Bevosita material xaridi	510 000
Texnik xizmat ko’rsatish va ta’mirlash xarajatlari	50 000
Zavod inventarlari bo’yicha xarajatlar	10 000
31 dekabrda bevosita material qoldig’i	35 000
31 dekabr holatida tugallanmagan ishlab chiqarish	45 000
Boshqa umumzavod xarajatlari	23 000

YUqorida tanlab olingan ma’lumotlar bo’yicha quyidagilar talab etiladi:

1. Ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxi to’g’risida hisobotni quyidagi tannarx elementlari bo’yicha tayyorlang:
   - Bevosita material xarajatlari
   - Bevosita mehnat xarajatlari
   - Ustama ishlab chiqarish xarajatlari
2. Tayyor mahsulotlarning sotish tannarxi
3. Moliyaviy natijalar to’g’risidagi hisobotni tuzing.

6. Laymon Kompaniyasi 20__1 yil uchun quyidagi ma’lumotlar keltirilgan:

Toshli qog’oz	2.000	Asbob-uskunalar amortizatsiyasi	40.000
YOrdamchi materiallar	40.000	Fabrikasi ijarasi	50.000
YOg’lash va sovutish	5.000	Asbob-uskunalar mol-mulk solig’i	4.000
Overtaym ish haqi	20.000	Asbob-uskunalar yong’in sug’urtasi	3.000
Bo’sh turib qolishlar	10.000	Bevosita materiallar xaridi	460.000
Bilvosita mehnat	40.000	Bevosita meteriallar 31/12/20 1	50.000
Bevosita ishchi	300.000	Sotish	1.260.000
Bevosita material 31/12/20_0	40.000	Sotish komissioni	60.000
Tayyor mahsulot 31/12/20_1	150.000	Sotuvchilar ish haqi	100.000
Tayyor mahsulot 31/12/20_0	100.000	YUklash xarajatlari	70.000
Tugallanmagan ishlab chiqarish 31/12/20_0	10.000	Ma’muriy xarajatlar	100.000
Tugallanmagan ishlab chiqarish 31/12/20_1	14.000		

Talab etiladi:

1. Ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi hisoboti hamda moliyaviy natijalar to’g’risidagi hisobotini tuzing. Har bir moddaga (sotish, bevosita materiallar xaridi, zahiralardan tashqari) “O’” (O’zgaruvchan) va “D” (Doimiy)

belgilarini qo’yib chiqing. Tannarx ob’ekti bo’lib mahsulot birligi hisoblanadi.

2. Agar bevosita (to’g’ridan-to’g’ri) material hamda fabrika ijarasi 900.000 birlik mahsulotni ishlab chiqarish bilan bog’liq bo’lsa, u holda mahsulot birligiga to’g’ri keladigan material xarajatlar va fabrika ijara xarajatlarini aniqlang? Ijara xarajatlari doimiy xarajat ekanligini hisobga oling.
3. 2-punktda aniqlash talab etiladigan raqamlar asosida agar kompaniya kelgusi yili 1.000.000 birlik mahsulot ishlab chiqarish ko’zda tutilgan bo’lsa, u holda mahsulot birligiga to’g’ri keladigan bevosita material xarajatlari va mahsulot birligiga to’g’ri keladigan fabrika ijara xarajatlari summasini aniqlang?
4. 2 va 3-punktlarda aniqlangan holatlar, ya’ni nima uchun mahsulot birligiga to’g’ri keladigan material xarajatlari o’zgarmasdan qoldi, mahsulot birligiga ijara xarajatlari o’zgarganligi bo’yicha menejment konsalting xizmatini ko’rsating?

7. Quyidagi ma’lumotlar asosida ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi va sotilgan tayyor mahsulotlar tannarxini hisoblang. 2002 yil uchun (ming p.b. hisobida):

Zavod binosi uchun mol-mulk solig’i.....3.000
Marketing xarajatlari.....37.000
31.12.2001 tayyor mahsulotlar qoldig’i.....27.000
Fabrika inventarlari.....17.000
31.12.2002 dagi tugallanmagan ishlab chiqarish... .....26.000
Zavod binosining amortizatsiyasi.....9.000
Zavodga oid bo’lmagan ma’muriy xarajatlar.....43.000
Ishlatilgan to’g’ridan-to’g’ri materiallar.....87.000
31.12.2002 tayyor mahsulotlar qoldig’i.....34.000
Zavod asbob-uskunalari amortizatsiyasi.....11.000
Zavod joriy ta’mirlash va texnik xizmat ko’rsatish.....16.000
31.12.2001 dagi tugallanmagan ishlab chiqarish.....20.000
To’g’ridan to’g’ri mehnat haqi.....34.000
Bilvosita mehnat xarajatlari.....23.000
Ishlatilgan bilvosita material xarajatlari.....11.000
Boshqa zavod umumishlab chiqarish xarajatlari.....4.000

8. Surbonia LTD elektrik suvda isitish vositasini ishlab chiqarish bilan shug’ullanadi. Quyida kompaniyaning trayl balansi va moliyaviy-xo’jalik faoliyatiga oid bo’lgan ma’lumotlar keltirilgan.

Surbonia LTD
Trayl balansi
31 dekabr 2005 yil

	Debet	Kredit
Pul mablag’lari	146.000	
Olinadigan schyotlar	145.000	

Xom-ashyo va materiallar	115.000	
Tugallanmagan ishlab chiqarish	144.000	
Tayyor mahsulotlar zahirasi	154.000	
Binolar	1.450.000	
Jamg'arilgan amortizatsiya, binolar		510.000
Mashina va asbob-uskunalar	210.000	
Jamg'arilgan amortizatsiya, mashina va asbob-uskunalar		50.000
Investitsiyalar	62.000	
To'lanadigan schyotlar		700.000
To'lanadigan notlar		280.000
Kapital		390.000
Taqsimlanmagan foyda		430.000
Aktsiyalarga dividendlar	25.000	
Sotish		1.440.000
Qaytarilgan sotish va chegirmalar	22.000	
Sotilgan mahsulot tannarxi	760.000	
Reklama	25.500	
Sotish komissioni	84.000	
Amortizatsiya, binolar	70.000	
Amortizatsiya, mashina va asbob-uskunalar	45.000	
Asbob-uskunalar ijarasi	12.500	
Ma'muriy mehnat haqi	256.000	
Inventarlar	74.000	
Jami	3800.000	3800.000

Surbonia LTD
Ustama ishlab chiqarish xarajatlari
31 dekabr 2005 yil

Bilvosita material.....24.000
Bilvosita mehnat.....32.000
Supervayzor mehnat haqi.....103.000
Texnik xizmat ko'rsatish.....39.000
Amortizatsiya, zavod.....66.000
Amortizatsiya, mashina va asbob-uskunalar.....58.000
Zavod inventarlari.....47.000
Mol-mulk solig'i.....16.000
Zavod sug'urtasi.....11.000

2005 yil 1 yanvar holatida xom-ashyo va materiallarning qoldig'i 97.500 p.b., tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'i 119.000 p.b., tayyor mahsulotlarning qoldig'i

96.000 p.b.ni tashkil etgan. 2005 yil davomida to’g’ridan-to’g’ri material xarajatlari 256.000 p.b., to’g’ridan-to’g’ri mehnat haqi xarajatlari 191.000 p.b.ni tashkil etgan. Kompaniya 2005 yilda 25.500 birlikda mahsulot ishlab chiqargan va 24.000 birlikda mahsulot sotishini amalga oshirgan.

Aniqlash talab etiladi:

1. Kompaniyaning hisobot yili uchun mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini hisoblash bo’yicha jadval tuzing.
2. Kompaniyaning moliyaviy natijalar to’g’risidagi hisobotini tuzing.
3. Kompaniya buxgalteriya kitoblari yopilgandan so’ng taqsimlanmagan foyda schyotining qoldig’ini aniqlang.
4. 2005 yilda sotilgan mahsulot birligining o’rtacha sotish bahosini aniqlang.
5. 2005 yilda sotilgan mahsulot birligining o’rtacha tannarxini aniqlang.
6. 2005 yilda ishlab chiqarish jarayonidan tayyor mahsulotga o’tkazilgan mahsulot birligining o’rtacha tannarxini aniqlang.
7. Hisobot davrida xarid qilingan xom-ashyo va materiallarning summasini hisoblang.
8. Kompaniya jami to’plash xarajatlarida mahsulot xarajatlari qancha foizni tashkil etadi?
9. Nima uchun to’g’ridan-to’g’ri material xarajatlari, to’g’ridan-to’g’ri mehnat haqi va ustama ishlab chiqarish xarajatlari kompaniyaning trayl balansida o’z aksini topmaganligini tushuntirib bering. Bunda buxgalter xatoga yo’l quyganmi?

Adabiyotlar (6, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 20, 21, 22)

3-MA’RUZA. XARAJATLARNING CHIZIQLI FUNKTSIYALARI

Reja:

1. Xarajatlar chiziqli funktsiyalari tenglamasi
2. Xarajatlar funktsiyalarini baholash usullari
3. Jami xarajatlar va mahsulot birligining tannarxi

1-savol. Xarajatlar chiziqli funktsiyalari tenglamasi.

Xo’jalik yurituvchi sub’ektlar qattiq raqobat sharoitida xarajatlar dinamikasini baholashga zururiyat borligini his qilishadi. Buning uchun esa xarajatlarning bog’liq o’zgaruvchan va bog’liq bo’lmagan omillari o’rtasidagi bog’liqlikni aniqlash zarur. Xarajatlar omillari bu umumiy xarajatlarning o’zgarishiga sabab bo’luvchi har qanday omillar majmuasini tashkil etadi. Ushbu omillarga mehnat soatlari, mashina soatlari, ishlab chiqarilgan mahsulot birligi va boshqa omillarni sanab o’tish mumkin. Omillar bog’liqligini o’rnatish uchun odatda regressiya tenglamasidan foydalaniladi. Regressiya tenglamasi bog’liq o’zgaruvchan (bizning holatda bu xarajatlar) va bitta yoki undan ortiq miqdordagi bog’liq bo’lmagan o’zgaruvchan (ishlab chiqarishning faollik ko’rsatkichlari yoki xarajatlar omillar) o’rtasida bog’liqlikni aks ettiradi. Ushbu bog’liqlik chiziqli hisoblanadi. Ikkita regressiya tenglamasi turlari farqlanadi:

1. Oddiy regressiya, qaysiki tenglamaga bitta bog’liq bo’lmagan o’zgaruvchan kiradi;
2. Ko’plik regressiya, qaysiki tenglamaga ikki va undan ortiq bog’liq bo’lmagan o’zgaruvchan kiradi.

Agar, bitta bog’liq bo’lmagan o’zgaruvchan va bog’lanish chiziqli bo’lsa, regressiya tenglamasi to’g’ri chiziq tenglamasi ko’rinishiga ega bo’ladi:

$$Y = a + bX$$

Bunda, u - x aktivlik darajasida umumiy xarajatlar;

a – davrda umumiy doimiy xarajatlar;

b – mahsulot birligiga to’g’ri keladigan o’zgaruvchan xarajatlar.

x - mahsulot hajmi yoki xarajat omili.

2-savol. Xarajatlar funktsiyalarini baholash usullari

Amaliyotda yarimo’zgaruvchan xarajatlarni doimiy va o’zgaruvchan xarajatlarga ajratish ancha murakkab jarayon hisoblanadi. Ushbu masalalarni hal qilishda umume’tirof etilgan beshta yondashishni ajratishimiz mumkin bo’ladi:

1. Muhandislik usuli;
2. Schyotlar tahlili;
3. eng katta va eng kichik qiymat;
4. Diagrammada ifodalash usuli (Grafik metod);
5. Regressiya.

Muhandislik usulida xarajatlar dinamikasining tahlili ishlab chiqarishga kirayotgan resurslar bilan olinayotgan mahsulotlar o’rtasidagi texnologik bog’liqlikning muhandislik tahlili natijalariga asoslanadi. Masalan, texnik tahlilga

ishlarning bajarilishi va unga bog'liq holda xarajatlarning sarflanishi kuzatuvini kiritishimiz mumkin. Ushbu yondashish agar xarajatlar va xarajat omillari o'rtasida jismoniy bog'liqlik mavjud bo'lgan hollardagina qo'llanilishi samara beradi.

Schyotlarni tahlil qilish usuli. Bu usulda bo'lim menejeri va buxgalter ma'lum bir davrga talluqli bo'lgan har bir schyotlardagi xarajatlarni tekshirib, keyin ularni doimiy, o'zgaruvchan va yarim o'zgaruvchan xarajatlarga ajratadi. O'zgaruvchi xarajatlar kategoriyasiga oid bo'lgan moddalar uchun mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlar hisoblanadi. Doimiy xarajatlar kategoriyasiga kiruvchi moddalar uchun hisobot davridagi umumiy xarajatlar olinadi. YArim o'zgaruvchan xarajatlar kategoriyasiga kiruvchi moddalar uchun xarajatlar dinamikasini eng yorqin ifodalab beruvchi xarajatlar funktsiyasi tanlanadi, ya'ni o'zgaruvchan qismi uchun mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlar, doimiy qismi uchun esa umumiy summasi olinadi.

1-Misol. Keyingi oyda 10 000 birlikda mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlar to'g'risida quyidagi ma'lumotlar berilgan.

Asosiy ishlab chiqarish materiallari	120000
Asosiy ishlab chiqarish xodimlari mehnati	160000
YOrdamchi xodimlarning	50000
Amortizatsiya	20000
Ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish	15000
Jami xarajatlar	***365000***

Bo'lim menejeri va buxgalter xarajatning har bir moddasini o'rganib, ularni o'zgaruvchan va doimiy xarajatlarga ajratadi. Ushbu tahlil natijalarini quyidagicha rasmiylashtirishimiz mumkin bo'ladi (1.9-jadval):

1.9-jadval

Schetlarni tahlil qilish natijalari

	O'zgaruvchan xarajatlar (mahsulot birligiga nisbatan)	Umumiy doimiy xarajatlar
Asosiy ishlab chiqarish materiallari	12.0	
Asosiy xodimlar mehnati	16.0	
YOrdamchi xodimlar mehnati		50000
Amortizatsiya		20000
Ta'mirot va texnik xizmat ko'rsatish	0.50	10000
	28.5	***80000***

Ushbu jadvalga ahamiyat qaratadigan bo'lsak, ta'mirot va texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari yarim o'zgaruvchan xarajatlar kategoriyasi sifatida tasniflangan va bunda o'zgaruvchan xarajatlar mahsulot birligiga nisbatan 0.50 va plyus 10.000 doimiy xarajatlarga kiritilgan. Hisoblash natijalari bo'yicha qaraydigan bo'lsak, mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar 28.5 so'mni tashkil etgan holda, 10.000 mahsulot birligi ishlab chiqarishda 285.000 ming so'm o'zgaruvchan xarajatlarni

tashkil etmoqda. Ushbu summaga 80.000 ming so’m doimiy xarajatlar qo’shiladi. Natijada umumiy xarajatlar 365.000 ming so’m (285.000 + 80.000)ni tashkil etmoqda. Xarajatlar funktsiyasi quyidagi ko’rinishga ega bo’ladi

U=80.000 + 28.5 x X = 80.000+28.5x10.000 =365.000 ming so’m

Ushbu funktsiya ishlab chiqarish hajmining ma’lum bir diapazonidagi istalgan birligida umumiy xarajatlar summasini aniqlash imkonini beradi. Xarajatlarning bu funktsiyasi xarajatlarning har bir alohida moddasiga ishlab chiqarishning boshqa darajalarida qo’llaniladi. Lekin keltirilgan misol va uning echimidan ko’rinib turibdiki xarajatlarni o’zgaruvchan va doimiy tashkil etuvchi qismlarining tahlili etarli darajada sub’ektiv hisoblanadi. Bundan tashqari tahlil yangi ma’lumotlarga tayanayapdi, qaysiki uning oldingi tahlil natijalari yoki kelgusidagi tahlil natijalariga mos kelmay qolishi ham mumkin.

Eng katta va kichik qiymat metodi. Ushbu metodning mohiyati shundan iboratki, bunda eng katta va eng kichik faollik davri tanlanib, unda ushbu davrga xarajatlarning o’zgarishi faollik darajasining o’zgarishiga taqqoslanadi.

Misol uchun o’tgan olti oy maboynida noyabr oyi uchun eng katta tannarx summasi 21.500 p.b. ni tashkil etdi, qaysiki bunda 3.000 mehnat soati sarflangan. eng kam tannarx avgust oyida 13.500 p.b. ga teng bo’lib, bu 1.400 mehnati soati uchun hisoblangan. Biz b ning qiymatini tannarxning eng katta qiymati va eng kichik qiymati o’rtasidagi farqni ushbu xarajatlarni yuzaga kelishiga omil bo’lgan mehnat soatlarining eng katta va eng kichik qiymatiga bo’lish orqali topishimiz mumkin bo’ladi.

Har bir mehnat soatiga to’g’ri keladigan o’zgaruvchan xarajatlar (b) quyidagicha aniqlanadi:

$$b = \frac{\textit{Xarajatlar o'rtasidagi farq}}{\textit{Faollik darajasi o'rtasidagi farq}} =$$

$$= \frac{21.500 \text{ p.b.} - 13.500 \text{ p.b.}}{3.000 \text{ m.s.} - 1400 \text{ m.s.}} = \frac{8.000 \text{ p.b.}}{1.600 \text{ m.s.}} = 5 \text{ p.b./m.s.}$$

Bu ko’rsatkich shuni anglatadiki, demak korxonada har bir mehnat soatining tannarxi 5 p.b ga teng bo’ladi. Agar aralash xarajatlarning formulasida *(y = a + bx)* o’zgarmas miqdorlar o’rniga tegishli qiymatlarini quyib chiqilsa ushbu holatdagi misol uchun chiziqli tenglama formulasini yaratish mumkin. Buning uchun yuqoridagi misol ma’lumotlari asosida *a* ning qiymatini aniqlab olamiz. Avgust oyida 1.400 mehnat soatida 13.500 p.b. tannarx shakllangan.Ushbu ma’lumotlarni formulaga qo’yamiz:

$$\boldsymbol{Y = a + bX}$$

13.500 p.b. = a + 5 p.b./m.s. * 1.400 mehnat soati
13.500 p.b. = a + 7.000 p.b.
A = 13.500 p.b. – 7.000 p.b.
A = 6.500 p.b.

U holda chiziqli formula tenglamasi quyidagi ko’rinishga ega bo’ladi.

Y = 6500 p.b. + 5 p.b. /m.s. * X

Ushbu formula faollik darajasining eng katta va eng kichik darajasi o’rtasidagi farq oralig’idagi har qanday nuqtada umumiy xarajatlar summasini aniqlash imkonini beradi. Demak, biz formula yordamida 3.000 mehnat soatlari bilan 1.400 mehnat soatlari o’rtasidagi har qanday sarflangan mehnat soatlarida umumiy tannarxni aniqlashimiz mumkin bo’ladi. Masalan, korxona menedjeri 2.500 m.s.da umumiy xarajatlar qancha bo’lishini bilishni hohlasa quyidagi hisob-kitoblar ushbu savolga javob berishi mumkin bo’ladi.

$$Y = a + bX$$

Y = 6.500 p.b. + 5 p.b. (2.500)

= 6.500 p.b. + 12.500 p.b.

= 19.000 p.b.

Boshqa bir misolda ko’rib o’tamiz, korxonada 12 oy maboynida texnik xizmat ko’rsatish xarajati bo’yicha eng katta va eng kichik faollik darajasida ishlab chiqarish faolligi va xarajatlarning o’zgarishi to’g’risida ma’lumotlar olindi (1.10-jadval):

1.10-jadval

Ishlab chiqarish faolligi va xarajatlarning o’zgarishi

	Ishlab chiqarish faolligi	Xarajatlar
Eng kichik faollik darajasi	5000	32000
Eng katta faollik darajasi	10000	52000
Farqi	5000	20000

Doimiy xarajatlar bu to’plam xarajatlar va o’zgaruvchan xarajatlar o’rtasidagi farq hisoblanadi. (Tasavvur qilamiz: mahsulot birligiga to’g’ri keladigan o’zgaruvchan xarajatlar o’zgarmas). 5000 birlik mahsulot ishlab chiqarishda to’plam xarajatlar 32000 ming sumni tashkil etmoqda.

YUqoridagi formula bo’yicha mahsulot birligiga to’g’ri keladigan o’zgaruvchan xarajatlarni aniqlaymiz: 20000/5000=4. Demak, 5000 birlik mahsulot ishlab chiqarishda o’zgaruvchan xarajatlar 20000 ming sumni tashkil etadi (5000 x4). Doimiy xarajatlar esa, 12000 ming sumni tashkil etadi (32000-20000).

Bunda xarajatlar funktsiyasi quyidagi ko’rinishga ega bo’ladi :

U = 12000+4X

Ushbu xarajatlar funktsiyasini grafik ko’rinishida aks ettirish mumkin.

Diagramma tuzish usuli. Bunda har bir faoliyat turi bo’yicha to’plam xarajatlar grafikka joylashtiriladi. Umumiy xarajatlar vertikal U o’qiga, ishlab chiqarish hajmi gorizantal X o’qiga joylashtiriladi. Olingan natijalar qiymati quyib chiqiladi va to’g’ri chiziq yuzaga keladi ***(7-ilova)***. Masalan, grafik tuzish uchun kuzatuv natijasida quyidagi ma’lumotlar olingan (1.11-jadval):

1.11-jadval

Davrlarda asbob-uskunalarning ish vaqti va texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari o'rtasidagi bog'liqlik

Davrlar	Asbob-uskunalar ish vaqti, X	Texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari, U
1	100	1400
2	450	1700
3	400	1800
4	600	2200
5	700	1850
6	350	1550
7	250	1450
8	750	2500
9	150	1500
10	1000	2200
11	300	1750
12	900	1850

CHizmadagi grafikdan ko'rinib turibdiki, texnik xizmat ko'rsatish bo'yicha xarajatlar ishlab chiqarish faolligining har bir darajasida alohida joylashtirilgan. Xarajatlarning to'g'ri chizig'i shunday o'tkazilganki, bunda chiziq yuqorida joylashgan nuqta bilan pastki qismda joylashgan nuqta oralig'i o'rtasidan o'tkazilgan. To'g'ri chiziqning vertikal U o'qini kesib o'tgan nuqtasi aslida doimiy xarajatlarni beradi. Bu o'z navbatida Y = a + bX tug'ri chiziq tenglamasidagi a ning qiymatini beradi. Bizning misolda chizma orqali bu qiymat 1300.0 p.b. ga teng ekanligini aniqlaymiz. Formuladagi b ning qiymati eng katta qiymat va eng kichik qiymat usulidagi kabi ishlab chiqarishning ma'lum oraliqlaridagi, masalan bizning misolda 500 soat bilan 200 soat darajalari o'rtasidagi farq hamda ushbu darajalarda texnik xizmat ko'rsatish xarajatlarining mos qiymatlari, misolda 1800 p.b. bilan 1500 p.b. o'rtasidagi farqlarning nisbati sifatida aniqlanadi.

$$\frac{\textit{Xarajatlarning katta va kichik qiymatlari o'rtasidagi farq}}{\textit{Ishlab chiqarish faolligining katta va kichik darajalari o'rtasidagi farq}} =$$

= (1800 – 1500) / (500 – 300) = 1.5 p.b.

Demak, ushbu misolda mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlar 2 p.b. ga teng ekan. U holda ushbu misolga oid bo'lgan to'g'ri chiziq tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi.

$$Y = 1300 + 1.5\,X$$

Agar misol uchun aktivlik darajasi 300 soat bo'lganda texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari teng bo'ladi:

$$Y = 1300 + 1.5 \times 300 = 1300 + 450 = 1750 \text{ p.b.}$$

Grafik metodning qo'laylik tomoni shundan iboratki, agar aralash xarajatlarning grafigi chizilgan bo'lsa u holda istalgan faollik darajasida formuladan

foydalanmagan holda ham grafik orqali xarajatlarning qiymatini aniqlab olish imkonini beradi.

Ko'p hollarda tannarx va uning omillari o'rtasida aniq chiziqli bog'lanishni o'rnatish qiyin vaziyat hisoblanadi. 3.10-chizmada turli xil diagrammalar ko'rsatilgan. (a) diagrammada tannarx va faollik darajasi o'rtasida bog'liqlikni ifoda etish mumkin emasligi ko'rsatilgan. Bunda bog'liklikni to'g'ri chiziq yoki egri yoysimon chiziq orqali tasvirlab bo'lmaydi. (b) diagrammada esa tannarx va faollik darajasi o'rtasida kuchli bog'liq mavjud, lekin ushbu bog'liqlik tug'ri chiziqli emas, balki egri chiziqli deb boholash mumkin. (s) diagrammada esa bog'liqlik chiziqli bo'lsada, lekin hammavaqt ham yuqori faollik darajasiga eng katta tannarx darajasi mos kelavermaydi. Bunday paytlarda menedjer bog'liqlikni aniqlashda eng katta va eng kichik qiymat usulini yoki boshqa usullarni qullashni hal qilishi lozim bo'ladi.

3-savol. Umumiy tannarx va mahsulot birligining tannarxi.

Umumiy tannarx bu mahsulotni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlarning yig'indisi hisoblanadi. Mahsulot birligining tannarxi yoki o'rtacha tannarx esa jami tannarx (bo'linuvchi)ni ma'lum bo'luvchiga taqsimlash orqali aniqlanadi. Ko'p hollarda bo'luvchi hajni ifodalovchi miqdor bo'lib u jami tannarx bilan chambarchas aloqada bo'ladi. Bo'luvchiga misol qilib ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori, ko'rsatilgan xizmatlar soati, taomning miqdori, savdo fortidan o'kazilgan yuklar funti, ishlov berilgan invoyslar soni, o'qitilayotgan talabalar soni va boshqa ko'rsatkichlarni keltirish mumkin.

O'rtacha tannarx jami tannarxni o'zida mujassamlashtirgan tayyor mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini ishlab chiqarilgan mahsulot birligiga bo'lish orqali topiladi. Misol uchun:

10.000 birlik mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi (bo'linuvchi)	980.000 p.b.
Bo'linadi: Ishlab chiqarilgan mahsulot birligi (bo'luvchi)	10.000
Natija: Mahsulot birligining (o'rtacha) tannarxi	9 8

Agar ushbu kompaniya misolida qaraydigan bo'lsak, 10.000 birlik ishlab chiqarilgan mahsulotdan 8.000 birligi sotilsa va qolgan 2000 birligi oxirgi qoldiqda ifodalansa, o'rtacha tannarx jami tannarxni turli schyotlarda taqsimlagan holda aks ettirish imkonini beradi.

Sotilgan tovarlar tannarxi, 8.000 birlik x 98 p.b.	784.000 p.b.
Tayyor mahsulotning oxirgi qoldig'i tannarxi 2000 birlik x 98 p.b.	196.000
Jami tannarxi	980.000 p.b.

Tayanch atamalar:

1. Regressiya tenglamasi – bu bog'liq o'zgaruvchan (bizning holatda bu xarajatlar) va bitta yoki undan ortiq miqdordagi bog'liq bo'lmagan o'zgaruvchan (ishlab chiqarishning faollik ko'rsatkichlari yoki xarajatlar omillar) o'rtasida bog'liqlikni aks ettiradi.

2. eng katta va kichik qiymat metodining mohiyati shundan iboratki, bunda eng katta va eng kichik faollik davri tanlanib, unda ushbu davrga xarajatlarning o'zgarishi

faollik darajasining o’zgarishiga taqqoslanib xarajatlarning chiziqli tenglamasidagi mahsulot birligiga tO’g’ri keladigan O’zgaruvchan xarajatlar aniqlanadi.
3. Umumiy tannarx - bu mahsulotni ishlab chiqarish bilan bog’liq bo’lgan barcha (material, mehnat va ustama ishlab chiqarish) xarajatlarining yig’indisi hisoblanadi.
4. Mahsulot birligining tannarxi yoki o’rtacha tannarx - bu jami tannarx (bo’linuvchi)ni ma’lum bo’luvchiga (masalan, mahsulot miqdoriga) taqsimlash orqali aniqlanadi.

O’zini-o’zi tekshirish uchun savollar:
1. Faollik darajasi va xarajatlar o’rtasidagi chiziqli funktsional bog’liqlik tushuntirib bering.
2. Faollik darajasi va xarajatlar o’rtasidagi bog’liqlikni belgilashda qo’llaniladigan usullar.
3. eng katta va eng kichik qiymat usuli bilan grafik usul o’rtasida qanday bog’liqlik bor?
4. Grafik usulda doimiy xarajatlar summasi (a) qanday aniqlanadi?
5. eng katta va eng kichik qiymat usulida mahsulot birligiga to’g’ri keladigan xarajatlar summasi (b) qanday aniqlanadi.
6. Grafik usul qanday afzalliklarga ega?
7. Mahsulot birligining tannarxi qanday aniqlanadi?

Testlar:
1. Y = a + bX tenglamasida (a) qaysi ko’rsatkichni ifodalaydi:
A. Mahsulot birligiga to’g’ri keladigan o’zgaruvchan xarajatlar
B. Mahsulot birligiga to’g’ri keladigan doimiy xarajatlar
S. Doimiy xarajatlar
D. Faollik darajasi

2. Agar ishlab chiqarishning maksimal darajasi 6000 birlik, minimal darajasi 4000 birlik, ushbu darajalarga mos xarajatlar summasi 12900 p.b. va 11100 p.b. ni tashkil etsa, Y = a + bX tenglamasi qanday ko’rinishga ega bo’ladi.
A. *Y = 7500 + 0.7 X*
B. *Y = 7500 + 0.9 X*
S. *Y = 7500 + 2 X*
D. *Y = 7500 + 0.8 X*

3. Agar ishlab chiqarishning maksimal darajasi 6000 birlik, minimal darajasi 4000 birlik, ushbu darajalarga mos xarajatlar summasi 12900 p.b. va 11100 p.b. ni tashkil etsa, 5000 birlik mahsulot ishlab chiqargan holda xarajatlarning umumiy summasini Y = a + bX tenglama orqali aniqlang.
A. 11000 p.b.
B. 12500 p.b.
S. 12000 p.b.
D. 13000 p.b.

4. O'rtacha tannarx ..... aniqlanadi

A. Jami tannarxni ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot qoldig'i birligiga bo'lish orqali

B. Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'ini tayyor mahsulotlar qoldig'ir birligiga bo'lish yo'li bilan

S. Ishlab chiqarish xarajatlar va davr xarajatlarini ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlar birligiga bo'lish orqali

D. Jami ishlab chiqarish xarajatlarini ishlab chiqarilgan mahsulot birligiga bo'lish orqali

Mavzuga doir masalalar:

1. Hisobot oyida AVS kompaniyasi 20000 birlikda mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlar to'g'risida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Asosiy bevosita materiallari	230000
Asosiy ishlab chiqarish xodimlari mehnati	220000
YOrdamchi material (o'zgaruvchan)	40000
YOrdamchi xodimlarning mehnati (doimiy)	60000
Ishlab chiqarish binosining ijarasi	50000
Amortizatsiya	30000
Asbob-uskunalarga texnik xizmat ko'rsatish (o'zgaruvchan qismi 0.4)	25000
Jami xarajatlar.....	655000

Talab etiladi*:*

1. Schyotlarni tahlil qilish asosida jadval shaklida xarajatlarni o'zgaruvchan va doimiy xarajatlarga ajrating.
2. Kompaniya faoliyatiga oid bo'lgan ma'lumotlar asosida $\boldsymbol{Y = a + bX}$ chiziqli tenglamaning ko'rinishini aniqlang.
3. Kelgusi oyda kompaniya ishlab chiqarish hajmi 15000 birlikni tashkil etishi kutilayotgan taqdirda jami xarajatlari summasini aniqlang.

2. O'tgan o'n ikki oy maboynida mart oyi uchun eng katta tannarx summasi 55000 p.b. ni tashkil etdi, qaysiki bunda 5.000 mehnat soati sarflangan. eng kam tannarx avgust oyida 25000 p.b. ga teng bo'lib, bu 2600 mehnati soati uchun hisoblangan.

Talab etiladi:

1. eng katta va eng kichik qiymat usulidan foydalanib, $\boldsymbol{Y = a + bX}$ chiziqli tenglamaning ko'rinishini aniqlang.
2. Agar kompaniya mehnat soatlari rejalashtirayotgan oyda 4200 mehnat soatni tashkil etsa jami xarajatlar summasini aniqlang.

3. AVS kompaniyasida 6 oy maboynida ishlab chiqarish binosidagi telefon va aloqa xarajatlari bo'yicha eng katta va eng kichik faollik darajasida ishlab chiqarish faolligi va xarajatlarning o'zgarishi to'g'risida ma'lumotlar quyida keltirilgan:

Faollik darajasi	***Ishlab chiqarish faolligi (mahsulot birligi)***	***Xarajatlar (pul birligida)***
Eng kichik faollik darajasi	25000	1500
Eng katta faollik darajasi	85000	2200
Farqi	60000	700

Talab etiladi:

1. eng katta va eng kichik qiymat usulidan foydalanib $Y = a + bX$ chiziqli tenglamaning ko'rinishini aniqlang.
2. Agar rejalashtirayotgan kelgusi 6 oyda 65000 birlik mahsulot ishlab chiqarish ko'zda tutilsa, jami xarajatlar summasini aniqlang.

4. Lemore kompaniyasi yig'ilish zallarini jihozlash uchun alyuminiy derazalari ishlab chiqarish bilan shug'ullanadi. Kompaniya buyurtma bo'yicha ishlarni bajaradi va jismoniy shaxsdan ijaraga olingan binoning bir qismida faoliyat yuritadi. Kompaniya jihozlash uchun katta kontraktga ega bo'lganda jismoniy shaxs binoning ijaraga ajratilgan qismini kengaytirib berishga rozi bo'lganligini va buning uchun ijara haqi ham oshishini bildirdi. Bu o'z navbatida kompaniyaning inventar va arzon jihozlar bo'yicha xarajatlarining ham oshishiga sabab bo'ladi.

Mahsulot birligi(birlikda)	***Bevosita mehnat haqi xarajatlari(p.b.)***	***Invetar va arzon buyumlar bo'yicha xarajatlar (p.b.)***
80	*1100*	*520*
150	*1600*	*800*
120	*1500*	*570*
60	*700*	*500*
220	*1750*	*910*
190	*1700*	*850*
140	*1500*	*600*

Aniqlash talab etiladi:

1. Ma'lumotlarni diagrammaga joylashtiring. Mahsulot ishlab chiqarishning 100 birligidan 200 birligiga qadar bevosita mehnat hamda inventar va buyumlar bO'yicha xarajatlarning grafikasini aks ettiring.
2. eng katta va eng kichik qiymat usulidan foydalanib har bir xarajat turi bO'yicha Y = a + bX chiziqli tenglamasini ishlab chiqing**.**

5. Korxona faoliyatini bir necha yillar davomida kuzatuv natijasida quyidagi ma'lumotlar olingan:

Davrlar	***Mahsulot birligi (X)***	***Aralash xarajatlari (U)***
1	110	570
2	70	520

3	75	430
4	65	330
5	55	410
6	85	560
7	100	850
8	90	520
9	140	870
10	50	350
11	130	600
12	120	900

Aniqlash talab etiladi:

1. Ma’lumotlarni grafikka joylashtirib mahsulot birligi va aralash xarajatlar o’rtasidagi bog’liqlikni aks ettiruvchi to’g’ri chiziqni chizing.
2. Grafik usulidan foydalanib $Y = a + bX$ chiziqli tenglamasini ishlab chiqing.

Adabiyotlar (12, 14, 20, 21)

2-BO’LIM. TANNARX ELEMENTLARINING HISOBI.

4-MA’RUZA. XOM-ASHYO VA MATERIALLAR BO’YICHA XARAJATLAR HISOBI.

Reja

1. Materiallar nazorati protsedurasi.
2. TMZlar tannarxini aniqlash, hisobga olish tizimlari va baholash usullari.
3. Zahiralar darajasini rejalashtirish va buyurtmalarning optimal miqdorini aniqlash.
4. Materiallar chiqindisi hisobi.
5. Defekt birliklar hisobi.

1-savol. Materiallar nazorati funktsiyasi. Hozirgi zamon ishlab chiqarish muhitida kompaniyalar ko’plab detallar va qismlardan tarkib topgan mahsulotlarning keng assortimenti ishlab chiqaradilar. SHu bois, ushbu kompaniyalarda materiallarni rejalashtirish va boshqarish muammosi kompleks muammo hisoblanadi.

Ikki turdagi materiallar mavjud - to’g’ridan-to’g’ri (asosiy) va bilvosita (yordamchi). ***To’g’ridan to’g’ri materiallar*** – bu xom-ashyo va material bo’lib, qaysiki undan mahsulot ishlab chiqariladi. Masalan, stol va stul ishlab chiqarish uchun taxta. ***Bilvosita materiallar*** - bu ishlab chiqarishda iste’mol qilinadigan zahiralar, masalan, yog’lash materiallar, gayka, vintlar va xo’jalikni yuritish uchun ishlatiladigan boshqa materiallar. Bilvosita materialar ustama xarajatlarning bir qismini tashkil etadi.

Zahiralarni boshqarishning bosh maqsadi zahiralarning barcha turlari – xom-ashyodan tayyor mahsulotga qadar optimal darajasini aniqlash va qo’llab-quvvatlashdir. Zahiralarning optimal darajasini belgilash ishlab chiqarishning zaruriyatlari va xaridorlarning ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo’lgan zahiralar miqdorini tutib turishni anglatadi. Boshqa tomondan haddan tashqari ortiqcha zahiralarni ushlab turish mablag’lar aylanishini sekinlashtiradi, qaysiki ushbu materiallar boshqa maqsadlarda samarali foydalanishi mumkin.

Ombor mudiri saqlanishda turgan har bir materiallarning optimal darajasini ta’minlashda javobgar shaxs hisoblanadi. U har bir materialning turi va assortimenti bo’yicha miqdoriy hisobini yuritadi. Bu hisob axborotlari ombor kartochkalarida yig’iladi.

Ehtiyoj mavjud bo’lgan zahiralarga bO’lgan talablarni aniqlashda birinchi bosqichi bO’lib *zahiralarga bo’lgan ehtiyojni* aniqlash bo’lib hisoblanadi. U yoki bu turdagi materiallar zahiralariga bo’lgan ehtiyoj darajasi buyurtma darajasiga etganda ombor mudiri moddiy-texnika ta’minoti bo’limi (MTB) yoki xarid bO’limiga *materiallarni* ***xarid qilish uchun talabnomani*** to’ldiradi. Xarid qilish uchun talabnoma xarid jarayoniga asosiy harakat beruvchi hujjati hisoblanadi. Xarid qilish uchun talabnoma asosiy hujjat bO’lganligi uchun eng kO’p tarqalgan shaklini quyidagi kO’rinishda keltirish mumkin (2.1-jadval)

2.1-jadval

XARID QILISH UCHUN TALABNOMA

AVS kompaniyasi

Sana: 22.11.2007 yil

Manba: Ombor menejmenti ***Talabnoma №***

Miqdori	***O'lchov birligi***	***Nomi va tavsifi***	***Qism №***
200	dona	5 ot kuchiga ega bO'lgan elektrik mator	2344-5Hp
50	Rulon	№10 provod	1050-10 wr

Imzolar:

Xarid bo'yicha talabnoma olingandan so'ng, xarid bo'limining ma'sul xodimi kerakli ta'minotchilarni tanlaydi va keyin ta'minot bo'yicha shartnoma yoki ***xarid bo'yicha buyurtmalarni*** tuzadilar. Xarid bo'yicha buyurtmaning shakli 2.2-jadvalda keltirilgan.

2.2-jadval

AVS KOMPANIYASI Ta'min qilish manzili: 703000 Samarqand sh. Zavod kuchasi 34	XARID UCHUN BUYURTMA X.B. № X 77390 Sanasi:24.11.2007
Ta'minotchi: OOO "Kontinental elektrik" 308000 Tashkent sh. Xavo yo'llari kuchasi 75	**Talabnoma** № 74982 **Talab qilingan sana:** 22.11.2007 **Talab qilgan joy**: ombor menejmenti

Miqdori	**O'lchov birligi**	**Nomi va tavsifi**	**Bahosi**	**Summasi**
200	Dona	5 ot kuchiga ega bO'lgan elektrik mator	185.00$	37.000$
50	Rolls	№10 provod	25.00	1.250

Imzolar:

Xarid buyurtmasi asosida materiallar kelib tushgandan sO'ng, ular xarid buyurtmasiga muvofiqligi miqdor va sifat jihatdan solishtirib chiqadilar va ***qabul qilinganligi to'g'risida hisobot*** tuzadi. Ushbu hisobot ma'lumotlari asosida 200 dona 5 ot kuchiga ega bO'lgan elektrik mator hamda 50 rolls bO'lgan №10 provodni quyidagicha jurnal yozuvi amalga oshiriladi:

Zahira scheti	38.250	
To'lanadigan schetlar		38.250
YOzuv uchun: 200 dona 5 ot kuchiga ega bo'lgan elektrik mator va 50 rolls №10 provod xarid qilindi		

Umumiy xarid summasi 38.250 p.b. Da bosh registga yoziladi hamda individual zahiralar bo'yicha esa ularning har bir turi bo'yicha yuritiladigan ***zahiralar kartochka registriga*** yoki ***zahiralarning ombor registriga*** yoziladi. Har bir zahira turiga ochilganda kartochka registrlarning soni oshib ketadi. SHu bois buni komp'yuterlarda maxsus dasturlar yordamida amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. 5 ot kuchiga ega bo'lgan elektrik mator bo'yicha yuritaladigan zahira kartochka registri quyidagi ko'rinishga ega bo'lishi mumkin (2.3-jadval).

2.3-Jadval

ZAHIRA KARTOCHKA REGISTRI
AVS KOMPANIYASI

Qism № 2344-Hp
Zahira: 5 ot kuchiga ega bO'lgan elektrik mator **Zahirani baholash metodi**: FIFO
O'lchov birligi: dona **Qayta buyurtma nuqtasi**: 120 birlik

Buyurtma		***Qabul qilindi***				***QO'llanildi***				***Qoldiq***		
Sanasi	***Miqdori***	***Sanasi***	***Miqdori***	***Bahosi***	***Summasi***	***Sanasi***	***Miqdori***	***Bahosi***	***Summasi***	***Miqdori***	***Bahosi***	***Summasi***
		24/10	150	$180	$27000					100	$179	$17900
										150	180	27000
						19/11	100	$179	$17900			
							30	180	5400	120	180	21600
7/11	200											
		10/12	200	185	37000					120	180	21600
										200	185	37000

Zahiralarning harakati bilan bog'liq hujjatlar zahiralar tannarxi to'g'risidagi ma'lumotlarni identifikatsiyalash va ularni to'plashda foydalaniladi. Materillarga talabnomalar xom-ashyo va materiallarning ishlab chiqarish jarayoniga jismoniy oqimini belgilashga hamda ushbu asosda kompaniya buxgalteriyasida materiallar bO'yicha xarajatlarning hisobiga oid buxgalteriya yozuvlarini amalga oshirishga imkon beradi.

Materiallarning ishlab chiqarish jarayonidagi oqimining har bir bosqichida materiallar bilan bog'liq tannarxning shakllanish bosqichi qayd etilgan. Masalan, to'g'ridan-to'g'ri materiallar zahiradan ishlab chiqarishga o'tkazilganda ishlab chiqarish jarayoni debetlanib ishlab chiqarishdagi to'g'ridan-to'g'ri materiallar tannarxi shakllanishiga olib boriladi. Xom-ashyo va materiallarining oqimi zahiralarning tannarx oqimiga to'liq muvofiq keladi.

2-savol. TMZlar tannarxini aniqlash, hisobga olish tizimlari va baholash usullari.

TMZlarning haqiqiy tannarxi faqat ularni xarid qilish bahosi bilan emas, balki boshqa xarajatlar, jumladan uni sotib olish, saqlash va foydalanish bilan boliq xarajatlar bilan ham beglaniladi.

Buxgalteriya hisobi standartlariga muvofiq TMZlar tannarxi ularni xarid qilish, joylashgan joyiga va zarur holatga keltirish bilan bog'liq transport-tayyorlov xarajatlari qamrab oladi. TMZlarni xarid qilish xarajatlariga xarid qiymati, import bojxona poshlinasi va yig'imlari, mahsulotlarni sertifikatlash xarajatlari, komission rag'batlantirishlar, soliqlar (masalan, QQS) hamda transport-tayyorlov xarajatlari, xizmat ko'rsatishlar va boshqa TMBlarni xarid qilish bilan bevosita bog'liq xarajatlar kiradi. Savdo diskontlari va chigirmalari ham TMZlar tannarxini aniqlashda hisobga olinadi.

TMZlarni hisobga olishning ***uzluksiz*** va ***davriy tizimlari*** qo'llaniladi. *TMZlar uzluksiz tizimida* TMZlar balans schyotida kirim va chiqim hujjatlari asosida to'liq ma'lumotlarni yozish orqali yuritiladi. Ushbu yozuvlar natijasida hisobot davri davomida ma'lum sanada TMZlarning aniq turlari va assortimenti bo'yicha qoldiqlari va realizatsiya qilingan zahiralarning tannarxi aniqlanadi. Natijada realizatsiya qilingan TMZlarning tannarxi bir jarayondagi hisob bilan aniqlanadigan summa bo'lmasdan, balki bir qancha bosqichda, ya'ni realizatsiya va chiqarilish jarayonida aniqlanib boriladigan summa hisoblanadi.

TMZlar davriy hisobida detalli hisob yuritilmaydi. TMZlarning haqiqiy miqdori inventarizatsiya qilish orqali aniqlanadi. Realizatsiya qilingan TMZlar tannarxi inventarizatsiya tugatulgunga qadar aniqlash imkoniyati bo'lmaydi, chunki realizatsiya qilingan TMZlar tannarxi qo'yidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

Hisobot davrining boshida TMZlar qoldig'i
Qo'shiladi: TMZlar xaridi
Realizatsiyaga muljallangan TMZlar tannarxi
Ayiriladi: Hisobot davrining oxirida TMZlar qoldig'i
Realizatsiya qilingan TMZlar tannarxi.

Uzluksiz va davriy hisob tizimlarining buxgalteriya hisobi schetlarida aks ettirish tartibini kuyidagi 2.4-jadvalda rasmiylashtiramiz.

2.4-jadval

MCHJ "American Oilseeds and Grains" korxonasi misolida tovar-moddiy boyliklarni davriy va uzluksiz hisoblar tizimida hisobga olishnishi

Asosiy xo'jalik operatsiyalarining mazmuni	**TMZlar davriy tizimi**			**TMZlar uzluksiz tizimi**		
	D-t	**K-t**	**Summa**	**D-t**	**K-t**	**Summa**
1. Ta'minotchilardan xom-ashyo xaridi	1710	6010	6750.0	1010	6010	6750.0
2. Xom-ashyo asosiy ishlab chiqarishga chiqarildi.				2010	1010	3375.0

3. Ishlab chiqarishga chiqarilgan xom-ashyo qiymati aniqlandi (4-formula): Xom-ashyo boshlang'ich qoldig'i. Xarid qilingan xom-ashyo. Xom-ashyo oxirgi qoldig'i.	 9111 9111 1010	 1010 1710 9111	 1500.0 6750.0 4875.0			
4. Ishlab chiqarishga oid ishchilarga ish xaqi, sug'urta va DMFlariga ajratma	2010	6710 6520	360.0	2010	6710 6520	360.0
5. Ishlab chiqarishga oid asosiy vositalar depresiatsiyasi	2010	0200	1365.0	2010	0200	360.0
6.Asosiy ishlab chiqarish schyotiga umum-ishlabchiqarish xarajatlari taqsimlandi	2010	2510 2610	938.0	2010	2510 2610	938.0
7. Tayyor mahsulot boshlang'ich tannarxda qabul qilindi				2810	2010	6138.0
8. Ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot tannarxi aniqlandi (5-formala): Ishlab chiqarish boshlang'ich qoldig'i. Ishlab chiqarish tannarxi (3375+360+1365+938). Ishlab chiqarish oxirgi qoldig'i. Tayyor mahsulot tannarxi .	 9112 9112 2010 2810	 2010 2010 9112 9112	 250.0 6038.0 150.0 6138.0			
9. Tayyor mahsulot sotildi				4010	9010	8200.0
10. Sotilgan tayyor mahsulot tannarxi hisobdan chiqarildi				9110	2810	6128.0
11. Tayyor mahsulot sotish tannarxi (6-formula): Tayyor mahsulot boshlang'ich qoldig'i Tayyor mahsulot tannarxi Tayyor mahsulot oxirgi qoldig'i Tayyor mahsulot sotish tannarxi	 9110 9110 2810 9910	 2810 2810 9112 9110	 55.0 6138.0 65.0 6128.0			
12. Tayyor mahsulotlar sotish tannarxi				9910	9110	6128.0

Izoh: 1. 1710-schyotning nomlanishi 82-betda, 9111 va 9112 schyotlarning nomlanishi 88-betlarda keltirilgan; 2. 2010, 0200, 2510, 2810-schyotlarning nomlanishi 21-son BHMSda keltirilgan schyotlar rejasiga to'liq muvofiq keladi (44, 265-268-b.).

2.4-jadvalda ko'rsatilgan tartib tannarx tamoyili talablariga to'liq javob beradi. TMZlarning boshlang'ich qiymatini aniqlash, baholash usullari, sotilgan TMZlar tannarxini aniqlash metodikasini xalqaro va milliy standartlar talablaridan kelib chiqqan.

CHiqarilgan materiallarning qiymatini va oxirgi zahiralarni baholashda bir qancha usullardan foydalaniladi:

1) FIFO (birinchi kirim birinchi chiqim);
2) LIFO (so'ngi kirim birinchi chiqim);
3) o'rtacha salmoqli qiymat (AVEKO);
4) tannarxdan va realizatsiyaning sof qiymatining eng kichigi metodi;
5) chakana baho metodida TMZ hisobi;
6) yalpi foyda metodi;
7) NIFO "kelgusi kirim birimchi chiqim";
8) normativ qiymat bo'yicha TMZlarni hisobga olish metodi.

FIFO, LIFO, o’rtacha solmoqli qiymat usullari moliyaviy hisob kursida bayon qilingan. Qolgan metodlarning mazmuni va qo’llanilishi bilan tanishib chiqamiz.

TMZlarni hisobga olishning yalpi foyda metodi.

Ushbu metod tannarxga nisbatan belgilangan natsenka (ustama) aniq bo’lgan taqdirda yalpi daromadni aniqlashga asoslanadi. Masalan, quyidagi ma’lumotlar berilgan.

TMZlar boshlang’ich qoldig’i	140.000 ming sO’m
Xarid	250.000 ming sO’m
Realizatsiyadan olingan daromad	330.000 ming sO’m
Tannarxga nisbatan natsenka	25%

Ushbu ma’lumotlar asosida yalpi foyda usulini qo’llagan holda TMZlar oxirgi qoldig’i qiymatini aniqlash talab etiladi:

1. YAlpi daromad darajasini aniqlaymiz:

YAlpi daromad darajasi = tannarxga nisbatan natsenka / (100% + tannarxga nisbatan natsenka)

YADD =25/(100+25)=25/125=0.20, demak 20% qilib olish mumkin

2. Realizatsiya qilingan mahsulot tannarxini aniqlaymiz.

RQMT = Realizatsiyadan olingan daromad * (100% - yalpi daromad darajasi).

Ushbu formulaga masala shartidagi ma’lumotlarni qo’ysak, u holda

RQMT = 330.000 (100-20)=330.000 * 80% =264.000

3.TMZlarning davriy tizimi usuliga muvofiq

TMZlar boshlang’ich qoldig’i	140.000 ming so’m
Xarid	250.000 ming so’m
Sotishga mo’ljallangan TMZlar	390.000 ming so’m
RQMT	264.000 ming so’m
TMZlar oxirgi qoldig’i	***126.000 ming so’m***

Demak, tovar-moddiy zahiralarning oxirgi qoldig’i 126.000 so’m miqdorida baholanadi.

TMZlarni chakana narx usuli. Quyidagi ma’lumotlar berilgan:

TMZlar boshlang’ich qoldig’i:	
Tannarxi bo’yicha	225.000 ming so’m
CHakana narx bo’yicha	285.000 ming so’m
Sof xarid:	
Tannarx bo’yicha	400.000 ming so’m
CHakana narx bo’yicha	525.000 ming sum
Sof ustama	45.000 ming so’m
Sof chegirma	25.000 ming so’m
Realizatsiyadan olingan sof daromad	375.000 ming so’m

Ushbu ma’lumotlar bo’yicha chakana narx usulini qo’llagan holda TMZlarning oxirgi qoldig’i qiymatini aniqlash talab etiladi.

1. TMZlarning chakana narxda oxirgi qoldig’i 225.000+400.000+45.000-25.000-375.000=270.000 ming so’m.
2. Tannarxning chakanaga nisbati (225.000 + 400.000) / (285.000 + 525.000 + 45.000) =625.000/855.000=0.73 yoki 73%
3. TMZlar oxirgi qoldig’ining qiymati 270.000 * 73% = 197100 ming so’m

Demak, ushbu metodda tovar-moddiy zahiralarning oxirgi qoldig’ining qiymati 197100 ming sO’mga teng.

Tannarxdan va bozor qiymatidan eng kichigi usuli. Odatda ushbu usulda tannarx xarid qiymatiga teng bo’ladi, chunki xarid narxi ko’p hollarda bozor qiymatidan kichik bo’ladi. Lekin qo’yidagi hollarda TMZlarni baholash sof sotish qiymatida amalga oshiriladi:

Zahiralarni sotish narxi pasayganda;
Zahiralarga zarar etkazilganda
Zahiralning to’liq yoki qisman eskirishi yuz berganda

Realizatsiyaning sof qiymati – bu tovarlarni sotishga tayyorlash xarajatlarini chegirgan holda tovarlarni sotish mo’ljallangan narxidagi summasi hisoblanadi. O’R BHMSlariga muvofiq, TMZlar asosiy tovar guruhlari metodiga asosan moddalar asosida qiymatni realizatsiyaning sof qiymatiga qadar kamaytirish orqali amalga oshiriladi.

Moddalar bo’yicha usul ishlatilganda har bir tovar kategoriyasi bo’yicha TMZlarni imkon qadar sotishning sof qiymati bilan zahiralarning tannarxini solishtirish orqali aniqlanadi. Ikkalasining o’rtasida eng kichigi tanlanadi va TMZlar oxirgi qoldig’ini baholashda ushbu kichik qiymat asos qilib olinadi.

NIFO usuli. Bu kelgusidagi kirish birimchi chiqish ma’nosini anglatadi. Ushbu usul boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ancha samarali usul hisoblanadi. Bu shunday mantiqdan kelib chiqadiki, u yoki bu operatsiyalar bo’yicha materiallarga narx belgilashda ular mahsulot tarkibiga kiritilib sotilganda u to’liq qoplanilishi kerak. SHu bois, kelgusi davr materiallari xarajatlari almashtiriladigan materiallar bo’lib hisoblanadi.

Materiallarning normativ tannarxi metodida ishlab chiqarishga chiqarilgan materiallar normativ qiymatda hisobga olinadi. TMZlarning haqiqiy qiymati va normativ qiymati o’rtasida farq alohida farqlarni hisobga oluvchi schyotlarda to’planib boriladi.

TMZlarni baholashning u yoki bu usullarini tanlashda uning kamchiliklari va afzalliklarini e’tirof etgan holda tanlanishi maqsadga muvofiqdir ***(8-ilova)***.

Iste’molchilar materiallarga kam xarajatli bo’lishini talab qilish bilan ular yuqori sifatli tovar va xizmatlarni olishga harakat qiladilar. Ko’pchilik kompaniyalar ushbu talabga javob berish uchun Sifatni Kompleks Boshqarish Tizimiga (TQM) o’tmoqdalar. TQM – bu biznesning barcha turdagi funktsiyalarini sifatni uzluksiz ravishda yuksaltirish jarayoniga qo’shilishi holatlarini aks ettirib berishda qo’llaniladigan atama hisoblanadi.

3-savol. Zahiralar darajasini rejalashtirish va nazorat.

Zahiralarga qilingan sarmoyalar – bu ko’pchilik sanoat va savdo korxonalarida yirik summadagi aktivlari hisoblanadi. SHu bois, ushbu sarmoyalar o’zini oqlamaydigan bo’lmasligi uchun zahiralar samarali boshqarilishi muhim rol’ o’ynaydi. Korxonalar zahiralarga qilinayotgan sarmoyalarning optimal darajasini belgilashlari uchun zahiralarning tannarxini aniqlashlari lozim. Zahiralar tannarxi quyidagi kategoriyalardan tarkib topadi: *buyurtma qilish tannarxi; saqlash tannarxi va zahiralarni chiqarish tannarxi*

Buyurtma qilish tannarxi:

YAngi narxlar kvotasini talab qilish tannarxi;

Xarid uchun buyurtmalarni tayyorlash va tasdiqlash tannarxi

YUklarni qabul qilib olish va buyurtma orderlari bilan tekshirib chiqish xarajatlari*:*

Zahiralarni saqlash qiymati:

TMZlarga investitsiyalar fondi bo’yicha xarajatlar;

Sug’urta bo’yicha qo’shimcha xarajatlar;

Omborda zahiralarni saqlash uchun isitish, havolantirish, yoritish, boshqa elektr-energiya hamda ombor vositalarining amortizatsiya xarajatlar;

Materiallarni qayta ishlash bo’yicha qo’shimcha xarajatlar;

Zahiralar bilan bog’liq soliqlar;

Zahiralarning moddiy va ma’naviy eskirishi, sifatining buzulishi va yomonlashishi va o’g’irlanishi bilan bog’liq yO’qolishlari.

Zahiralarning etishmasligi bilan bog’liq xarajatlari*:*

Sotish yo’qligi natijasida yo’qotishlar;

YAroqsiz mahsulotlar bilan bog’liq xarajatlar;

Qimmatroq materiallarni o’rniga qo’yish bilan bog’liq xarajatlar;

Mahsulotlarni kechikib komplektlaganligi hamda jO’natganligi uchun jarima xarajatlari.

Zahiralar tannarxining oshib ketmasligiga yo’l qo’ymaslik uchun ularning optimal darajasini belgilash muhim o’rin tutadi. Zahiralarni buyurtma qilish hamda saqlash xarajatlari buyurtmaning optimal darajasi (miqdori)ni belgilashda foydalaniladi. Zahiralarning etishmasligi bilan bog’liq xarajatlar esa zahiralarning qayta buyurtma optimal nuqtasini aniqlashda qo’llaniladi.

Zahiralarning optimal miqdorini aniqlashda bir-biriga qarama-qarshi bo’lgan ikkita talablarga duch kelishadi:

1) Ular mahsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilish uchun etarli miqdorda zahiralar bilan ta’min etilishi lozim;
2) Ular kerak bo’lgan lekin eskirish riskini oshiradigan ortiqcha zahiralardan holi bo’lishi maqsadga muvofiqdir.

Zahiralarning optimal darajasi ushbu nuqtalar o’rtasida joylashgan bo’ladi.

Zahiralarning optimal darajasini belgilashda TMZlarning zahiralarini saqlash qiymati va buyurtmalarni bajarish qiymatini o'z ichiga olgan relevant xarajatlarni hisobga olish o'rinlidir.

Miqdoriy modellarda TMZlarni saqlash relevant xarajatlariga zahiralar darajasiga bog'liq holda o'zgaradigan xarajatlar kiritiladi. Zahiradarning darajasi ta'sir ko'rsatmaydigan xarajatlar relevant hisoblanmaydi.

Buyurtmalarni bajarish qiymati ta'minot bo'yicha buyurtmalarni tayyorlash, ta'minot predmeti va to'lov bo'yicha schyotlarni olish bo'yicha kantselyariya xarajatlarini o'z ichiga oladi. Zahiralarning har qandan darajasini yaratishda bir xil bo'lgan buyurtma qiymati relevant hisoblanmaydi. Faqat buyurtmani joylashtirish bo'yicha qo'shimcha qilinadigan xarajatlar miqdoriy modellarni tuzishda foydalaniladi.

Buyurtmaning optimal miqdorini (EOQ) yoki optimal miqdordagi partiyani aniqlash. Bu shunday buyurtma qilingan miqdorki, buyurtma hajmi va zahiralarni saqlash qiymati minimal bo'ladi. Boshqaruv hisobida uchta usul qo'llaniladi:

Turli xil buyurtmalar miqdorida to'plam qiymatni aks ettiruvchi jadval yordamida;

Grafik usuli;

Formula yordamida

Ushbu usullarning qo'llanilishini quyidagi misolda ko'rib o'taylik. Kompaniya tashqi ta'minotchidan birligini 9 ming so'mdan xom-ashyo xarid qilib oldi. Ushbu mahsulotga bo'lgan yillik talab 40.000 birlik hisoblanadi va quyidagi qo'shimcha ma'lumotlar berilgan:

Zahira birligini saqlash qiymati 1.0 ming so'm

Bitta buyurtmani ta'min etish xarajatlari 2.0 ming so'm

Buyurtmaning optimal miqdorini aniqlash talab etiladi (2.5-jadval):

A. Jadval usuli*:

2.5-Jadval

Buyurtmaning optimal miqdorini aniqlash tartibi

Buyurtmalar miqdori, birlik	100	200	300	**400**	500	600	800	10000
O'rtacha zahira, birlik	50	100	150	*200*	250	300	400	5000
Ta'minot uchun buyurtmalar miqdori, (Yillik talabni/buyurtmalar miqdoriga)	400	200	133	*100*	80	67	50	4
Zahiralarni saqlash yillik qiymati (O'rtacha zahiralar X zahiralar birligini saqlash qiymati)	50	100	150	*200*	250	300	400	5000
Buyurtmalarni bajarishning yillik qiymati (ta'minot uchun buyurtmalar miqdorini X bitta buyurtmaning xarajatiga)	800	400	266	*200*	160	134	100	8
To'plam relevant xarajatlar (Zahiralarni saqlash qiymati + buyurtmalarni bajarish	850	500	416	**400**	410	434	500	5008

qiymati)								

Izoh: Ushbu misol APBD. Uplavlencheskiy uchet 1. Tashkent 2003 y. 54-b masala asosida olindi

Ushbu jadval ma'lumotlari asosida xulosa qilish mumkinki, to'plam relevant xarajatlarning eng kichigi 400 p.b. ligini tashkil etadi. Demak, buyurtmaning eng optimal miqdori eng kichik to'plam xarajatlarda namayon bo'lganligi uchun xulosa qilish mumkinki, ushbu misolda buyurtmaning optimal miqdori 400 p.b.ligini tashkil etadi.

B. Grafik usulida. Grafik usul buyurtmaning miqdori bilan zahiralarni saqlash va buyurtma xarajatlari o'rtasidagi bog'liqlikka asoslanadi. Ushbu bog'liqlikni yuqoridagi misol ma'lumotlari asosida grafik ko'rinishida aks ettirish mumkin (3.1-chizma). Ushbu bog'liklikka muvofiq buyurtma miqdori yuksalsa zahiralarning buyurtma tannarxi pasayib boradi. CHunki, buyurtma miqdori oshgan sari ta'minotga bo'lgan umumiy buyurtmalar soni kamayadi. Buyurtmalar soni kamayganligi sababli buyurtmaning umumiy tannarxi pasayadi. Buyurtmalar miqdori oshishi bilan ularni saqlash xarajatlari to'g'ri chiziqli oshib boradi, ya'ni ular o'rtasidagi bog'lanish chiziqli bo'ladi. Masalan, zahiralarni sug'urtalash, qo'riqlash va boshqa saqlash xarajatlari katta bo'adi, qachonki zahiralarning summasi katta bo'lsa. Jami zahira xarajatlari grafigi yooysimon ko'rinishga ega bo'ladi. YOyning qaytish nuqtasi, ya'ni eng minimal xarajatlarni beradi. Ushbu nuqtadan xarajatlar oshishi kuzatiladi. Demak, zahiralar tannarxining eng minimal nuqtasi *zahiralar buyurtmasining optimal nuqtasi* bo'ladi. 3.1- chizmadagi grafikdan ko'rinib turibdiki zahiralarning optimal miqdori 400 birlikda jami zahira xarajatlari eng minimal 400 p.b. Ni tashkil etmoqda. Grafik usulining qo'layligi shundan iboratki unda omillar bilan natijaviy ko'rsatkich o'rtasidagi bog'liqlikni yaqqol ko'rish mumkin bo'ladi.

V. Formula usuli. EOQ ni aniqlashning formulasi zahiralarning buyurtma qiymati va saqlash xarajatlarining grafikasi asosida aniqlanadi. Quyidagi belgilashlarni kiritib olamiz:

A = Davr uchun ehtiyojdan kelib chiqib talab qilinadigan zahiralarning miqdori.

R = Bitta buyurtmani bajarish xarajatlari.

U = har bir nomdagi birlikning tannarxi

I = Birlikning tannarxiga nisbatan hisoblangan foizlarda ifodalangan zahiralarni saqlash xarajati

Ushbu o'zgaruvchilar jami buyurtma xarajatlari va jami saqlash xarajatlarini aniqlashda foydalanish va ushbu summani minimallashtirish asosidagi natijani quyidagi matematik formula orqali aniqlash mumkin bo'ladi:

$$EOQ = \sqrt{2AP/UI}$$

EOQ formulasi maxsus davrlarda har bir zahiralar birligiga nisbatan hisoblanadi, ko'p hollarda bir yilga hisoblanadi. Ushbu formuladan ko'rinib turibdiki, zahiralarning optimal miqdorini aniqlash uchun zahiralarga bo'lgan ehtiyoj, buyurtma

tannarxi, zahiralarni saqlash xarajatlari kabi ko'rsatkichlardan foydalanamiz. Bu har yili bir xil optimal miqdor degan ma'noni anglatmaydi. Har yili ko'rsatkichlarning o'zgarish munosabati bilan optimal miqdor ko'rsatkichini qayta hisoblashga zaruriyat tug'iladi.

EOQ formulasini keltirib chiqarish tartibi quyidagicha amalga oshiriladi:

*Jami saqlash xarajatlari = Mavjud bO'lgan O'rtacha zahira * birlik tannarxi * saqlash xarajatlari darajasi*

*= EOQ/2 *\UI*

*Jami buyurtma xarajatlari = buyurtma miqdori * bitta buyurtmani bajarish tannarxi*

*= A/EOQ*P*

Jami xarajatlar

$$C = EOQ/2 * UI + A/EOQ * P$$

$$d\,C / d\,EOQ = UI/2 – AP/EOQ2$$

Tenglikni nolga tenglab olamiz

$$UI/2 – AP/EOQ2 = 0$$

$$EOQ2 = 2AP/UI$$ *Bundan,*

$$EOQ = \sqrt{2AP/UI}$$

Ushbu formulaning amaliyotda qo'llanilishini Unisafe Security Company, qaysiki uylarga va biznes sektoriga xavfsizlik jihozlari va uskunalarini etkazib berish bilan shug'ullanadi. Kompaniya 2-haftalik ta'til mavsumidan tashqari haftasiga 5 kun ishlaydi. Bu bir moliyaviy-xo'jalik yilida 250 ish kunini tashkil etadi. Mahsulotlaridan biri sindirib o'g'irlik holatlarida elektron signal moslamasi bo'lib, unga oid quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

Zahiraning O'rtacha kunlik ehtiyoji	40 birlik
Sotish narxi	200 $ / birlik
Tannarxi	125 $ /birlik
Buyurtma xarajatlari	200 $/ buyurtma
Saqlash xarajatlari	20 % birlik tannariga nisbatan

Formula usulida berilgan ma'lumotlardan foydalanib EOQ aniqlash ancha qo'lay. Formuladagi (A) yillik berilganligi uchun uning qiymati 40 birlik 250 kunga ko'paytirilsa 10.000 birlikni tashkil etadi. Bitta buyurtmaning tannarxi (R) masalaning shartida berilgani bO'yicha 200 $. Masalaning sharti bo'yicha saqlash xarajatlari (I) 20 %, birlik tannarxi (U) 125 dollarga teng. Ushbu ma'lumotlarni formulaga qo'ysak, quyidagi natijalarga erishamiz:

$$EOQ = \sqrt{2AP/UI} = \sqrt{2 * 10.000\,\text{бирлик} * 200\,\$ / 125\,\$ * 20\%} = \sqrt{\$4000.000\,\text{бирлик} / 25\,\$} = \sqrt{160.000\,\text{бирлик}} = 400\ \text{birlik}$$

Demak, buyurtmaning optimal miqdori 400 birlikni tashkil etadi, ya’ni ushbu birlikda zahiralar bilan bog’liq xarajatlar minimum bo’ladi.

Ushbu misol ma’lumotlari yordamida buyurtmalar sonini EOQga bO’lish orqali ham topish mumkin.

Buyurtmalar soni = A / EOQ

= 10.000 birlik bir yilda / 400 birlik bir buyurtmada =

25 buyurtma bir yilda

Jami buyurtma xarajatlari = A / EOQ *P

= 10.000 birlik yil uchun * 200 $ bir buyurtma / 400 birlik bir buyurtmada

= 5000 $ bir yilda

Buyurtmaning optimal miqdorini belgilash zahiralarni nazorat qilishda, ular bilan bog’liq xarajatlarni kamaytirishda, zahiralarni optimallashtirishga doir qarorlarni qabul qilishda qo’l keladi.

Ayrim adabiyotlarda U - har bir nomdagi birlikning tannarxi va I - birlikning tannarxiga nisbatan hisoblangan foizlarda ifodalangan zahiralarni saqlash xarajati kursatkichlarining kO’paytmasi sifatida yillik ehtiyojni ta’min etish davri uchun zahira birligini saqlash xarajatlari (S) ko’rsatkichi olingan. U holda yuqoridagi formula quyidagi ko’rinishga ega bo’ladi:

$$EOQ = \sqrt{2AP/C}$$

Ushbu formulaning qO’llanilishini misolda ko’rib o’tamiz. OOO “Video Galore” kompaniyasining yillik zahiraga bo’lgan ehtiyoji 10400 birlik, buyurtma qilish tannarxi 62.50 $, bir birlik zahirani saqlash xarajatlari 5.20 $. Ushbu ma’lumotlar asosida

$$EOQ = \sqrt{2(10400)} * (62.50\$) / 5.20\$ = \sqrt{250000} = 500$$

Ushbu misoldagi holatda jami relevant xarajatlar (TRC)

TRC = AP/Q + QC/2

Bunda, Q buyurtma miqdori, lekin EOQ ga ham teng bO’lishi mumkin. Agar Q – 500 birlikka teng bO’lsa, u holda:

TRC = 10400 * $62.50 / 500 + 500 * $ 5.20 / 2 =

= $1300 + $1300 = $2600

Ushbu davr maboynida ta’minotlar soni

Zahiralarga ehtiyoj / EOQ = 10400 / 500 = 21 ta ta’minot soni

Demak xulosa qilish mumkinki, bitta buyurtmada optimal zahiralar miqdori 500 birlikni tashkil etgan holda yillik zahiralarga bO’lgan ehtiyojni ta’minlash uchun 21 marta ta’minot uchun buyurtma qilinishi lozim bO’ladi. Ushbu tahlil natijalari buyurtmalar va zahiralar ustidan nazorat qilish imkonini beradi.

Buyurtmaning optimal miqdorini belgilash zahiralarning qaysi miqdorida, ya’ni qancha qolganda buyurtma berishni boshlashni hamda qaysi vaqt momentida buyurtma berishni aniqlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bu moment ***qayta buyurtma berish nuqtasi*** deb ataladi. Buyurtmani rasmiylashtirishdan boshlab to haqiqatda buyurtmalarning kelib tushushigacha ketgan vaqt ***buyurtma tsiklini*** tashkil etadi.

Masalan, Xom-ashyoning yillik sarfi 10.000 birlik, haftalik xom-ashyolar sarfi stabil bO’lib O’zgarmas hisoblanadi. Agar bir yilda 50 ish haftasi mavjud bO’lsa, u holda xom-ashyolarning haftalik sarfi 200 birlikni tashkil etadi. Agar buyurtma tsikli 2 hafta bO’lsa, u holda buyurtmani 400 birlik zahira qolgandan boshlash kerak. CHunki, 400 birlikni 2 hafta ishlatadi, shu vaqt ichida 2 hafta oldin buyurtma berilgan yangi zahiralar kelib tushadi. Natijada zahiralarda uzluksizlik yuz bermaydi. Agar zahiralarning optimal miqdori aniq bO’lsa, undan xulosa qilish mumkinki yillik ehtiyojdan kelib chiqib qancha buyurtma qilish lozimligini hisoblash mumkin. Bizning misolimizda zahiralarning optimal miqdori 2000 birlik bO’lsa, u holda yil davomida 5 marta buyurtmani amalga oshirish kerak. Bunda 50 ish haftasini hisobga olsak 10 haftada bitta buyurtmani qilish kerak bO’ladi. Ammo, 2 haftalik buyurtma tsiklini hisobga oladigan bO’lsak, zahiralarni birinchi qabul qilgandan sO’ng 8 haftadan keyin, ya’ni zahiralarning tugashiga 2 hafta qolganda 400 birlikdagi momentdan boshlash kerak. Bunday hollarda buyurtma har 10 haftada qaytariladi.

SHunday qilib qayta buyurtma berish nuqtasi va buyurtma tsikli qachon zahiralarni to’ldirish lozimligi hamda zahiralarni to’ldirish to’g’risidagi axborotlarni beradi va bu axborotlar zahiralarni nazorat qilishda qo’l keladi.

4-savol. Materiallar chiqindisi hisobi.

Ishlab chiqarish jarayoni ***materiallar chiqindisini*** yuzaga keltiradi, qaysiki ular ishlab chiqarish natijasi bo’lib yoroqli material hisoblanadi. Misol uchun, po’lat listlardan parchalar kesib olinganda chiqadigan po’lat qirindilari yoki isitish va havolantirish kondintsionerlarini katushkalarini ishlab chiqishda mis trubachalari qismlarining chiqindilari va boshqa holatlarni aytish mumkin. CHiqindi ham me’yorda bo’lishi kerak. Ko’p chiqindi chiqishi ham ishlab chiqarishning samaradorligiga ta’sir ko’rsatadi, ishlab chiqarish texnologiyasining eskirganligidan dalolat beradi.

Material chiqindisi sifatida tan olinishi uchun ikkita tavsifga ega bO’lishi kerak:

Birinchidan, chiqindi materiallar biznesning normal operatsion jarayonida foydalanib bO’lmasligi.

Ikkinchidan, chiqindi materiallar bozor qiymatiga ega bo’lishi kerak.

CHiqindi materiallar bilan qaytarilgan materiallarni farqlay bilish kerak. Qaytarilgan materiallar bu foydalanilmagan xom-ashyo va materiallar bo’lib, ularni kelgusi ishlab chiqarish jarayonlarida foydalaniladi. CHiqindi materiallar esa ishlab chiqarish jarayonidan o’tgan hamda uni kelgusi normal ishlab chiqarish jarayonlarida xom-ashyo sifatida foydalanib bo’lmaydigan, lekin iqtisodiy qiymatga ega bo’lgan mablag’dir.

Materiallar chiqindisini hisobi chiqindi materiallar qiymati va menejment tannarxi ob'ektiga bog'liq holda bir yo'llarda amalga oshiriladi. CHiqindilarni hisobga olishda uchta yondashuv mavjud:

1. CHiqindi material ajralib chiqqan maxsus mahsulotning tannarxini kamaytirishga olib borish;
2. Umumiy mahsulot tannarxining kamayishiga olib borish;
3. CHiqindi materiallarni sotilishini boshqa daromadlarga olib borish.

CHiqindi material ajralib chiqqan maxsus mahsulotning tannarxini kamaytirishga olib borish. Ushbu yondashuvning bosh kontsepti chiqindi materiallarni aniq maxsus mahsulotning tannarxiga yoki ishlab chiqarish faoliyati tannarxiga olib borishga tayanadi. Bunda chiqindi materiallarni sotishdan tushgan tushum to'g'ridan-to'g'ri maxsus ishlar yoki jarayon markaziga olib boriladi.

Masalan, chiqindi materiallarni sotishdan tushgan tushum 2500 p.b. tashkil etsa quyidagicha provodka beriladi:

Pul mablag'lari (yoki olinadigan schetlar) 2500 p.b.
Ishlab chiqarish jarayoni nazorati 2500 p.b.
JO-67584 ishni bajarish natijasida olingan
chiqindi materiallar summasi yozuvi uchun

Agarda dastavval chiqindi materiallar chiqindi zahiralar schetiga kirim qilinib so'ngra uning chiqarilishi amalga oshirilsa quyidagi yozuvlar bilan amalga oshiriladi:

CHiqindi materiallar omborga kirim qilinganda:

CHiqindi materiallar zahirasi 2.500 p.b.
Ishlab chiqarish jarayoni nazorati 2.500 p.b.
JO-67584 ishni bajarish natijasida olingan
chiqindi materiallar kirimi summasi yozuvi uchun

CHiqindi materiallar sotilishi natijasida pul kelib tushganda yoki keyinchalik to'lash sharti bilan sotilganda:

Pul mablag'lari (yoki olinadigan schetlar) 2.500 p.b.
CHiqindi materiallar zahirasi 2.500 p.b.
CHiqindi materiallar sotuvi yozuvi uchun

Umumiy mahsulot tannarxining kamayishiga olib borish. Ayrim hollada chiqindi materiallar qiymatini maxsus mahsulotlarga yoki jarayon markazlariga olib borish iqtisodiy mumkin bo'lmaydi. Bunday hollarda chiqindi materiallarni sotishdan olingan daromadlar maqsulot tannarxini ustama ishlab chiqarish xarajatlari schetiga olib borish orqali kamaytirish amalga oshiriladi.

CHiqindi materiallar zahiralar schetiga olinmasdan hisobdan chiqarilganda to’g’ridan-to’g’ri pul mablag’lari scheti bilan ustama ishlab chiqarish xarajatlari schetlari korrespondentsiyalashadi.

Pul mablag’lari (yoki olinadigan)scheti 2500
Ustama ishlab chiqarish xarajatlari scheti 2500
CHiqindi materiallarni sotishni maxsus
Mahsulotlarga to’g’ridan-to’g’ri bo’lmagan
Holda identifikatsiyalash yozuvi

Agar zahiralar scheti orqali o’tkazilsa quyidagi ikkita yozuv amalga oshiriladi:
CHiqindi materiallar schetiga kirim qilinganda:

CHiqindi materiallar scheti 2500
Ustama ishlab chiqarish xarajatlari scheti 2500

CHiqindi materiallarga pul kelib tushganda yoki keyinchalik to’lash sharti bilan chiqindi materiallar sotilganda:

Pul mablag’lari (yoki olinadigan schetlar) 2500
CHiqindi materiallar scheti 2500

CHiqindi materiallarni sotilishini boshqa daromadlarga olib borish. Ushbu yondashuvda chiqindi materiallarni sotishdan olingan daromadlar mahsulot tannarxini kamaytirishga olib borilmasdan boshqa daromad sifatida e’tirof etiladi. U holda pul mablag’lari scheti yoki olinadigan schetlar debetlanib boshqa daromadlar scheti kreditlanadi. Ushbu jarayonni quyidagi yozuv orqali amalga oshirish mumkin:

Pul mablag’lari (yoki olinadigan schetlar) 2500
CHiqindi materiallar sotilishi 2500
CHiqindi materiallar sotilishi yozuvi uchun

CHiqindi materiallarni sotishdan olingan daromad boshqa daromadlarga agar uning miqdori katta bo’lmagan hollarda olib boriladi.

5. Defekt birliklar hisobi.

Kompaniyalar mahsulotlar sifatini standartlarga muvofiqligini ta’minlash maqsadida sifat nazoratini o’rnatadilar. Sifat nazoratini o’rnatishdan maqsad kompaniya ishlab chiqarayotgan mahsulotlarning standartlarga muvofiqligini nazorat qilishdan iborat. Ishlab chiqarish jarayonida defekt birliklar yuzaga keladi. Defekt birliklar bu sifat standart talablariga to’liq yoki qisman javob beradigan tovarlar hisoblanadi. Defekt birliklar bo’lib chiqishiga asosiy sabablar me’yoriy defekt chiqish miqdori (to’g’irlab bo’lmaydigan) hamda ishlab chiqarishni tashkil qilish, texnika va texnologiyalarning holati va ishchilarning sovuqqonlik bilan munosabati (to’g’irlasa bo’ladigan) va boshqa holatlar hisoblanadi.

Standart talablariga javob bermaydigan birliklarning buxgalteriya hisobini quyidagi misolda ko’rib o’tamiz:

№8240 ish	
Ishlab chiqarilgan birlik	100
Defekt birlik	10
Normal sotish bahosi	50 p.b.
Mahsulot tannarxi:	
To’g’ridan-to’g’ri materiallar	900 p.b.
to’g’ridan-to’g’ri mehnat haqi	1200
ustama ishlab chiqarish xarajatlari	600
Jami xarajatlar	2700 p.b.

Defekt birliklar normal narxdan past narxga sotilishi, qayta ishlanishi yoki normal mahsulot kabi sotilishi mumkin. Ularning tasarruf qilinishi ko’p jihatdan iqtisodiy holatga bog’liq bo’ladi. Defekt birliklarni iqtisodiy jihatdan qayta ishlash mumkin bo’lmagan holatlarda buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi bilan boshqaruv hisobi nuqtai nazaridan tanishib chiqaylik.

Defekt birliklarni sotish mumkin bo’lmagan hollarda. YUqoridagi misolda 100 birlik mahsulotdan faqat standart talablariga javob beradigan 90 birligi qabul qilingan. 10 birligi qiymatga ega bo’lmaganligi sababli chiqarib tashlangan. Ushbu zararni aks ettirish uchun ikkita yo’l mavjud. Birinchisi shundan iboratki №8240 raqamli ish bo’yicha yuzaga kelgan zararni barcha standart talablarida ishlab chiqilgan yaxshi tovarlarga taqsimlashdir. Bundan hollarda yomon ishlab chiqilgan tovarlarga buxgalteriya yozuvini amalga oshirish talab etilmaydi. Jami xarajatlar 2700 p.b. 90 birlik yaxshi tovarlar birligiga bo’linadi. Mahsulot birligining tannarxi 30 p.b. Tashkil etadi. Ushbu usulning muqobil variantida yomon tovarlarning tannarxini butun mahsulot tannarxi qiymatida aks ettirish bo’lib hisoblanadi.

Ushbu holatlarda ishlab chiqarish jarayoni nazorati schetida hisobga olinadigan tannarxi summasi, №8240 ishning tannarxi yomon mahsulotlar tannarxi 270 p.b. ((2.700 p.b. /100 birlik) * 10 defekt birliklar) ga kamaytiriladi. Ikkinchi tomondan ustama ishlab chiqarish xarajatlari nazorati scheti 270 p.b. Ga ko’payadi. Natijada mahsulot birligining tannarxi 27 p.b. Ni tashkil etadi ((2.700 – 270) / 90) . Ushbu jarayonni quyidagicha aks ettirish mumkin bo’ladi.

Ustama ishlab chiqarish xarajatlari nazorati	*270*	
Ishlab chiqarish jarayoni nazorati		*270*
№8240 ish bO’yicha 10 ta defekt mahsulot tannarxini butun mahsulot tannarxida ifodasini toptirish		

Defekt birliklar sotilganda. Ayrim holatlarda defekt mahsulotlar normal narxlardan past narxlarda sotilishi mumkin. YUqoridagi misolda 10 birlik yomon mahsulot har biri 10 p.b. dan sotildi deb qaraylik. Defekt mahsulot tannarxi №8240 ish tannarxiga olidindan olib borib qo’yilgan. Ushbu holatda defekt mahsulotni sotishdan olingan tushum uning tannarxini kamaytirishga olib borilishi mumkin.

Defekt mahsulotlar ishlab chiqarish jarayonidan alohida defet birliklar zahiralari schetiga qabul qilib olinadi. Buxgalteriya schetlarida quyidagicha aks ettirish mumkin.

Defekt birliklar zahiralari 100
Ishlab chiqarish jarayoni nazorati 100
№8240 ish bo'yicha tannarxini ishlab chiqarishdan qabul qilingan defekt mahsulotlarni sotish qiymatida kirim qilinishi

Ushbu yozuvlar amalga oshirilgandan keyin №8240 ish bo'yicha mahsulot birligining tannarxi 28.89 p.b. ni tashkil etadi ((2700 – 100) / 90).

Muqobil yondashuvda ko'rilgan zarar butun mahsulotga taqsimlanadi. Bunda №8240 ish bO'yicha mahsulot tannarxi 270 p.b. ga kamaytiriladi. Defekt mahsulotlar esa sotish narxida kirim qilinib, qolgan zarar 170 p.b. (270-100) ustama ishlab chiqarish xarajatlari schetiga olib boriladi. Ushbu jarayonni buxgalteriya schetlarida quyidagicha aks ettirish mumkin.

Defekt birliklar zahiralari 100
Ustama ishlab chiqarish jarayoni nazorati 170
ishlab chiqarish jarayoni nazorati 270
(№8240 ish bo'yicha tannarxini ishlab chiqarishdan Qabul qilingan defekt mahsulotlarni sotish Qiymatida kirim qilinishi hamda sotish qiymati Bilan tannarx o'rtasidagi farqni mahsulot tannarxiga olib borish)

Defekt birliklar sotilganda quyidagi buxgalteriya yozuvi bilan aks ettiriladi:
Pul mablag'lari scheti yoki (olinadigan schetlar) 100
Defekt birliklar zahiralari 100

Defekt birliklar qayta ishlanganda. Ayrim hollarda defekt birliklar normal birliklar holatiga keltirilishi uchun qayta ishlanishi mumkin. Defekt birliklar qayta ishlanganda qo'shimcha materiallar hamda ishchi kuchi sarflanadi. Bizning misolimizda 10 birlik mahsulotni qayta ishlash uchun 40 p.b. Material, 60 p.b. Miqdorida to'g'ridan-to'g'ri mehnat haqi sarflandi. Ustama ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash stavkasiga muvofiq xarajatlarning 50% miqdorida defekt mahsulotni qayta ishlash xarajatlariga olib boriladi.

Ushbu holat bo'yicha quyidagi buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi:

Ishlab chiqarish jarayoni nazorati 150
Zahiralar nazorati 40
Mehnat haqi bo'yicha hisob-kitoblar 60
Taqsimlangan ustama ishlab chiqarish 50
№8240 ish bo'yicha defekt birliklar tannarxini yozish uchun

Bu yozuv №8240 ish bo’yicha ishlab chiqarish tannarxini yuksalishiga olib keladi. Ushbu ish bo’yicha jami ishlab chiqarish tannarxi 2.850 p.b. (2.700 + 150) ni tashkil etadi. Mahsulot birligining tannarxi endi 90 birlikka nisbatan emas, balki 100 birlikka nisbatan hisoblanadi. Bu 28.50 p.b. Ga teng bo’ladi (2.850 / 100).

Agarda defekt mahsulot umumiy ishlab chiqarish jarayoni kamchiligi sifatida yuzaga kelsa, u holda qayta ishlash xarajatlari mahsulot tannarxiga dasttaval ustama ishlab chiqarish xarajatlariga olib borib, so’ngra taqsimlash orqali qo’shiladi. YOzuvlar quyidagicha bo’ladi:

Ustama ishlab chiqarish xarajatlari nazorati 150
Zahira nazorati 40
Mehnat haqi bo’yicha hisob-kitoblar 60
Taqsimlangan ustama ishlab chiqarish 50
№8240 ish bo’yicha defekt birliklar tannarxini butun mahsulotlarga taqsimlash yozuvi uchun

Ushbu holatlarda yomon birliklarni qayta ishlash xarajatlari ustama ishlab chiqarish xarajatlari schetini o’zgartiradi hamda taqsimlash stavkasi orqali butun mahsulot birligiga taqsimlanadi. Agar defekt birliklar ishlab chiqarishning xarajatlari sifatida qaralsa, albatta qayta ishlash xarajatlari ustama ishlab chiqarish xarajatlari byudjetiga kiritilgan bo’ladi, qachonki ustama xarajatlar kreditlanganda defekt birliklarni tuzatish bo’yicha xarajatlar ham hisobga olingan bo’ladi. №8240 ish bo’yicha qayta ishlash xarajatlari taqsimlanmagan bo’lsa, mahsulot birligining tannarxi 27 p.b.ni tashkil etadi (2700 p.b./100 birlik).

Tayanch atamalar:

1. Xarid qilish uchun talabnoma *- bu ombor mas’ul xodimining xarid bo’limiga ishlab chiqarish ehtiyojlaridan kelib chiqib zahiralarni xarid qilish uchun talabi bo’lib, unda xarid qilinadigan zahira nomi, miqdori va qaysi bulim yoki ehtiyoj uchun qo’llanilishi ko’rsatiladi. Xarid qilish uchun talabnoma xarid jarayoniga asosiy harakat beruvchi hujjati hisoblanadi.*

2. Xarid bO’yicha buyurtma *- bu xarid bO’yicha talabnoma olingandan sO’ng xarid bO’limining ma’sul xodimlari tomonidan kerakli ta’minotchilarga tayyorlangan ta’min qilish bO’yicha kO’rsatmasi bO’lib, unda xarid qilinadigan zahiraning nomi, miqdori, bahosi va boshqa sifat tavsiflari qayd etiladigan hujjatdir.*

3. Zahiralar kartochka registri *– bu individual zahiralar bO’yicha, ya’ni ularning har bir turi bO’yicha yuritiladigan analitik hisob hujjatidir. Har bir zahira turiga ochilganda kartochka registrlarni komp’yuterlarda maxsus dasturlar yordamida amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.*

4. *TMZlarni hisobga olishning uzluksiz tizimi* *- bu hisobot davri davomida TMZlar balans schyotida kirim va chiqim hujjatlari asosida to’liq ma’lumotlarni yozish orqali ma’lum sanada TMZlarning aniq turlari va assortimenti bo’yicha qoldiqlari va realizatsiya qilingan zahiralarning tannarxi aniqlash usulidir.*

5. TMZlarni hisobga olishning davriy tizimi – *zahiralarning turlari bO'yicha detalli hisob yuritilishiga asoslanmasdan tovar zahiralarini baholash hamda realizatsiya qilingan TMZlarning tannarxini aniqlash maqsadida zahiralarning haqiqiy miqdori va summasi inventarizatsiya qilish orqali aniqlanadi.*

6. Buyurtma qilish tannarxi - *bu zahiralarning yangi narxlar kvotasini talab qilish, xarid uchun buyurtmalarni tayyorlash, yuklarni qabul qilib olish va ularni buyurtma orderlari bilan tekshirib chiqish va boshqa buyurtma bilan bog'liq xarajatlaridir:*

7. Zahiralarni saqlash qiymati - *bu TMZlarga investitsiyalar fondi; sug'urta bo'yicha qo'shimcha; omborda zahiralarni saqlash uchun isitish, havolantirish, yoritish, boshqa elektr-energiya hamda ombor vositalarining amortizatsiyasi; materiallarni qayta ishlash bo'yicha qo'shimcha; zahiralar bilan bog'liq soliqlar; zahiralarning moddiy va ma'naviy eskirishi, sifatining buzulishi, yomonlashishi va o'g'irlanishi bilan bog'liq yO'qolishlardan tashkil topgan xarajatlari yig'indisidir.*

8. Buyurtmaning optimal miqdori (EOQ) - *bu buyurtmaning shunday miqdorki, bunda buyurtma hajmi va uning tannarxi hamda zahiralarni saqlash qiymati yig'indisi eng minimal bo'ladi. U quyidagi formula bO'yicha aniqlanadi:*

$$EOQ = \sqrt{2AP/UI}$$

Bu erda: A = Davr uchun ehtiyojdan kelib chiqib talab qilinadigan zahiralarning miqdori.

R = Bitta buyurtmani bajarish xarajatlari.

U = har bir nomdagi birlikning tannarxi

I = Birlikning tannarxiga nisbatan hisoblangan foizlarda ifodalangan zahiralarni saqlash xarajati

9. Qayta buyurtma berish nuqtasi *- bu zahiralarning qaysi miqdorida, ya'ni qancha qolganda buyurtma berishni boshlashni hamda qaysi vaqt momentida buyurtma berishni kO'rsatuvchi miqdordir.*

10. Buyurtma tsikli - bu buyurtmani rasmiylashtirishdan boshlab to haqiqatda buyurtmalarning kelib tushushigacha ketgan vaqt intervalidir.

11. Materiallar chiqindisi *- bu ishlab chiqarish jarayonida yuzaga kelib, qaysiki ulardan asosiy material sifatida foydalanib bo'lmasada yoroqli material hisoblanadi. Undan biznesning normal operatsion jarayonida foydalanib bO'lmaydi hamda u bozor qiymatiga ega bO'lishi kerak.*

12. Defekt birliklar *– bu ishlab chiqarishda nuqsonlarga ega bO'lgan va shu bois sifat stndart talablariga javob bermaydigan mahsulotlarga aytiladi.*

O'zini-O'zi tekshirish uchun savollar:

1. *Materiallar bo'yicha xarajatlarga tavsif bering: bevosita va bilvosita material xarajatlari.*

2. *Zahiralar oqimi va tannarx shakllanishini izohlab bering?*

3. *Zahiralarni xarid qilish protsedurasi qanday amalga oshadi?*

4. *Zahiralarning harakatini hujjatlashtirish tartibi?*

5. *Zahiralarni xarid qilish uchun talabnomani hamda xarid qilish uchun buyurtma tuzish tartibi?*

6. *Zahiralarni qabul qilinganligi tO'g'risidagi hisobotning tuzilishi, zahiralarning kartochka registrining yuritilishi.*

7. *Zahiralarni hisobga olishning usluksiz tizimi mazmuni va qO'llanilishi.*

8. *Zahiralarni hisobga olishning davriy tizimi mazmuni va qO'llanilishi.*

9. *Zahiralarni baholash usullari, ularning afzalliklari va kamchiliklari*

10. *Buyurtma qilish tannarxi qanday xarajatlardan tashkil topgan?*

11. *Zahiralarni saqlash qiymati qanday xarajatlar elementlaridan tashkil topadi?*

12*. Buyurtmaning optimal miqdori nima va uni aniqlanish tartibi.*

13*. Qayta buyurtma berish nuqtasi va buyurtma tsiklini tushuntirib bering.*

14. *CHiqindi materiallar, ularning mahsulot tannarxiga ta'siri.*

15. *Defekt mahsulotlar, ularning mahsulot tannarxiga ta'siri*

Testlar:

1. Nima uchun yog'lash materiallari bilvosita material hisoblanadi.

A. Tannarx tarkibiga kirganligi sababli
B. Texnik xizmatga doir xarajat bo'lganligi sababli
S. YOrdamchi xarakteriga ega bo'lganligi uchun
D. Tannarx tarkibiga kiritilmaganligi bois

2. Qaysi biri oldin to'ldiriladi: xarid bo'yicha buyurtma, xarid qilish uchun talabnoma.

A. Xarid bo'yicha buyurtma
B. Xarid bo'yicha talabnoma
S. Ikkalasi ham bir vaqtda
D. Qat'iy tartib amal qilmaydi

3. Zahira kartochka registri qaysi hujjat asosida yuritiladi.

A. Zahiralarni qabul qilish to'g'risidagi hisobot
B. Xarid qilish uchun talabnoma
S. Xarid bo'yicha buyurtma
D. B va S

4. Zahiralarni hisobga olishning uzluksiz tizimi

A. Zahiralarini inventarizatsiya ma'lumotlariga asoslanadi
B. Zahiralarni baholash usullari majmuasi
S. Zahiralar tannarxning shakllanish tartibini belgilaydi
D. Kirim va chiqimiga oid ma'lumotlarni to'liq kiritib borishga asoslanadi.

5. Agar tannarxga nisbatan ustama (natsenka) 30% bo'lsa, yalpi daromad darajasini aniqlang.

A. 23.1%
B. 30%

S. 42.9%
D. Aniqlash imkoni yo'q

6. TMZlarning boshlang'ich qiymati – 120000 p.b., xarid 250000 p.b., realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi 270 000 p.b. Ushbu ma'lumotlar asosida TMZlarning oxirgi qiymatini aniqlang.

A. 640000 p.b.
B. 100000 p.b.
S. 140000 p.b.
D. 150000 p.b.

7. Quyidagi ma'lumotlar berilgan:

TMZlarning boshlang'ich qoldig'i – 50 000 p.b.
Xarid – 100 000 p.b.
Mahsulot realizatsiyasidan olingan daromad – 110 000 p.b.
Tannarxga nisbatan ustama – 25%

Ushbu ma'lumotlar asosida TMZlar hisobida yalpi foyda metodini qo'llagan holda TMZlarining oxirgi qoldig'ini aniqlang.

A. 62500
B. 40000
S. 55000
D. 60000
E. 63500

8. ***Zahiraning yillik ehtiyoji 200000 birlik***
Sotish narxi 400 $ / birlik
Tannarxi 250 $ /birlik
Buyurtma xarajatlari 400 $/ buyurtma
Saqlash xarajatlari 20 % birlik tannariga nisbatan

Ushbu ma'lumotlar asosida buyurtmaning optimal miqdorini aniqlang.

A. 450 birlik
B. 800 birlik
S. 600 birlik
D. 400 birlik

9. Zahiralarga yillik ehtiyoj- 40 000 birlik, bitta buyurtmani bajarish uchun amalga oshiriladigan xarajatlar –2 p.b., bir birlik zahirani saqlash xarajati 1 p.b. Ushbu ma'lumotlar asosida buyurtmaning optimal miqdorini aniqlang.

A. 450 birlik
B. 285 birlik
S. 400 birlik
D. 300 birlik
E. 250 birlik

10. Agar zahiraga bo'lgan yillik ehtiyoj 40 000 birlik, buyurtmaning optimal miqdori 400 birlik bO'lsa, zahira buyurtmasi miqdori qancha bO'lishi kerak.

A. 100 ta
B. 10 ta
S. 200 ta
D. 1000 ta

11. Zahiralarga yillik ehtiyoj 40 000 birlik, bitta buyurtmani bajarish uchun amalga oshiriladigan xarajatlar 2 p.b., bir birlik zahirani saqlash xarajati 2 p.b. Zahiralar bilan bog'liq jami relevant xarajatlar nechiga teng(Agar Q-400 ,bO'lsa)

A. 400 p.b.
B. 600 p.b.
S. 800 p.b.
D. 1000 p.b.

12. Quyidagilarning qaysi birida chiqindi materiallar hisobi yondashuvi keltirilgan

A. Maxsus mahsulot tannarxi kamayishiga
B. Umumiy mahsulot xarajatlarining kamayishiga
S. Boshqa daromadlarga
D. YUqoridagilarning barchasi

13. Defekt mahsulotlar

A. Sotilishi mumkin (normal mahsulotga nisbatan arzon narxda)
B. Sotilmasligi mumkin (defekt mahsulot chiqarib tashlanadi)
S. Qayta ishlanishi mumkin
D. YUqoridagi holatdan biri yuz beradi

Misollar va keyslar

1. 7739-DI ishi yakunlandi hamda ushbu ishning tannarxiga oid bO'lgan yozuvlar quyidagicha:

To'g'ridan-to'g'ri materiallar	2400 $
Tug'ridan-to'g'ri mehnat haqi	2000
To'g'ri kelgan ustama ishlab chiqarish xarajatlari	3000
Jami mahsulot tannarxi	$7400

80 birlik mahsulot ishlab chiqildi, lekin inspektsiya xulosasiga kO'ra olti birlik mahsulot minimum standart talablariga muvofiq kelmaydi. Talab darajasidagi mahsulot birligining sotish narxi $128.00 ga teng.

Talab etiladi:

A. Ishning xususiyatidan kelib chiqqan holda mahsulot defekti yuzaga kelishini hisobga olgan holda mahsulot birligi tannaxini hisoblang.

B. Ishlab chiqarish jarayonining xatosi bois mahsulot defekti yuzaga kelganligini hisobga olib mahsulot birligining tannarxini hisoblang.

S. B holat yuz bergan holda defekt mahsulotlarga buxgalteriya yozuvini amalga oshiring.

2. 7739-DI ishi bO'yicha 1-masalaning shartida keltirilgan ma'lumotlar bo'yicha defekt mahsulotlarga qayta ishlov berish iqtisodiy-texnik mumkin exmas, faqat ularni birligi 42.50 dollarga sotilishi mumkin.

Talab etiladi:

A. Ishning xususiyatidan kelib chiqqan holda mahsulot defekti yuzaga kelishini hisobga olgan holda mahsulot birligi tannaxini hisoblang.

B. Ishlab chiqarish jarayonining xatosi bois mahsulot defekti yuzaga kelganligini hisobga olib mahsulot birligining tannarxini hisoblang.

S. Ikki holat yuz bergan holda defekt mahsulotlarga buxgalteriya yozuvini amalga oshiring.

3. Kompaniya barcha zahiralar operatsiyalari uchun uzluksiz hisob tizimini qO'llaydi. Kompaniya elektrik kabellar ishlab chiqaradi. Quyida zahiralarga oid quyidagi yozuvlar tanlib olingan:

A. 67000 p.b. ga xom-ashyo va materiallar sotib olindi.

b. 42400 p.b. Material ishlab chiqarishga chiqarildi, shundan 37200 p.b. to'g'ridan-to'g'ri material hisoblanadi.

c. A shartdagi xaridda 6700 p.b. dagi material defekti borligi sababli ta'minotchilarga kredit hisobiga qaytarildi.

d. A shartdagi xarid uchun mavjud qoldiq to'lab berildi.

e. 13000 p.b. Ga material pul to'lash hisobiga sotib olindi

f. 3800 p.b. to'g'ridan-to'g'ri materiallardan foydalanildi, qaysiki o'tgan oy oxirida omborga qaytarilgan.

g. Qoldiq (chiqindi) materiallar 1400 p.bga sotildi. Qoldiq materiallar mahsulot tannarxining kamayishiga olib borilgan emas.

Talab etiladi:

1. Har bir jarayon va operatsiyalar uchun belgilangan shaklda buxgalteriya yozuvlarini amalga oshiring.

4. QV1173 raqamli ishda mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ishlab chiqarilgan mahsulot birligi	200
To'g'ridan-to'g'ri materiallar	$5800
To'g'ridan-to'g'ri mehnat haqi	2300
Ustama ishlab chiqarish xarajatlari	2500

Mahsulot ishlab chiqarilishiga oid ma'lumotlarni tahlil qilish uchun qO'shimcha quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

a. 200 birlik mahsulotdan 50 tasi defekt bilan ishlab chiqilgan bO’lib, har biri 30$ sotildi. Defekti mavjud bo’lgan mahsulotlarni sotishdan olingan tushum boshqa daromadlar hisobiga olib borilgan.
b. Ushbu ishdan olingan 700 $ ishlab chiqarish materiali omborxonaga qaytarilgan, lekin yozuvlar amalga oshirilmagan.
c. E’tiborsizlik natijasida xizmat ko’rsatuvchi bo’limda ishlatilgan 800$ bilvosita materiallar to’g’ridan-to’g’ri materiallarga olib borilgan.
d. 300$ dan iborat to’g’ridan-to’g’ri materiallar o’tgan haftada qo’llanilgani bois, yozuvlarda qayd etilmasdan qolgan.

Talab etiladi:

1. Ushbu ishga aloqador ishlab chiqarilgan mahsulot birligining tannarxini hisoblash uchun ma’lumotlar jadvalini tuzib, uni tahlil qiling. Tahlil natijalarida xato yozuvlar hamda ishlab chiqarish materiallarini sotishdan va qaytarishdan saqlab qolish oqibati kabi yO’l qO’yilishlar natijasida shakllangan turli tannarxlar farqlarini aniqlang.

5. Kompaniya materiallarni uzluksiz tizimida hisobga oladi. Buxgalter oldin ishlab chiqarish korxonasida ishlamaganligi bois, ayrim yozuvlarni O’tkazishda xatoliklarga yo’l qo’ygan. Kompaniya faoliyatiga oid quyidagi yozuvlar amalga oshirilgan.

	Xarid To’lanadigan schyotlar *Ochilgan schyolarga xom-ashyo va materiallarning xaridini yozish uchun*	89.300	 89.300
	To’g’ridan-to’g’ri materiallar Xarid *Xizmat ko’rsatuvchi bo’lim tomonidan yog’lash mashinalari uchun 9.000 $ qismlar ishlatildi.*	9.000	 9.000
	Zahira nazorati CHiqindi materiallar daromadi *CHiqindi materiallarni sotishga doir yozuvlarni amalga oshirish uchun*	2.300	 2.300
	Qaytarilgan materiallar Ishlab chiqarish jarayoni nazorati *Omborxonaga qaytarilgan materiallarni yozish uchun*	1.800	 1.800
	Olinadigan schetlar Sotilgan mahsulotlar tannarxi Sotishdan olingan foyda Tannarxi 34.000 $ bO’lgan mahsulotlarni 56.000 $	56.000	 34.000 22.000

Talab etiladi:

1. Har bir jurnal yozuvlarini tahlil qilib xatolarini to’g’irlangan hamda zarur to’g’irlashlarni kiriting.

6. “Video Galore” kompaniyasi uchun yillik turli xil buyurtma miqdorida buyurtma tannarxi va saqlash tannarxi to’g’risida quyidagi ma’lumotlar keltirilgan.

1. Yillik ehtiyoj (A)	**10.400**	**10.400**	**10.400**	**10.400**	**10.400**	**10.400**	**10.400**
2. Bitta buyurtmadagi miqdori **(Q)**	50	100	400	500	600	1000	10400
3. Birlikdagi o’rtacha zahira **(Q/2)**	25	50	200	250	300	500	5.200
4. Xarid buyurtmalar miqdori **(A/Q)**							
5. Xarid buyurtmalar uchun yillik buyurtma tannarxi **(A/Q *P) =4*P**							
6. Zahiralarni yillik saqlash xarajatlari **(Q/2 *C) =3*C**							
7. Buyurtma qilingan va saqlanadigan zahiralarning yillik relevant xarajatlari **(5+6)**							

A = Davr uchun ehtiyojdan kelib chiqib talab qilinadigan zahiralarning miqdori – 10.400 $
Q = Buyurtma miqdori
R = Bitta buyurtmani bajarish xarajatlari – 62.50 $
S = Birlik zahiralarni saqlash xarajati – 5.20 $

Ushbu ma’lumotlar asosida aniqlash talab etiladi.

1. YUqoridagi jadvaldagi ko’rsatkichlarni hisoblab, bO’sh ustunlarni to’ldiring.
2. Jadval usulidan foydalinib minimal xarajatlarda buyurtmaning optimal miqdorini aniqlang.
3. Grafik usulida buyurtmaning optimal miqdorini aniqlang
4. Formula usulida (EOQ) ning miqdorini aniqlang.
5. Formula usulida jami relevant xarajatlarni (TRC) hamda ta’minot sonini hisoblang.

7. “ClotH Center” kompaniyasi xarid bo’limi quyidagi ma’lumotlarni to’pladi:

Paxtadan gazlamasiga yillik ehtiyoj 20.000 yard (1 yard 91.4 sm)
Bir xarid orderi uchun buyurtma tannarxi $ 160
Yil uchun saqlash xarajatlari Xarid tannarxining 20%
Saqlanishi talab qilinadigan zahira Yo’q
Paxta gazlamasining tannarxi Bir yard uchun 8 $

Kompaniya uchun xarid vaqti 2 hafta. Kompaniya bir yilda 250 kun ishlaydi (har haftada 5 kundan 50 hafta).

Talab etiladi:

1. Paxta gazlamasi uchun buyurtmaning optimal miqdorini (EOQ) aniqlang.
2. Har yili talab qilinadigan buyurtmaning sonini hisoblang.

8. 5 oy maboynida materiallarning quyidagi xaridi va chiqarilishi amalga oshirilgan.

1 iyul	Xarid	2000 birlik, birlik bahosi 10$
9 iyul	Xarid	520 birlik, birlik bahosi 10.5$
18 iyul	CHiqarilgan	1400 birlik
5 avgust	Xarid	800 birlik, birlik bahosi 11.5$
22 avgust	Xarid	600 birlik, birlik bahosi 12.5$
15 sentyabr	CHiqarilgan	1240 birlik
14 oktyabr	CHiqarilgan	480 birlik
8 noyabr	Xarid	1000 birlik, birlik bahosi 11 $
24 noyabr	CHiqarilgan	760 birlik

Ushbu berilgan ma’lumotlar asosida zahiralar tannarxi va ishlab chiqarishga chiqarilgan materiallarning tannarxini quyidagi usullar asosida hisoblang:

1. FIFO
2. LIFO
3. O’rta salmoqli qiymat usuli

Usullar natijalari o’rtasidagi farqlarni tushuntirib bering.

5-MA’RUZA. MEHNAT BO’YICHA XARAJATLAR HISOBI (2-soat)

Reja:

1. Mehnatga haq to’lashning turlari va hisoblanishi
2. Mehnat unumdorligini hisoblash va uning tahlili
3. Mehnat bo’yicha xarajatlarning boshlang’ich hisobi
4. Xodimlar qo’nimsizligi tahlili

1-savol. Mehnatga haq to’lashning turlari va hisoblanishi

Ishchi kuchi mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko’rsatish jarayonlarida qatnashib ishlab chiqarilgan mahsulot hamda xizmatlar sohasida shakllangan tannarxning tarkibiy qismiga aylanadi. Iqtisodiy mantiq yuzasidan qaraladigan bo’lsa ishlab chiqarilgan mahsulotni sotishdan olingan daromad ishchi kuchi bilan bog’liq xarajatlarni qoplaydi, ya’ni olingan daromad xarajatlarni qoplash uchun manba hisoblanadi. Ishchi kuchi bilan bog’liq xarajatlar mehnat haqi xarajatlari deb ataladi.

Mehnat haqi xarajatlarining asosiy maqsadi har bir faoliyat turiga ishchilar tomonidan sarflangan vaqtlarni alohida buyurtmalarga yoki tabellarga qayd qilish va taalluqli soatbay to’lov stavkasini qo’llash hisoblanadi.

Ishchi kuchi bo’yicha xarajatlar hisobini quyidagi yo’nalishlar bo’yicha yuritish mumkin:

- Alohida operatsiyalar (tannarx ob’ektlari) qiymatiga va ustama ishlab chiqarish xarajatlarga olib borish mumkin bo’lgan ishchi kuchi bo’yicha xarajatlar;
- Ish haqi hisobini tuzish va ushbu hisob-kitoblar asosida to’lanadigan ish haqi, ish haqi bilan bog’liq daromad solig’i, pensiya fondi va sug’urta bo’yicha summalarni aniqlash kerak

Mehnat haqi xarajatlari kompozitsiyasini 19-1-chizmada (666-bet) aks ettirish mumkin bo’ladi.

Mehnat haqi hisobining birinchi bosqichida uning ishlab chiqarishga oid yoki oid emasligini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishchilarning ishlab chiqarishga doir mehnat haqi xarajatlari mahsulotga ishlov berishda sarflangan to’g’ridan-to’g’ri yoki bilvosita ish soatlarining qiymatini tashkil etadi. To’g’ridan-to’g’ri ish soatlari bevosita mahsulotni ishlab chiqarishga sarflangan soatlar hisoblanadi. Bilvosita ish soatlari mahsulotni ishlab chiqarishda bevosita sarflanmagan, lekin ishlab chiqarishni tashkil etish uchun zaruriy ish soatlari hisoblanadi.

Ishlab chiqarishga oid bo’lgan mehnat haqi bo’yicha xarajatlari tannarx ob’ektiga olib borilishiga qarab: To’g’ridan-to’g’ri mehnat haqi; bilvosita mehnat haqiga bo’linadi.

To’g’ridan-to’g’ri mehnat haqi – bu mahsulot ishlab chiqarishda bevosita sarflangan to’g’ridan-to’g’ri ish soatlari yoki ishlab chiqargan mahsulot birligi, bajargan ishi hajmi uchun to’lanadigan rag’batlantirishdir. Ushbu turdagi mehnat haqi xarajatlari aniq turdagi mahsulot tannarxiga yoki boshqa tannarx ob’ektiga to’g’ridan-to’g’ri identifikatsiyalanadi.

Bilvosita mehnat haqi – mahsulot ishlab chiqarishda bilvosita sarflangan ish soatlari uchun to'lanadigan va tannarx ob'ektiga ma'lum taqsimlash bazalari asosida taqsimladigan rag'batlantirish summasidir. Ushbu xarajatlar mutonasib ravishda realizatsiya qilingan mahsulot yoki zahiralar tannarxiga qo'shiladi. Boshqa holatlarda ish haqi bo'yicha bilvosita xarajatlar hisobot davri xarajatlariga kiritiladig va foyda va zararlar hisobidan qoplaniladi.

Ishlab chiqarishga oid bo'lmagan mehnat haqi xarajatlariga korxona marketingi, ma'muriy-boshqaruv va boshqa ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan funktsiyalarni bajarish uchun sarflangan mehnat soatlari uchun to'lanadigan summalar kiradi.

Mehnat haqini hisoblash tartibi. Mehnat haqini hisoblashda bir qancha tizimlar amal qiladi: vaqtbay to'lov; ishbay to'lov; kombinatsiyalashgan to'lov; moddiy rag'batlantirish; mehnatga haq to'lashning mukofatli tizimi; mukofatli rag'batlantirish; guruh moddiy rag'batlantirish tizimi (Manba: Upravlencheskiy uchet -1 Tashkent. 2003. 60-63 b.)

Mehnatga haq to'lashning u yoki bu tizimini qo'llashdan maqsad ish haqini oshirib borish asosida mehnat unumdorligi va mahsulot sifatining yuksalishiga erishish hisoblanadi. Ish beruvchi faqat shunday hollardagina, ya'ni ish haqini oshirishdan ikki tomon ham manfaat ko'rgandagina uni oshirishga qaror qiladi. Ish haqini oshirgan taqdirda ham mahsulot birligiga to'g'ri keladigan mehnat haqi xarajatlari kamayishi, hech bo'lmaganda o'zgarmay qolishi talab etiladi. Iqtisodiyot qonunlariga muvofiq mehnat unumdoligining oshishi mehnatga haq to'lashga nisbatan ustun darajada o'sishi ta'minlanishi lozim.

Mehnatga haq to'lashning vaqtbay tizimida xodimga ish haqi ishlagan mehnat soatlari asosida belgilangan soatbay stavkalar bo'yicha ish haqi hisoblanadi. Vaqtbay tizimida belgilangan soatbay stavkasi mehnat unudorligini oshirishni rag'batlantirmasligi mumkin. SHu sababli, bu sistemada haq to'langanda mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi, me'yoriy sarflanadigan vaqtlar bilan muvofiqligi, mahsulot (bajarilgan ishlar)ning sifatining qat'iy nazoratini yo'lga qo'yish talab etiladi. SHu bilan bir qatorda mahsuldorlik, sifat, tejamkorlikni rag'batlantirishni tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Mehnatga haq to'lashning ishbay tizimida sarflangan mehnat soatlaridan qat'iy nazar standart talablarida ishlab chiqarilgan mahsulot birligi uchun belgilangan summa miqdorida haq to'lanadi. Bu tizimda mahsulot sifatini nazorat qilishni kuchaytirish talab etiladi. Mehnat unumdorligini oshirishni rag'batlantirish maqsadida differentsiyalashgan stavkalarni qo'llash o'rinlidir. Bunda dastlabki ishlab chiqarilgan mahsulot birliklari uchun kam stavkada, ma'lum birlikdan keyingi ishlab chiqarilgan birliklar uchun yuqori mehnat stavkalari qo'llaniladi.

Kombinatsiyalashgan ish haqi tizimida ishbay ish haqi bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot birligiga nisbatan ishbay stavkasi belgilanadi. Lekin, bunda minimal haftalik ish haqi kelishiladi. Agar haftalik ish haqi belgilangan minimaldan kam bo'lgan hollarda unga vaqtbay asosida belgilangan minimal ish haqi to'lanadi. Masalan, ishchiga ishlab chiqargan mahsulot birligi uchun 300 p.b. to'lash mo'ljallangan. Ish haqining kafolatlangan stavkasi 1 soatiga 550 p.b. belgilangan. Xodim haftada 38 soat ishladi. Uning kafolatlangan minimal ish haqi 20900 p.b.

tashkil etadi (550 *38 soat). Ishchi bir haftada 95 birlik mahsulot ishlab chiqardi. Uning ishbay stavkasi bo'yicha ish haqi 28500 p.b. bo'layapdi (95*300). Demak, uning haftalik ish haqi minimaldan katta bo'lganligi uchun 28500 p.b. hisoblanadi. Agar xodim 55 birlik mahsulot ishlab chiqarganda edi, uning ishbay stavkasi bo'yicha ish haqi 16500 p.b. buladi (55*300). Bunday hollarga xodimga kafolatlangan minimal ish haqi 20900 p.b. beriladi.

Moddiy rag'batlantirish tizimini qo'llashdan maqsad ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligi xarajatlarini qisqartirish hisoblanadi. Masalan, xodimga soatiga 200 p.b. to'lash ko'zda tutilgan. Bir soatda u 10 birlik mahsulot ishlab chiqaradi. Demak, mahsulot birligiga ishchi kuchi xarajatlari 20 p.b.ni tashkil etadi (200/10). Mahsulot ishlab chiqarishni rag'batlantirish uchun mehnatga haq to'lashning ishbay tizimi joriy qilinib, unga muvofiq mehnat haqi xarajatlari mahsulot birligiga nisbatan 15 p.b.ni tashkil etadi, ya'ni xodimga bir birlik mahsulot uchun 15 p.b. to'lanadi. Agar bu mehnat unumdorligining oshishiga olib kelsa ishchi soatiga 15 birlik mahsulot ishlab chiqaradi. Natijada uning soatbay ish haqi 225 (15*15). Ushbu tizimning joriy qilinishidan ko'rinib turibdiki, ishchining saotbay stavkasi yuksalgan holda mahsulot birligiga nisbatan sarflanadigan xarajatlar 20 p.b.dan 15 p.b. ga pasaymoqda. Ish beruvchi ishbay stavkasini 15 p.b. dan oshirgan taqdirda ham unga bu ish samarali bo'ladi. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'sishi natijasida mahsulot birligiga to'g'ri keladigan doimiy xarajatlarni kamaytirish e'vaziga mahsulot birligi tannarxini umumiy hisobda qisqartirish imkoniyatiga ega.

Mehnatga haq to'lashning mukofat tizimi ham ishbay to'lovga asoslanadi va bu tizimda vaqtbay hamda ishbay tizimidagi ayrim kamchiliklar mavjud emas. Mukofatli rag'batlantirishning asosiy g'oyasi normativ ishbay rastsenkasi bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish va tejab qolingan vaqtga qo'shimcha haq to'lashga asoslanadi. Ushbu to'lovning ikkita usuli qo'llaniladi:

1) Ishchi 50% tejab qolgan vaqt uchun oladi, ya'ni

Mukofat = (Normativ vaqt-Haqiqiy vaqt) x soat stavkasi /2

2) Mukofat miqdori sarflangan vaqtni yo'l qo'yiladigan vaqtga nisbati ko'rinishida aniqlanadi:

$$\text{Mukofat} = \frac{\text{Haqiqiy vaqt}}{\text{Normativ vaqt}} \quad \text{X tejalgan vaqt X soat stavkasi}$$

Ushbu metodlar tajriba va kvalifikatsiyaga ega bo'lgan xodimlarga nisbatan qo'llanilishi samarali hisoblanadi.

Mukofot rag'batlantirish tizimida to'g'ridan-to'g'ri va yordamchi ishlab chiqarish xodimlariga erishilgan natijalar va yutuqlarga qarab rag'batlantirishlar belgilanadi. Ushbu xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu xarajatlar ustama ishlab chiqarish xarajatlariga olib borilib, ularni taqsimlash orqali mahsulot tannarxiga o'tkaziladi. Qolgan barcha bilvosita personalga hisoblangan ish haqi tannarxga olib borilmasdan korxonaning foyda va zararlaridan (daromadidan) qoplaniladi.

YUqoridagi barcha tizimlar *guruh bo'lib moddiy rag'batlantirish tizimiga* asoslanishi mumkin. Guruh bo'lib moddiy rag'batlantirish tizimi faqat individual bitta xodimning mehnat unudorligini oshirishdan ko'ra guruhning mehnat unumdorligini oshirishga erishish ko'proq samara keltirishiga tayanadi. CHunki, mehnat natijalari guruh bo'lib ishlashda yuzaga keladi.

Xodimlarga asosiy ish haqidan tashqari boshqa to'lovlar, jumladan mehnat ta'tili uchun to'lovlar, ish vaqtidan tashqari ish, turib qolishlar uchun to'lovlarni keltirish mumkin. Ularni hisoblash va xarajatlarga olib borish tartibi ma'lum xususiyatlarga ega.

Mehnat ta'tili bo'yicha to'lovlar agar to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish xodimlariga hisoblangan bo'lsa u to'g'ridan-to'g'ri ishchi kuchi xarajatlariga kiritiladi.

U soat stavkasini oshirish orqali mahsulot, ish va buyurtma tannarxiga olib boriladi.

Masalan, xodimga odatda 40 soatlik ish haftasida soatiga 6 p.b. mehnat haqi to'lanadi. Agar xodimga 4-haftalik yillik ta'til berilishi lozim bo'lsa, ushbu mehnat ta'tili summasi 960 p.b. miqdorida hisoblanadi (40 soat * 6 p.b. * 4 hafta). Tasavvur qilamiz, xodim qolgan 48 haftada belgilangan soatlarni ishlab berdi. U holda uning umumiy soati 1920 soatni tashkil etadi (48 hafta * 40 soat). Agar mehnat ta'tili summasi 960 p.b.ni umumiy ishlangan soatlari 1920 soatga bo'lsak, taxminan 0,5 p.b. chiqadi. Bu stavka esa mehnat ta'tili stavkasini anglatib u asosiy soatbay stavkasiga qo'shiladi. SHu yo'l bilan mehnat ta'tili xarajatlari to'g'ridan-to'g'ri mehnat haqi xarajatlari ichida mahsulot, ish yoki buyurtma tannarxiga olib boriladi.

Ish vaqtidan tashqari ish (sverxurochnie) - bu xodimning ushbu davrda belgilangan ish vaqtdan tashqari vaqtida ishlagan soatlari hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi mehnat qonunchiligiga muvofiq ish vaqtidan tashqari ish bir kunda 2 soat, yiliga 120 soatdan ortiq bo'lmasligi kerak. Ish soati 12 soat bo'lganda, o'ta og'ir sharoitda ishlagan hollarda ortiqcha mehnatga yo'l qo'yilmaydi.

Ish vaqtidan tashqari ish ikki holatini e'tiborga olish talab etiladi. *Birinchi holatda* ish vaqtidan tashqari ish zaruriy holat deb baholanadi. Masalan, ishlab chiqarishning zaruriyatidan kelib chiqib qurilish ishlarini, ma'lum buyurtmalarni muddatida topshirish, mahsulotni ishlab chiqarishni yakunlab qo'yish maqsadida ishdan keyin qolib ishlash soatlarini keltirish mumkin. *Ikkinchi holatda* odatdagi ish davrida qilinishi mumkin bo'lgan ishlarni ishdan keyin qolib ishlash soatlari qayd etiladi. Bunday holatlarning oldini olish mumkin edi, qaysiki normal ish soatlarida belgilangan sur'atda ishlaganda yoki bo'sh o'tirilmaganda ushbu qolib ishlashlarning oldini olish mukin bo'lar edi.

Ish vaqtidan tashqari zaruriy ish uchun to'lovlar (birinchi holat bo'yicha) agarda qochib bo'lmaydigan va zaruriy holatdan kelib chiqsa u holda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning tannarxiga qo'shiladi. Ko'pchilik XIIKlar tajribasiga muvofiq ish vaqtidan tashqari to'lovlar odatdagi vaqtga nisbatan 2 barobar to'lanadi. Agarda qolib ishlashga zaruriyat aniq buyurtmadan emas, balki umuman kuchlangan grafikdan kelib chiqqan bo'lsa u holda ushbu buyurtmalarni ish vaqtidan keyingi soatlarda bajarilgan buyurtma deb qarab bo'lmaydi. Bunday hollarda ish vaqtidan keyingi bajarilgan soatlar uchun to'lovlar ustama ishlab chiqarish xarajatlariga olib

boriladi. Agarda ish vaqtidan tashqari soatlar uchun to'lovlar kuchlangan grafikdan emas, balki buyurtmachining iltimosiga ko'ra amalga oshirilgan bo'lsa u holda xarajatlar to'g'ridan-to'g'ri buyurtma tannarxiga olib borilishi lozim.

Oldini olish mumkin bo'lgan ish vaqtidan tashqari ish soatlari uchun to'lovlar mahsulot tannarxiga olib borilmasdan foyda va zararlar (daromad) hisobidan qoplaniladi.

Turib qolishlar vaqti - bu band bo'lmagan ish vaqti yoki turib qolishlar vaqti bo'lib unumli bo'lmagan, lekin to'lanadigan ish vaqtidir. Turib qolishlar bir qancha sabablarga ko'ra yuzaga keladi.

Burinchi turdagi turib qolishlarga oldini olish mumkin bo'lgan holatlarni kiritish mukin. Masalan, xom-ashyoning etishmasligi, boshqaruv qarorlarining qabul qilinishi (mahsulotning texnologik jihatlari o'zgarganda, rejalar o'zgarganda) natijasidagi turib qolishlar va boshqa holatlarni qayd qilish mumkin. Ushbu turdagi turib qolishlarni boshqaruv hisobi maqsadida tuzatsa bo'ladigan va undan yaxshi rejalar tuzilgan taqdirda kochib qolish mumkin bo'lgan yo'qotishdir. Bunday xarajatlar mahsulot tannarxiga qo'shilmaydi va foyda va zararlar schyotidan qoplaniladi.

Ikkinchi turdagi turib qolishlar normal holatlardan hamda oldini olish qiyin bo'lgan, ya'ni korxonaning o'zidan bog'liq bo'lmagan yoki tashqi omillar hisobidan yuzaga keladi. Masalan, choy uchun tanaffus, kutilmaganda mahsulotga bo'lgan ehtiyojning tushib ketishi, xom-ashyo ta'minotiga katta ta'sir ko'rsatuvchi ta'minotchilar aybi bilan xom-ashyo etkazib berilmasligi va boshqa holatlarni keltirish mumkin. Bunday turib qolishlar qochib bo'lmaydigan va korxonaning nazorat qila olmaydigan xarajatlariga kiradi. Bunday xarajatlar mahsulot tannarxning tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu turdagi turib qolishlar faqat alohida operatsiyalarnigina emas balki butun jarayonning turib qolishiga sabab bo'lishi mumkin. SHu bois, ushbu turib qolishlar natijasida yuzaga kelgan xarajatlar butun operatsiyalar bo'yicha tarqatilishi kerak.

2. Ko'pchilik kompaniyalarda ish haqi bo'yicha xarajatlar xarajatlarning salmoqli moddasini tashkil etadi va shu bois, davriy ravishda o'lchangan mehnat unumdorligini rejalashtirilgan miqdor bilan taqqoslab turish muhimdir. Bunda "normativ soatlardan" foydalaniladi.

Normativ soat – bu bir soat davomida tajribali xodim tomonidan me'yorlarga muvofiq ishlab chiqarilishi shart bo'lgan mahsulot birligi miqdori hisoblanadi.

Misol:

Mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun normativ vaqt – 30 minut

Davrda haqiqatda ishlab chiqarilgan miqdor – 840 birlik

Haqiqatda sarflangan vaqt miqdori - 410 soat

Byudjet bo'yicha berilgan ish soatlari miqdori – 400 soat

Mehnat unumdorligi koeffitsienti quyidagicha aniqlanadi:

$$\frac{\text{Normativ soatlarda ifodalangan haqiqiy miqdor}}{\text{Haqiqatda sarflangan soatlar}}$$

YA'ni,

Mahsulotni ishlab chiqarish uchun zarur bo’lgan normativ vaqt
Haqiqatda sarflangan soatlar

Bizning misolimizda ((840x30 min)/60)/410 * 100% = 102.44%
Demak, mehnat unumdorligi rejalashtirilgan miqdorga nisbatan 2,44 % ga oshgan. Bu esa ijobiy holat hisoblanadi.

3-savol. Mehnat xarajatlari boshlang’ich hisobi.

Korxonada ishlab chiqarish ishchilari tomonidan turli xil ishlarga sarflangan vaqtlar to’g’risidagi axborotlarning manbai bo’lib quyidagi hujjatlar hisoblanadi: Buyurtmalar kartochkasi; ishchi tabellari; turib qolishlar kartochkasi. Ishlab chiqarish ishchilari ishni boshlaganlarida va ishni tugatish vaqtlari buyurtmalar kartochkasi yoki tabellarga yozib boriladi. Natijada xodimning bir kunda, haftada va oyda necha soat ishlaganligi to’g’risidagi ma’lumotlarni olishimiz mumkin. Agar uning soat stavkasi aniq bo’lsa oladigan maoshini hisoblash mumkin bo’ladi.

Mehnat haqi xarajatlarining to’g’ridan-to’g’ri hamda bilvosita ekanligini aniqlash uchun buxgalterlar ishchilarning o’z ish soatlarini qanday sarflanganligini aniqlash metodlariga zaruriyat sezadi. Ishchilarning mehnat soatlari to’g’risida detalli axborotlar olishning bir qancha usullari amal qiladi. Ko’pchilik kompaniyalar komp’yuter ichki tizimini ishlab chiqarish tsexlarida joylashtirish tarmog’idan foydalanadi. Ayrim kompaniyalar tannarx ob’ektlari bo’yicha ish soatlari to’risidagi axborotlarni pontaj tizimida qo’lda to’playdi. Bajarilgan ish soatlari to’g’risidagi detalli axborotlar tannarx buxgalteriya hisobi tizimiga kiritiladi va shu asnoda xarajatlar tannarx ob’ektlariga taqsimlanadi.

Mehnat haqi xarajatlari mehnat haqi stavkasi va ishlangan mehnat soatlari natijasi sifatida shakllanadi. Har bir ishlab chiqarish ishchilarining mehnat soatlari kunlik mehnat vaqti tabeli yoki ishning mehnat vaqti tabellarida yig’iladi. ***Kunlik mehnat tabelida*** har bir ishchining har bir mahsulot yoki faoliyatda ishlangan mehnat soatlari qayd qilib boriladi.

Kunlik mehnat tabelini quyidagi shaklda keltirish mumkin (2.6-jadval):

2.6-jadval

KUNLIK MEHNAT VAQTI TABELI

Ismi, sharifi: *SHarif Turg’unov*					Sanasi 21,*12, 2005*		
Bo’lim: *Ishlab chiqarish №1*					Kartochka № *A 59551-F*		
Sanasi Ish	*16,12*	*17,12*	*18,12*	*19,12*	20.12	21.12	Jami
RC577-56NY	1.5		2		2.0		5.5
RC577-56RJ	3.0	3.0			3.0		9.0
RC579-56NY	2.0	5.0	4.5	8.0	1.5		21
Setup	1.5		1.5		1.5		4.5

Jami	8,0	8.0	8.0	8.0	8.0		40.0
Tabelni to’ldirgan mas’ul shaxs imzosi: *Toshev*							
Kunlik mehnat stavkasi *$7 /soat*			Miqdor (ishbay) stavkasi		Ishlab chiqarilgan birlik *86*		

Agarda ishchi xodim kun davomida faqat bitta ish (buyurtma)da ishlasa u holda ***ishning mehnat vaqti tabeli*** to’ldiriladi. Ushbu tabel quyidagi shaklda to’ldirilishi mumkin (2.7-jadval):

2.7-jadval

ISHNING MEHNAT VAQTI TABELI

Ismi, sharifi: Sohib Qodirov		Sanasi: 18,12,2005	
Bo’lim: Mashina		Kartochka №. MS47439-M	
Qism nomeri. QCM 497-36 MJ			
Tugatish vaqti: 11.45	Operatsiya:		
Boshlash vaqti: 8.00	Ishning nomeri: 991-86172	Schet raqami:	
_____ (mas’ul shaxs imzosi)			
Soati: 3.75	Miqdor (ishbay): 120	Kunlik mehnat stavkasi: $ 9.00/soat	Miqdor (ishbay) tsavkasi:
Soati:	Miqdor (ishbay):	Kunlik mehnat:	(Ishbay) mehnat:

Ayrim kompaniyalarda boshqa shakllardagi tabellar yuritilishi mumkin, muhimi ishchi va xodimlarning qaysi tannarx ob’ektida qancha mehnat soati ishlaganligi, ish haqini hisoblash uchun asos bo’ladigan ishlab chiqarilgan mahsulot birligi yoki ish hajmi, mehnat soati stavkalari, ishbay stavkalari, ish vaqtidan keyin qolib ishlagan soatlari har bir ishchi xodim kesimida aniqlash imkoniyatini berishi lozim bo’ladi.

Agar ishlab chiqarish ishchilari qisqa vaqtlar davomida mashina va asbob-uskunalarning buzilishi yoki keyingi buyurtmani boshlashdan oldin turib qolsalar turib qolishlar kartochkasiga yozib boriladi. Bunda turib qolish vaqti va sababi ko’rsatiladi. Har bir tsexda haftalik turib qolishlar va ularning tasnifi to’g’risida hisobot tayyorlanadi. Bu hisobotlar asosida to’g’ridan-to’g’ri mehnat bo’yicha xarajatlarda ular qancha foizni tashkil qilishi aniqlanadi.

Haq to’lashning mukofat tizimi qo’llaniladigan korxonalarda xodimning umumiy ish haqiga ishga qatnashgan vaqti asosida hisoblangan ish haqi (vaqtbay to’lov) plyus qo’shilgan rag’batlantirishlar kiradi. Vaqtbay to’lovlar tabel kartochkasi

ma’lumotlari asosida hisoblansa, qo’shimcha rag’batlantirishlar buyurtmalar kartochkasidan olinadi.

Bunday hollarda buyurtmalar kartochkasida operatsiya uchun rejalashtirilgan vaqt qayd qilinadi, ish tugaganda esa buyurtmani bajarish uchun haqiqatda sarflangan vaqt to’g’risida qaydlar qilinadi. Bundan keyin kartochkaning litsevoy tomoniga mukofatning miqdori ko’rsatilishi mumkin. Keyingi bosqichda buyurtmalar kartochkasidagi axborotlarni ishchining hisob kartochkasiga o’tkazish hisoblanadi, qaysiki uning ma’lumotlari haftalik mukofat pulini aniqlash va uni to’lov vedomostiga yozishga asos bo’ladi.

4-***savol. Xodimlarning qo’nimsizligi***.

Mehnat unumdorligini oshirish hamda mahsulot birligiga to’g’ri keladigan mehnat haqi xarajatlarini kamaytirish imkoniyatlarini axtarib topishning muhim vositalaridan biri xodimlar qo’nimsizligini tahlil qilish bo’lib hisoblanadi.

Xodimlarning qo’nimsizligi – bu ishdan bo’shatilgan xodimlar sonini ushbu davrda yollangan xodimlarning o’rtacha soniga bo’lish orqali topiladi. Buni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$\frac{\text{Ishdan chiqarilayotgan xodimlarning miqdori X 100 \%}}{\text{Barcha xodimlarning o’rtacha soni}}$$

Xodimlar bilan ishlash bo’limining bosh maqsadi ishchi kuchi qo’nimsizligini kamaytirish bo’lib hisoblanadi. Xodimlarni almashtirish korxona tomonidan qo’shimcha qo’yidagi xarajatlarni amalga oshirishiga olib keladi:

- Bo’sh ish joylari to’g’risida e’lon berish va tanlab olish
- Xodimlarni jo’natishni tashkil qilish va almashtirish
- O’qitish
- YAngi xodim o’rgangunga qadar mehnat unumdorligining pasayishi

Xodimlar qo’nimsizligini nazorat qilish, personal harakatini doimiy ravishda tahlil qilib borish maqsadida kadrlar bo’limida xodimlar to’g’risida quyidagi ma’lumotlar to’planishi, saqlanishi hamda tahlil qilib borilishi lozim.

SHaxsiy ma’lumotlari

Xodim ishlagan bo’lim, tsex va lavozimi

Mehnat staji, ma’lumoti, malaka oshirganligi, maoshi

Ishdan chiqish sababi va boshqa ma’lumotlar

Xodimlarning ishdan chiqarish holatlarini ikki guruhga ajratishimiz mumkin bo’ladi:

Oldini olish mumkin bo’lgan holatlar: 1) kam ish haqi; 2) yomon ish sharoitlari; 3) o’qitishning imkoniyatlari etarli emasligi; 3) ko’tarilishga imkoniyatning yo’qligi.

Oldini olish mumkin bo’lmagan holatlar: 1) Pensiyaga chiqarilishi; 2) kasal bo’lishi/o’limi; 3) oilaviy holati; 4) yashash joyining o’zgarishi

Kelajakni ko’rib ishlaydigan rahbar xodimlar qunimsizligi sabablarini o’rganib chiqadi. Oldini olish mumkin bo’lgan hollarda xodimlarning ishdan ketish holatlarini bartaraf etish bo’yicha choralar ko’radi.

***Tayanch atamalar**:*

1. To'g'ridan-to'g'ri mehnat haqi – bu mahsulot ishlab chiqarishda bevosita sarflangan to'g'ridan-to'g'ri ish soatlari yoki ishlab chiqargan mahsulot birligi, bajargan ishi hajmi uchun to'lanadigan rag'batlantirishdir.

2. Bilvosita mehnat haqi – bu mahsulot ishlab chiqarishda bilvosita sarflangan ish soatlari uchun to'lanadigan va tannarx ob'ektiga ma'lum taqsimlash bazalari asosida taqsimladigan rag'batlantirish summasidir.

3. Mehnatga haq to'lashning vaqtbay tizimida xodimga ish haqi ishlagan mehnat soatlari asosida belgilangan soatbay stavkalar bo'yicha hisoblanadi.

4. Mehnatga haq to'lashning ishbay tizimida sarflangan mehnat soatlaridan qat'iy nazar standart talablarida ishlab chiqarilgan mahsulot birligi uchun belgilangan summa miqdorida haq to'lanadi.

5. Ish vaqtidan tashqari ish - bu xodimning ushbu davrda belgilangan ish vaqtdan tashqari vaqtida ishlagan soatlari hisoblanadi.

6. Turib qolishlar vaqti - bu band bo'lmagan ish vaqti yoki turib qolishlar vaqti bo'lib unumli bo'lmagan, lekin to'lanadigan ish vaqtidir.

7. Normativ soat – bu bir soat davomida tajribali xodim tomonidan me'yorlarga muvofiq ishlab chiqarilishi shart bo'lgan mahsulot birligi miqdori hisoblanadi.

8. Xodimlarning qo'nimsizligi – bu ishdan bo'shatilgan xodimlarning ushbu davrda yollangan xodimlarning o'rtacha soniga bo'lish orqali topiladi.

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar:

1. Ishlab chiqarishga oid bo'lgan va ishlab chiqarishga oid bo'lmagan mehnat haqi xarajatlariga tavsif bering?
2. To'g'ridan-to'g'ri va bilvosita mehnat haqi xarajatlariga tavsif bering?
3. Mehnat haqini hisoblashning qanday tizimlari mavjud?
4. Kombinatsiyalashgan ish haqi tizimida ishbay va vaqtbay tizimlarining uyg'unlanishini tushuntirib bering?
5. Mehnatga haq to'lashning mukofatlash tizimi amaliyotda qo'llanilishini misollarda tushuntirib bering?
6. Mehnat ta'tili, ish vaqtidan tashqari ish soatlarini hisobga olishning xususiyatlari.
7. Ish vaqtida turib qolishlar va ularni hisobga olishning xususiyatlari.
8. Normativ soatlarda ifodalangan haqiqiy vaqt miqdorining haqiqiy sarflangan soatlarga nisbati.
9. Mehnat haqi xarajatlarini tebel tizimida hisobga olish tartibi.
10. Xodimlarning qo'nimsizligi ko'rsatkichini hisoblash tartibi, uning asosiy sabablari.

TESTLAR:

1. To'g'ridan-to'g'ri mehnat haqi – bu

A. Ustama ishlab chiqarish xarajatlari

B. Foyda va zararlar hisobidan qoplaniladi

S. To’g’ridan-to’g’ri ish soatlari uchun to’lanadigan miqdor
D. Boshqa xarajatlar

2. Bilvosita mehnat haqi

A. To’g’ridan-to’g’ri ish soatlari uchun to’lanadigan miqdor
B. Daromaddan qoplaniladi
S. Ustama ishlab chiqarish xarajatlari
D. Bilvosita mehnat soatlari uchun to’lanadigan miqdor

3. Kombinatsiyalashgan ish haqi tizimida ishbay stavkasi bo’yicha ish haqi 30000 p.b., kafolatlangan vaqtbay stakasi bo’yicha ish haqi 32000 p.b. ni tashkil etmoqda. Xodimga hisoblanishga beriladigan ish haqi summasi

A. 30000 p.b.
B. 32000 p.b.
S. 62000 p.b.
D. 2000 p.b.

4. Xodimga soatiga 400 p.b. to’lash ko’zda tutilgan. Xodim bir soatda 25 birlik mahsulot ishlab chiqaradi. Korxona ishbay tizimini joriy qilib mahsulot birligi uchun 14 p.b. to’lamoqchi. Ishchi soatiga qancha mahsulot ishlab chiqargandan so’ng soatbay tizimiga nisbatan ko’proq maosh olish imkoniyatiga ega bo’ladi.

A. 25 birlik
B. 16 birlik
S. 28 birlik
D. 14 birlik

5. Mahsulot ishlab chiqarish uchun normativ vaqt 120 soat qilib belgilangan. Haqiqiatda sarflangan vaqt 105 soat. Belgilangan soat stavkasi 40 p.b. Tejab qolingan vaqt uchun 50% mukofat tizimi joriy qilingan. Mukofat summasi

A. 300 p.b.
B. 600 p.b.
S. 2100 p.b.
D. 2400 p.b.

6. Xodimga odatda 40 soatlik ish haftasida soatiga 10 p.b. mehnat haqi to’lanadi. Xodimga 5-haftalik yillik ta’til berilishi lozim. Xodim qolgan 47 haftada belgilangan soatlarni ishlab berdi. Aniqlash talab etiladi: 1. Ta’til summasi, 2. Umumiy ish soatlari, 3. Bir ish soatiga to’g’ri keladigan ta’til stakasi

A. 1. 2000 p.b., 2. 1880 soat, 3. 1,064 p.b./soat
B. 1. 2000 p.b., 2. 1920 soat 3. 1,04 p.b./soat
S. 1. 400 p.b., 2. 1880 soat 3. 0,213 p.b./soat
D. 1. 400 p.b., 2. 1920 soat 3. 0,5 p.b./soat

7. Ish vaqtidan tashqari zaruriy ish uchun to'lovlar agarda qochib bo'lmaydigan va zaruriy holatdan kelib chiqsa

A. Foyda va zararlar hisobidan qoplaniladi
B. Rezerv hisobidan qoplaniladi
S. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotning tannarxiga qo'shiladi
D. Davr xarajatlariga olib boriladi

8. Oldini olish mumkin bo'lgan holatlar natijasidagi turib qolishlar va boshqa holatlardagi ish haqi xarajatlari (yaxshi rejalar tuzilgan taqdirda kochib qolish mumkin bo'lgan yo'qotishlar)

A. Foyda va zararlar schyotidan qoplaniladi.
B. Mahsulot tannarxiga qo'shiladi.
S. Ustama ishlab chiqarish xarajatlariga olib boriladi
D. Davr xarajatlariga olib boriladi.

9. Mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun normativ vaqt 45 minut, davrda haqiqatda ishlab chiqarilgan miqdor 600 birlik, haqiqatda sarflangan vaqt miqdori 430 soat. Mehnat unumdorligining ko'rsatkichi

A. 0,956
B. 0,75
S. 1,34
D. 1,046

10. Tannarx ob'ektiga to'g'ri identifikatsiyalash uchun har bir ishchining har bir mahsulot yoki faoliyatda ishlangan mehnat soatlari qayd qilib boriladi.

A. Bajarilgan ishlar aktida
B. Protsentovkada
S. Kunlik mehnat vaqti tabelida
D. Maxsus jurnallarda

11. Ishdan bo'shatilgan xodimlar 20 kishi, ushbu davrda yollangan xodimlarning o'rtacha soni 180 kishi. Xodimlarning qo'nimsizligi

A. 11,1 %
B. 9%
S. 20%
D. 5%

Masalalar:

1*. Keltirilgan ma'lumotlar asosida har bir ishchiga quyidagi shartlardan kelib chiqib mehnat haqini hisoblang:

1. Mehnatga haq to'lashning vaqtbay tizimi asosida ish haqini hisoblashni amalga oshiring.

2. Mehnatga haq to'lashning ishbay tizimi bo'yicha mehnat haqini xodimning vaqtbay ish haqidagi 75 % kafolatlangan ish haqini hisobga olgan holda hisoblang (kombinatsiyalashgan ish haqi).

3. Mehnatga haq to'lashning vaqtbay-mukofat tizimi bo'yicha mehnat haqini hisoblang. Bunda xodimga vaqtbay ish haqiga qo'shimcha ravishda tejab qolgan vaqt uchun soatbaydan 50% miqdordagi stavkasi bo'yicha mukofat hisoblanadi.

	A	V	S	D
Haqiqatda ishlangan soatlar	38	36	40	34
Soatbay stavkasi, p.b.	3	2	2,5	3,6
Ishlab chiqarilgan birlik:				
Detal' N	42	120	-	120
Detal' K	72	76	-	270
Detal' M	92	-	50	-

Vaqt me'yori (mahsulot birligi):
N - 6 min, K – 9 min, M – 15 min.
Ishbay tizimida mehnatga haq har bir minut 0,05 p.b. /min hisobidan to'lanadi.
*Boshqaruv hisobi -1, Tashkent-2004 y., 28-bet

2. Kompaniya hozirgi kunda mehnatga haq to'lashning vaqtbay tizimini qo'llamoqda va rag'batlantirishning muqobil variantlarini qo'llashni joriy qilish masalasini ko'rib chiqmoqda.

Keltirilgan ma'lumotlar asosida har bir ishchiga quyidagi shartlardan kelib chiqib mehnat haqini hisoblang:

1. Mehnatga haq to'lashning vaqtbay tizimi asosida ish haqini hisoblashni amalga oshiring.
2. Mehnatga haq to'lashning ishbay tizimi bo'yicha mehnat haqini xodimning vaqtbay ish haqidagi 80 % kafolatlangan ish haqini hisobga olgan holda hisoblang (kombinatsiyalashgan ish haqi).
3. Mehnatga haq to'lashning vaqtbay-mukofat tizimi bo'yicha mehnat haqini hisoblang. Bunda xodimga vaqtbay ish haqiga qo'shimcha ravishda tejab qolgan vaqt uchun soatbaydan 75 % miqdordagi stavkasi bo'yicha mukofat hisoblanadi.

	Y	Z
Haqiqatda ishlangan soatlar	44	40
Soatbay stavkasi, p.b.	3.5	4,5
Ishlab chiqilgan birlik	480	390

Bir birlik mahsulot vaqt me'yori – 7 min.
Ishbay tizimida mehnatga haq har bir minut 0,05 p.b. /min hisobidan to'lanadi.

3. Kompaniya haftasiga 6000 texnik komponentlarni ishlab chiqaradi. Kompaniyada 6 ta asosiy ishlab chiqarish ishchilari ishlaydi. Ish haftasining davomiyligi 40 soat, asosiy ish haqi 80 p.b./soat. Har bir xodim ishni mustaqil bajaradi.

Kompaniyaning ish haqi vaqtbay tizimi bo'yicha amalga oshiriladi. Kompaniyaga yangi mehnatga haq to'lashning tizimi joriy qilinmoqda. Unga muvofiq har bir xodim quyidagi asoslarda ish haqi oladi:

Haftadagi birinchi 800 komponenti – birligiga 3.2 p.b.
Keyingi 200 komponent – birligiga 3.4 p.b.
Har bir keyingi komponent – 3.6 p.b.

Mehnatga haq to'lashning yangi tizimida mahsulot ishlab chiqarish haftasiga 6600 komponentga chiqishi rejalashtirilmoqda.

Aniqlash talab etiladi:

1. Xodimga vaqtbay asosida ish haqi hisoblang. Mahsulot birligining mehnat haqi xarajatlari elementlari bo'yicha tannarxini hisoblang.
2. Mehnatga haq to'lashning yangi tizimi asosida xodimga mehnat haqi hisoblang. Bunda hamma xodim bir xil darajada ishlaydi deb qabul qilish mumkin. Mehnatga haq to'lashning yangi tizimi joriy qilingandan so'ng mahsulot birligining mehnat haqi xarajatlari bo'yicha tannarxini hisoblang.

4. Korxonada o'rtacha 42 ishchi ishlaydi. Joriy davrda 7 kishi ishdan bo'shadi va yangi xodimlar bilan almashtirildi. Kompaniyada barcha ishlab chiqarish ishchilariga asosiy soatbay ish haqi 92 p.b. Bu normativ stavka hisoblanadi. Bunga qo'shimcha ravishda korxonada mukofatli to'lov tizimi ham amal qiladi. Unga muvofiq samaradorlik ko'rsatkichi 100%dan oshgan har bir protsentining yarmi miqdorida mukofat hisoblanib asosiy soatbay stavkasiga qo'shiladi. Masalan, agar samadorlik ko'rsatkichi 110% bo'lsa, demak asosiy soatbay stakasiga belgilangan stavkaning 5 % (10/2) miqdorida qo'shiladi, ya'ni bu 4,6 p.bni tashkil etadi (92 p.b. * 5%). U holda soatbay ish haqi stavkasi 96,6 p.b. bo'ladi (92 + 4,6).

Ushbu davrda korxona 114286 bir xil birlikdagi mahsulotni 4900 soat sarflab ishlab chiqdi. Normativ soatda 22 birlik mahsulot ishlab chiqishi talab etiladi.

Talab etiladi:

1. Ishchi kuchining ko'nimsizlik koeffitsientini hisoblang
2. Ish haqining mukofatni hisobga olgan holda soatbay stavkasini aniqlang
3. To'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari bo'yicha normativdan farqini aniqlang.

6-MA'RUZA. ISHLAB CHIQARISHGA DOIR USTAMA XARAJATLAR HISOBINING AN'ANAVIY USULI

1. Ustama (nakladnoy) xarajatlarning mazmuni va tarkibi
2. Xarajatlarni ikkibosqichli taqsimlash jarayoni
3. Xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar xarajatlarini taqsimlash usullari

Mustaqil tayyorlanish uchun savol:
4. Ortiqcha va taqsimlanmay qolgan xarajatlar hisobi

1-savol. Ustama (nakladnoy) xarajatlarning mazmuni va tarkibi.

Tannarx ob'ektlariga taqsimlanadigan xarajatlar to'g'ridan to'g'ri va bilvosita xarajatlarga bo'linishi ma'lum. YUqoridagi mavzularda to'g'ridan-to'g'ri xarajatlarning elementi sifatida asosiy material va asosiy ish haqi xarajatlari hisobi bilan tanishdik. Tannarx elementida bilvosita, ya'ni tannarx ob'ektiga to'g'ridan-to'g'ri olib borish imkoniyati bo'lmagan xarajatlar salmoqli o'rinni egallaydi. Uning hisobi masalasi ma'lum xususiyatlarga ega.

Tannarx ob'ekti ishlab chiqarilayotgan mahsulot bo'lgan hollarda bilvosita xarajatlar atamasining o'rniga ***ustama (nakladnoy) ishlab chiqarish xarajatlar*** (UICHX) atamasi foydalanadi. To'g'ridan-to'g'ri xarajatlarni tannarx ob'ektiga aniq yo'naltirilganligi bois, ularni u yoki bu tannarx ob'ektiga to'g'ri va yagona usulda olib borish mumkin. Ustama (nakladnoy) xarajatlar bo'yicha bunday yondashishning imkoni yo'q. Ustama xarajatlarning har bir xarajat ob'ektiga to'g'ridan-to'g'ri olib borish imkoni bo'lmasligining asosiy sababi ushbu xarajatlar bir qancha tannarx ob'ekti bilan aloqadorligi hisoblanadi. UICHXlariga misol qilib bilvosita materiallar; bilvosita mehnat haqi; ishlab chiqarish vositalari va bino amortizitsiyasi; elektr-energiya; yoritish, isitish va sovutish; mol-mulk solig'i; mol-mulk sug'urtasi; ishchilarning ovqatlanishi va ularga meditsina xizmatini ko'rsatish; boshqa umumishlab chiqarish va umumtsex xarajatlarini kiritish mumkin.

To'g'ridan-to'g'ri hamda bilvosita xarajatlarni tannarxi ob'ektlari hisoblangan faoliyat maydoni hamda mahsulotga oidligi quyidagi misolda aniqroq ko'rish mumkin (2.8-jadval):

2.8-jadval

Tannarx ob'ektiga olib boriladigan to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita xarajatlarga misollar

Tannarx ob'ekti	To'g'ridan-to'g'ri xarajatlarga misollar	Bilvosita xarajatlarga misollar
Faoliyat maydoni: advokatlik firmalarida hujjatlar fotonusxa	Fotonusxa mashinasida qo'llaniladigan kartij bo'yogi va kog'ozlar	Mashanani ishlatishda qo'llanilgan elektro-energiya. elektro-energiya xarajatlari firmaga oid bo'lib har bir mashina bo'yicha o'rnatilmagan.
Mahsulot: Uy xo'jaligi jihozlari mikrovolnoviy pech kompaniyasining	Mikrovolnoviy pechni tashkil etadigan materiallar	Fabrika binosi ijarasi. 200 ta turli xil mahsulot ishlab chiqarilgan bino uchun

		kompaniya tomonidan to’langan ijara to’lovi.

Bilvosita xarajatlar tannarx ob’ektlariga taqsimlash orqali birlashtiriladi.

Xarajatlarni taqsimlash - bu to’g’ridan-to’g’ri hisobga olish aniq tannarx ob’ektlarida qo’llanilgan resurslarni aniqlash imkoniyatini bermagan hollarda yuz bergan xarajatlarning ma’lum qismini taqsimlash bazalari asosida tannarx ob’ektiga olib borish jarayonidir. Masalan, korxona bir tsexda bir qancha turdagi mahsulotlarni ishlab chiqaradi va tsexning elektro-energiya bo’yicha xarajatlar mahsulotlar tannarxiga qo’shilishi kerak. Bu xarajatlar asbob-uskunalarning ishlagan soatlari darajasiga ko’proq bog’liq bo’ladi.

Xarajatlarni taqsimlashning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat deb qarash mumkin (2.9-jadval):

2.9-Jadval

Xarajatlarni taqsimlashning asosiy maqsadlari

T №	Maqsadi	Bayoni
1.	Resurslarni taqsimlashga doir iqtisodiy qarorlarni qabul qilish	• YAngi mahsulot turini ishlab chiqishni yo’lga qo’yishni hal qilish • Mahsulotlarning ayrim qismlarini o’zida ishlab chiqishni tashkil etish yoki chetdan ta’minotchidan sotib olishni yo’lga qo’yish masalasini hal qilish • Xaridorlarga mahsulotlarning narxlarini belgilash va taqdim qilishga doir qarorlarni hal qilish
2.	Menedjerlar va xodimlarni motivatsiyasi	• Xizmatlar, xususan ichki audit, komp’yuter texnologiyasi va bozor tadqiqotlari natijalaridan foydalanishning afzalliklari • Korporativ ustama xarajatlarning ko’payish darajasini qisqartirish • Ishlab chiqarishni engillashtirish yoki xizmatlar tannarxini kamaytirish uchun mahsulot dizaynini takomillashtirish
3	Ichki va tashqi qismlar hisobotlarda daromad va aktivlarni o’lchash	• aktsiyadorlar, investorlar va boshqalar uchun moliyaviy hisobotlarda zahiralar tannarxi (umum qabul qilingan buxgalteriya hisobi tamoyillariga muvofiq ishlab chiqarish xarajatlarini qamrab olgan zahiralar tannarxi, bunda tadqiqot, marketing, distribyutorlik va xaridorlarga xizmat ko’rsatishga oid xarajatlardan tashqari)

		• Soliq organlariga zahiralar tannarxini soliq hisobotiga kiritish
4	Xarajatlarni qonuniylashtirish yoki sheriklik summalarini hisoblash	• «Adolatli» narxni belgilash uchun bazis mahsulot tannarxi • Maslahat (konsalting) firmalariga qilgan tavsiyalari natijasida tejab qolingan xarajatlardan sheriklik summalarini hisoblash va o'tkazib berish

Boshqaruv hisobiga oid manbalarda xarajatlarni taqsimlashda foydalaniladigan to'rtta asosiy mezonlar qayd qilib o'tilgan:

1. SABAB VA OQIBAT. Ushbu mezondan foydalanilganda menejer o'zgaruvchi yoki o'zgaruvchilarni tannarx ob'ektiga xarajatlarning yuzaga kelish sabablariga monant identifikatsiyalaydi. Masalan, menejer mahsulotning sifatini tekshirish soatlari mahsulot sifatini tekshirish xarajatlari bilan o'zgaruvchan bo'lganligi sababli mahsulotga taqsimlanadi. Sabab va oqibat mezoni asosida xarajatlarni taqsimlash ko'p hollarda operatsion personal bilan bog'liq xarajatlarda qo'llash maqsadga muvofiqdir.

2. NAF OLISH. Ushbu mezonga muvofiq menejer olingan naflarni tannarx ob'ekti natijalariga identifikatsiyalaydi. Tannarx ob'ektining xarajatlari har biridan olingan naflarga proportsiya sifatida taqsimlanadi. Misol uchun, ko'p qirrali korporatsiyaning reklama dasturida korporatsiyaning umumiy obrazi boshqa individual mahsulotlarga nisbatan alohida talqin qilinadi. Ushbu dasturning tannarxi sotish hissasiga qarab taqsimlanadi; sotish hajmi yuqori bo'lsa reklama dasturi tannarxi taqsimlangan qismi katta bo'ladi. CHunki, bu sotish hajmi kam bo'lganda shunga mutonasib kam taqsimlangan xarajatlarga nisbatan sotish hissasi katta bo'lganda taqsimlanadigan reklama dasturi xarajatlari ko'proq bo'ladi degan mantiqdan kelib chiqadi.

3. ADOLATLILIK YOKI TENGLIK. Ushbu mezonda xarajatlar taqsimlanishi hukumat kontraktlari, qachonki hukumat va boshqa shu toifadagi mejozlarga qoniqtiradigan narxlar belgilanadigan hollarda amalga oshiriladi. Ushbu holatlarda taqsimlash «asoslanganlik» yoki «adolatlilik»ka tayanib unga ko'ra shartnomadagi tomonlar sotish narxini belgilaydi.

4. ***QO'LLAB-QUVVATLASHGA QOBILIYATI***. Ushbu mezonga muvofiq taqsimlanadigan xarajatlar tannarx ob'ektidagi hissasiga qarab ularning qo'llab quvatlash qobiliyati asosida amalga oshiriladi. Bunga misol qilib korportiv ijrochilarining ish haqini operatsion daromaddagi nisbati bazisi asosida taqsimlashni keltirish mumkin.

Menejer xarajatlarni taqsimlashda to'rtta mustaqil qarorni qabul qilishi lozim:

1. Tannarx ob'ektini tanlashi, qaysiki faoliyat turi yoki alohida hisobga olish mumkin bo'lgan moddalar. Tannarx ob'ekti bo'lib:

- Faoliyat maydoni (misol uchun, avtomobil kompaniyasida mashinalarni yo'lda sinab ko'rish faoliyati)

- Bo’lim (misol uchun ulgurji savdo bo’limi)
- Qismlar, ekspeditsiya (misol uchun neft va gaz kompaniyalarida tadqiqot bo’linmasi)
- Mahsulot, ish va xizmatlar (misol uchun oshxona stoli)

2. Tanlangan tannarx ob’ektiga olib boriladigan to’g’ridan-to’g’ri xarajatlarni aniqlab olish. Masalan, tannarx ob’ekti sifatida tanlangan avtomobil kompaniyasida mashinalarni yo’lda sinab ko’rish bo’limida to’g’ridan-to’g’ri xarajat sifatida shafyorlarga beriladigan ish haqi hamda yoqilg’i moddalarini qayd qilish mumkin.

3. (a) Tanlangan tannarx ob’ektiga taqsimlash uchun bilvosita xarajatlarni aniqlash va (b) ushbu xarajatlar ularni taqsimlagunga qadar qanday shakllanganligini aniqlash. Ko’pchilik tashkilotlarda o’rnatilgan buxgalteriya hisobi tizimi individual ***tannarx zarrachalarini*** to’plashga asoslangan, qaysiki unda tannarx zarrachalari individual tannarxlarga guruhlangan bo’ladi. Ayrim tannarx zarrachalari tanlangan ob’ektning bilvosita xarajatlari sifatida tasniflanadi. Misol uchun avtomobil kompaniyasida mashinalarni yo’lda sinab ko’rish bo’limida bilvosita xarajatlar zarrachasi kompaniyaning barcha xodimlari uchun ishlaydigan (ovqatlanadigan) ishchi oshxonasini ham o’z ichiga oladi.

4. (3) punktda aniqlangan har bir tannarx zarrachasi uchun xarajatlarni taqsimlash bazasi aniqlanadi. Ushbu jarayonda sabab oqibat mezoni qo’llaniladi. Taqsimlash bazalari tannarx ob’eklarida xarajatlarni akkumlyatsiyasida yo’naltiruvchi vositasini bajaradi.

Mahsulot (ish, xizmatlar) tannarxi shakllanishi, ya’ni bilvosita va bevosita tannarxi elementlarining tannarx ob’ektlariga olib borish texnologiyasi ***12-ilovada*** ko’rsatilgan.

Tannarx zarrachalarini Computer Horizons firmasi misolida ko’rib o’tamiz. Quyidagi 2.1- chizmada keltirilgan:

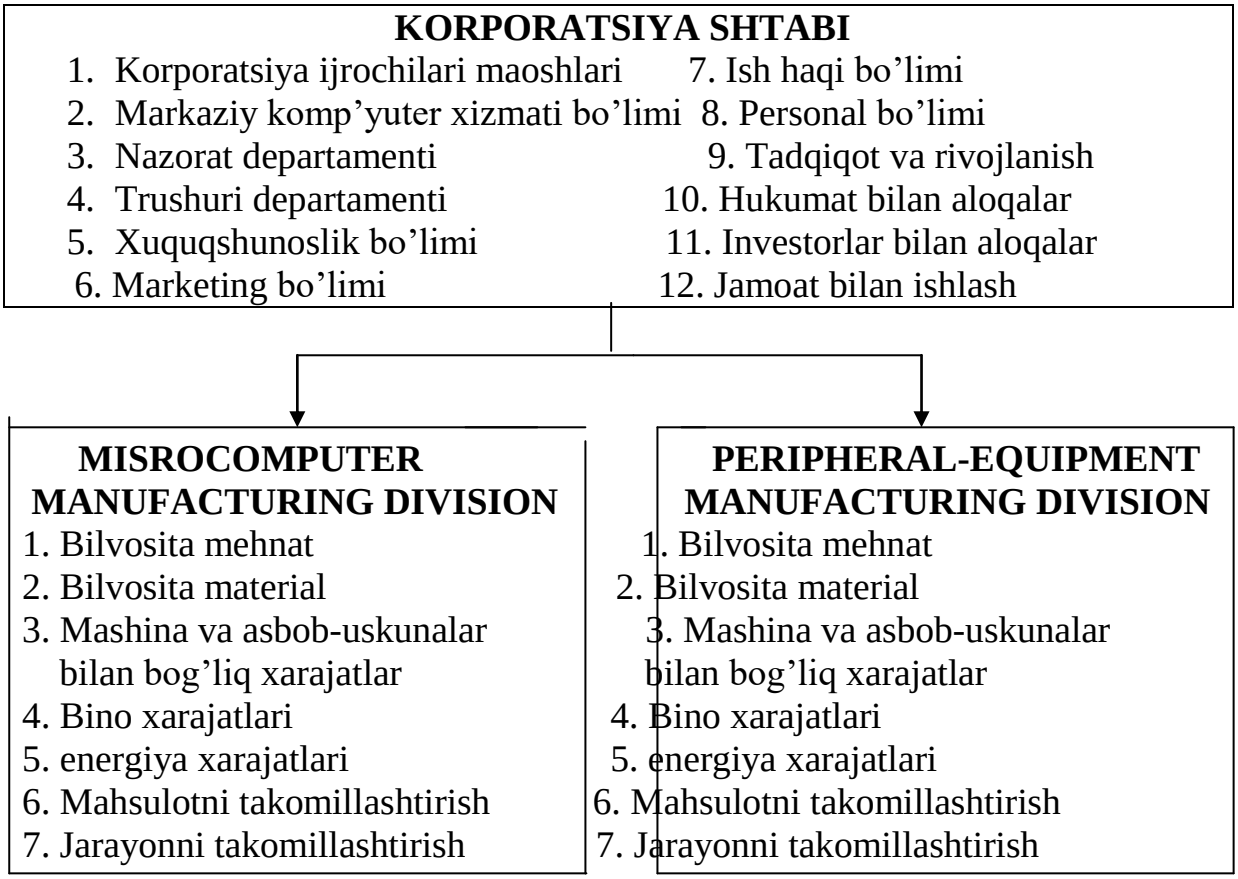

2.1-chizma. Bilvosita tannarx zarrachalari.

Xarajatlarning tannarx ob'ektiga taqsimlash uchun asos ***xarajatlarni taqsimlash bazasi*** yoki ***xarajatlar omillari*** deb ataladi. Taqsimlash bazasi muhim bo'lgan holatlarda ***sabab-oqibat taqsimlanishi*** va taqsimlash bazasi muhim ahamiyat kasb etmagan hollarda ***shartli taqsimlash*** atamalari qo'llaniladi. YAqin vaqtga qadar ko'pchilik kompaniyalar bilvosita xarajatlarni shartli taqsimlash usulidan foydalanib keldilar. Ustama (nakladnoy) xarajatlarni bunday taqsimlash tizimi xarajatlarni ***an'anaviy taqsimlash tizimi*** deb ataladi.

Bilvosita xarajatlarni tannarx ob'ektlari bo'yicha aniq taqsimlashda sabab oqibat taqsimlash usulini qo'llash o'rinlidir. Bundan tizim ***kal'kulyatsiyaning funktsional tizimi*** deb nom olgan (AVS tizimi ham deb ataladi "activity-based costing")

Ustama xarajatlarni tannarx ob'ektlari bo'yicha taqsimlash nima uchun kerak. Ishlab chiqarish korxonalari xarajatlarni mahsulot turlari bo'yicha ikkita maqsadda taqsimlaydi. *Birinchidan*, hisobot davrida amalga oshirilgan ishlab chiqarish xarajatlarini realizatsiya qilingan mahsulot va TMZlar bo'yicha taqsimlash va shu asosda moliyaviy natijalarni aniqlash. *Ikkinchidan*, qarorlar qabul qilish uchun menejerlarni axborotlar bilan ta'minlash. Moliyaviy hisob maqsadlarida xarajatlarning alohida mahsulot turlari bo'yicha taqsimlanishi unchalik katta ahamiyat kasb etmaydi. Biroq ko'pgina qarorlarni qabul qilish uchun mahsulotlarning turlari bo'yicha xarajatlar to'g'risida juda aniq axborotlar talab qilinadi, qaysiki u asosida menejerlar uning nafi yoki zarari to'g'risida xulosa chiqaradi. Agar xarajatlar

hisobi tizimi mahsulot turlari bo'yicha foydalanilgan resurslarning to'liq va aniq hisobini ta'min etmasa, hisob ma'lumotlari buzilib ko'rsatilishiga olib keladi va natijada menejerlar foydali mahsulotlarni ishlab chiqarishdan bosh tortishi yoki foyda keltirmaydigan mahsulotlarni ishlab chiqarishni davom ettirish to'g'risida qarorlar qabul qilib qo'yish ehtimoli mavjud.

2-savol. Bir darajali va ikki darajali metod.

Bir bo'lim xarajatlarini boshqa bo'limlarga taqsimlashda turli usullardan birini tanlashga qaror berishlari talab etiladi. Dastavval, buxgalteriya hisobi maqsadlarida ishlab chiqarish bo'limlari va servis (xizmat ko'rsatuvchi) bo'limlar o'rtasidagi farqlarni ajratishimiz lozim. ***Ishlab chiqarish (operatsion) bo'limi*** xaridorlarga sotiladigan mahsulot va xizmatlar qiymatining to'g'ridan-to'g'ri yaratilishi va oshishini ta'minlaydigan qismdir. Ishlab chiqarish bo'limlariga misol qilib metall quyuvchi tsex, ishlov beruvchi tsex, yig'ma tsex, bezak va bo'yoq beruvchi tsex, tayyor mahsulotni yakunlovchi tsexlarni keltirish mumkin. ***Servis (xizmat ko'rsatuvchi) bo'lim*** esa mahsulot va xizmatlar qiymatiga bilvosita ta'sir ko'rsatadigan, ya'ni boshqa (ishlab chiqarish va servis) bo'limlariga servis xizmatini ta'minlaydigan qismdir. Ularga misol qilib ta'mirot va texnik xizmat ko'rsatish bo'limi, zahiralarni saqlash bo'limi, inventar va jihozlar xonasi, ta'minot xonasi, birinchi tibbiy yordam xonasi, oshxonalarni kiritish mumkin.

1. Har bir tannarx zarrachasi uchun yagona tannarx funktsiyasi yoki ko'p tannarx funktsiyasidan foydalanish mumkin bo'ladi. YAgona tannarx funktsiyasi tavsiflashda ***bir darajali metod*** atamasidan foydalaniladi. Ushbu metodda o'zgaruvchan xarajatlar va doimiy xarajatlar funktsiyalari o'rtasida farqlar bo'lmaydi. Ikkita tannarx funktsiyalaridan foydalangan hollarda ***ikki darajali metod*** atamasi ishlatiladi. Odatda ikkita funktsiya, ya'ni doimiy xarajatlar funktsiyasi hamda o'zgaruvchan xarajatlar funktsiyalari bunga misoldir.

Computer Horizons firmasida Markaziy Komp'yuter xizmati bo'limining xarajatlarini birdarajali va ikkidarajali metodlarda taqsimlash tartibini ko'rib chiqaylik (2.1-chizmaga qarang). Kompaniyada ishlab chiqarishga oid bo'lgan ikkita bo'lim faoliyat yuritadi. Bular Microcomputer division va PeripHeral Equipment Division bo'limlaridir. Birinchi bo'lim uchta toifadagi komp'yuterlarni ishlab chiqaradi (Plum, Portable Plum va Super Plum). Ikkinchi bo'lim esa printerlar va boshqa komp'yuterga o'rnatiladigan uskunalar ishlab chiqaradi. Quyida kelgusi byudjetlashtirilgan yil uchun ma'lumotlar taqdim qilingan:

1. Komp'yuter tarmoqlarining ishlashi bilan bog'liq doimiy xarajatlar $300,000
2. Foydalanish quvvati 2,000 soat
3. Foydalanish uchun byudjetlashtirilgan soatlari:

Microcomputer division	800
PeripHeral Equipment Division	400
Jami	1200

4. 1000-1500 soat relevant diapazonda bir soatga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlar soatiga $ 200 belgilangan.

Bir darajali metodda Markaziy komp'yuter xizmati bo'limining xarajatlari doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning ob'ektlarga funktsional bog'liqligi hisobga olinmasdan quyidagicha taqsimlanadi:

Jami tannarx zarrachasi: $300.000 + (1.200 * $200) = $ 540.000
Foydalanadigan byudjet soatlari 1,200 soat
Coatga to'g'ri keladigan xarajat $540.000/1.200 = $450
Microcomputer division = $450 foydalanilgan bir soat uchun
PeripHeral Equipment Division = $450 foydalanilgan bir soat uchun

Ikki darajali metodda har bir tannarx funktsiyasi bo'yicha taqsimlash bazasi tanlanadi. YUqoridagi misol asosida doimiy xarajatlar uchun taqsimlash bazasi sifatida foydalanadigan byudjet soatlari o'zgaruvchan xarajatlar bo'yicha esa foydalanilgan haqiqiy soatlarni olamiz. U holda tannarx taqsimlanadi:

Microcomputer division bo'yicha:
Doimiy xarajatlar funktsiyasi: (800/1,200 * $300.000) =$200.000 yil uchun
O'zgaruvchan xarajatlar funktsiyasi = $200 foydalanilgan soatlar uchun

PeripHeral Equipment Division bo'yicha:
Doimiy xarajatlar funktsiyasi: (400/1,200 * $300.000) =$100.000 yil uchun
O'zgaruvchan xarajatlar funktsiyasi = $200 foydalanilgan soatlar uchun

Misol uchun Microcomputer division joriy yil davomida haqiqatda 900 soat PeripHeral Equipment Division esa 300 soatdan foydalandi. Ikkita bo'lim bo'yicha tannarx taqsimlanishi quyidagicha amalga oshiriladi:

Bir darajali metod
Microcomputer division: 900 * $450 = $405.000
PeripHeral Equipment Division: 300 *$450 = $135,000

Ikki darajali metod
Microcomputer division: $200.000 + (900 * $200) = $380.000
PeripHeral Equipment Division: $100.000 + (300 * $200) = $160.000

Bir darajali metodning qo'layligi shundan iboratki uning bajarilishi kam xarajatlidir. Ikki darajali metod esa funktsiyalarga bog'lagan holda xarajatlarni taqsimlashga asoslanganligi ko'p hollarda boshqaruv qarorlarini qabul qilishda qo'l keladi.

3-savol. Xarajatlarni taqsimlashning ikki bosqichli jarayoni.

Ustama xarajatlarni ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar bo'yicha taqsimlashda xarajatlarni ikkibosqichli jarayoni qo'llaniladi. *Birinchi bosqichda* ustama xarajatlar xarajatlar markazlari bo'yicha taqsimlanadi. Xarajat markazlari bo'lib masalan, ishlab chiqarish bo'limlari bo'lishi mumkin. *Ikkinchi bosqichda* xarajat markazlarida

to’plangan xarajatlar talluqli taqsimlash bazalarini qo’llagan holda aniq tannarx ob’ektlariga taqsimlanadi.

Taqsimlashning ikkibosqichli jarayonidan foydalanish uchun qo’yidagi turtta qadamni amalga oshirilishi talab etiladi:

1) Barcha ishlab chiqarish ustama xarajatlarini *ishlab chiqarish* va *xizmat ko’rsatuvchi xarajat markazlari* bo’yicha taqsimlash;
2) Xizmat ko’rsatuvchi xarajat markazlariga (servis xarajatlari markazi) to’g’ri keladigan xarajatlarni xarajatlarning ishlab chiqarish markazlari bo’yicha qayta taqsimlash;
3) Har bir xarajatlar ishlab chiqarish markazlariga to’g’ri keladigan ustama xarajatlarning alohida stavkasini hisoblash;
4) Ustama xarajatlarni har bir xarajatlarning ishlab chiqarish markazlariga to’g’ri keladigan xarajatlarini mahsulot turlari yoki boshqa tanlangan tannarx ob’ektlariga taqsimlash.

1 va 2-qadamlar birinchi bosqichni, 3 va 4-qadamlar esa ikkinchi bosqichni tashkil etadi.

Xarajatlarni kal’kulyatsiya qilishning an’anaviy tizimi ustama xarajatlarni taqsimlashning birinchi bosqichida turli xil taqsimlash bazalari foydalaniladi (2.10-jadval):

2.10-jadval

Ustama xarajatlarni taqsimlash bazalari

Ustama xarajatlar	***Birinchi bosqichda taqsimlash bazasi (xarajat omili)***
Amortizatsiya, mol-mulk solig’i, asbob-uskunalarni sug’urta qilish	Asbob-uskunalarning qiymati
Ijara, kommunal xizmatlar, bino sug’urtasi	Maydon, bino hajmi
Ma’muriyat, oshxona	Xodimlar soni
Marketing bo’limi	Sotish personalining soni

Ikkinchi bosqichda ustama xarajatlarni mahsulotlar turlari bo’yicha taqsimlashda asosiy ishlab chiqarish ishchilarining ish soatlari (mehnat-soatlari) yoki asbob-uskunalar ish soatlari (mashina-soat) taqsimlash bazasi sifatida olinadi. Boshqa taqsimlash bazalari ham qo’llanilishi mumkin: asosiy ishlab chiqarish ishchilari mehnati xarajatlari, material xarajatlar, tayyor mahsulotlar birligi miqdori va boshqalar.

Ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasini aniqlash formulasi:

Ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi = Ustama xarajatlar/ taqsimlash bazasi (xarajat omili)

Bu formula tannarxni kalkulyatsiya qilishning ana’aviy va funktsional tizimlarining xar qanday bosqichida qo’llaniladi.

Misol uchun, 15000 birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun har biriga to’g’ridan-to’g’ri 2 soat ishlab chiqarish ishchilarining ish soatlari sarflash byudjetlashtirilgan. Jami byudjetlashtirilgan ustama xarajatlar $138.000 tashkil etadi. Ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi hisoblanadi:

$$\frac{\text{Jami byudjetlashtirilgan ustama xarajatlar}}{\text{Jami byudjetlashtirilgan to’g’ridan to’g’ri ish soatlari}} =$$

$$= \frac{\$138.000}{30.\,000} = \$4.60$$

Ushbu taqsimlash bazalarini ishlab chiqarish ishchilarining byudjetlashtirilgan ish haqi ($150,000) – $0,92, byudjetlashtirilgan mahsulot ishlab chiqarish hajmi (15,000 birlik) – $ 9.20 har bir birligiga nisbatan hisoblash mumkin.

Ayrim hollarda taqsimlash bazasi sifatida ikkita o’lchov birligi olinishi ham mumkin bo’ladi. Uni quyidagi jadvaldagi misolda ko’rib chiqamiz (2.11-jadval):

2.11-jadval

Ikkita taqsimlash bazalaridan foydalanish

Ko’rsatkichlar	***A mahsulot***	***B mahsulot***
Mahsulot birligi miqdori	10,000	8,000
Mahsulot birligiga sarflanadigan byudjetlashtirilgan to’g’ridan to’g’ri ish soatlari	2 soat	1 soat
Byudjetlashtirilgan jami soat	20,000	8,000
Bir soatga to’g’ri keladigan ustama xarajatlarning belgilangan stavkasi ($138,000 / 28,000 soat)	$4,93	$4,93
Har bir mahsulot turi bo’yicha baholangan ustama xarajatlar	$98.571	$39.429
Mahsulot birligiga bo’linadi	10,000	8,000
Mahsulot birliga to’g’ri keladigan ustama xarajatlar	$ 9,86	$ 4,93

Taqsimlash bazalari tanlanib, ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi aniqlangandan so’ng, ularning taqsimlash jarayonini quyidagi amaliy misolda ko’rib o’tamiz.

Lanco Manufacturing Co 2007 hisobot yilida barcha bo’limlarga oid bo’lgan hamda taqsimlanishi lozim bo’lgan byudjetlashtirilgan ustama xarajatlari to’g’risidagi ma’lumot 2.12-jadvalda keltirilgan. Kompaniya uchta ishlab chiqarish hamda ikkita xizmat ko’rsatuvchi bo’limlardan tashkil topgan. Mahsulot birinchi tsexdan ikkinchi tsexga o’tkazilib ishlov beriladi so’ngra yig’ma tsexda yakunlanadi. Omborxona va texnik xizmat ko’rsatish bo’limi boshqa bo’limlarga xizmat ko’rsatadi. Kompaniya sakkizta kategoriyadagi ustama xarajatlarga ega, qaysiki bu xarajatlar beshta

bo’limga taqsimlanadi. Ayrim xarajatlar, jumladan amortizatsiya xarajatlari maxsus identifikatsiyalash orqali taqsimlanadi.

2.12-jadval

Lanco Manufacturing Company bo’yicha 31 dekabr bilan yakunlanadigan 2007 yilda byudjetlashtirilgan ishlab chiqarish ustama xarajatlari

Ustama xarajatlar	***Summasi***	***Taqsimlash bazasi***
Bilvosita (yordamchi personal) mehnat	$ 60.000	Foydalanilgan bilvosita mehnat
Bilvosita (yordamchi) material	55.000	Foydalanilgan bilvosita material
Esitish, yoritish va energiya	40.000	Foydalaniladigan maydon
Moddiy yordam	158.600	Maxsus identifikatsiya
Asbob-uskunalar sug’urtasi	20.000	Mol-mulk qiymati
Mol-mulk solig’i	30.000	Mol-mulk qiymati
Zavod binosi amortizatsiyasi	80.000	Maxsus identifikatsiya
Mashina va asbob-uskunalar amortizatsiyasi	56.400	Maxsus identifikatsiya
Jami	**$500.000**	

Kompaniyaning byudjetlashtirilgan faoliyat darajasi va taqsimlash bazalari to’g’risidagi ma’lumotlar 2.13-jadvalda keltirilgan.

2.13-jadval

Lanco Manufacturing Company bo’yicha 31 dekabr bilan yakunlanadigan 2007 yilda byudjetlashtirilgan faoliyat darajalari va taqsimlash bazalari

Taqsimlash bazasi	Xizmat ko’rsatuvchi bo’limlar		Ishlab chiqaruvchi bo’limlar			Jami
	Tex. xizmat	Ombor	№1 tsex	№2 tsex	Yig’ma tsex	
Foydalaniladigan bilvosita ishchi kuchi	4%	5%	35%	40%	16%	100%
Foydalaniladigan bilvosita material	20%	4%	36%	30%	10%	100%
Foydalaniladigan maydon miqdori	7,500	2,500	20,000	12,500	7,500	50,000
Moddiy yordam	$16,600	$13,000	$70,000	$45,000	$14,000	$158,600
Mol-mulk qiymati	$320,000	$960,000	$960,000	$800,000	$160,000	$3,200,000
Mashinalar amortizatsiyasi	$2,000	$800	$23,700	$26,200	$3,700	$56,400
Texnik xizmat soati	460	400	5,500	3,960	1,540	11,860
Material buyurtmasi	500	-	750	800	450	2,500
Mashina soat	5,000	3,000	30,000	18,000	10,000	66,000
To’g’ridan-to’g’ri ish soatlari	11,000	12,000	61,000	38,000	13,000	135,000

To’g’ridan-to’g’ri mehnat xarajatlari	$66,000	$80,000	$380,000	$254,000	$100,000	$880,000

Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlar summalarining xar bir bo’limlarga taqsimlanishi 2.14-jadvalda keltirilgan. Birinchi ikkita xarajatlar, ya’ni bilvosita mehnat va bilvosita material beshta bo’limga ushbu bo’limlarda ishlatilishiga qarab taqsimlanadi. O’tgan yildagi haqiqiy ma’lumotlar asosida 2.13-jadvalda taqsimlash foizlari chiqartirilgan. Isitish, yoritish va energiya xarajatlari esa egallab turgan maydondagi hissasiga qarab taqsimlangan.

2.14-jadval

Lanco Manufacturing Company bo’yicha 31 dekabr bilan yakunlanadigan 2007 yilda byudjetlashtirilgan ustama xarajatlari

Taqsimlash bazasi	Xizmat ko’rsatuvchi bo’limlar		Ishlab chiqaruvchi bo’limlar			Jami
	Tex. xizmat	Ombor	№1 tsex	№2 tsex	Yig’ma tsex	
Bilvosita mehnat	$2,400	$3,000	$21,000	$24,000	$9,600	$60,000
Bilvosita material	11,000	2,200	19,800	16,500	5,500	55,000
Esitish, yoritish va energiya	6,000	2,000	16,000	10,000	6,000	40,000
Moddiy yordam	16,600	13,000	70,000	45,000	14,000	158,600
Mol-mulk sug’urtasi	2,000	6,000	6,000	5,000	1,000	20,000
Mol-mulk solig’i	3,000	9,000	9,000	7,500	1,500	30,000
Zavod amortizatsiyasi	12,000	4,000	32,000	20,000	12,000	80,000
Mashina amortizatsiyasi	2,000	800	23,700	26,200	3,700	56,400
Jami			**197,500**	**154,200**	**53,300**	
Texnik xizmat ko’rsatish bo’limi xarajatlari ishlab chiqarish bo’limlariga talab qilinadigan texnik xizmat ko’rsatish soatlariga mutonasib ravishda taqsimlanadi	$55,000		27,500	19,800	7,700	
Omborxona bo’limining xarajatlari ishlab chiqarish bo’limlariga materiallarga bo’lgan buyurtmalarga qarab taqsimlanadi		$40,000	15,000	16,000	9,000	
Jami aniqlangan bo’limlar ustama xarajatlari			**$240,000**	**$190,000**	**$70,000**	**$500,000**

Bo'linadi: Belgilangan faollik darajasi			30,000 Mash/s	38,000 T.to'g'ri meh/soat	100,000	
Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlar stavkasi			***$8 mash/ soat***	***$ 5 t.to'g'ri meh/soat***	***70% t. to'g'ri meh. xar***	

Ushbu jadvalda xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar xarajatlarini ishlab chiqarish bo'limlariga taqsimlashda taqsimlash bazalarini hisoblashda faqat ishlab chiqarish bo'limlari nisbati olinadi. Masalan, 1.5-jadvalda texnik xizmat ko'rsatishlar soati jami 11,860 soatni tashkil etmoqda. Bundan 11,000 soati ishlab chiqarish bo'limlarida amalga oshirilgan. Bunda ishlab chiqarish korxonalariga to'g'ri keladigan texnik xizmat soatlari ulushi, masalan 1-tsex bo'yicha 5,500 /11,000 = 50% hisoblanadi. U holda 1- tsexga to'g'ri keladigan texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari $55,000 * 50% = $ 27,500 ga teng bo'ladi. Boshqa bo'limlar bo'yicha ham xuddi shu tartibda taqsimlanadi.

YUqoridagi jadval ma'lumotlari mahsulot tannarxini hisoblashga asos bo'ladi. Masalan, agar bitta mahsulotning material xarajatlari 150 p.b., to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari 75 p.b. ga teng bo'lgan holda, mahsulot birligi birinchi tsexda 3 soat mashina soatida, ikkinchi tsexda 2 mehnat soatida ishlov berilsa, yig'ma tsexda to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlariga nisbatan foiz hisobida tannarx shakllangan holda mahsulotning to'liq tannarxini aniqlash mumkin bo'ladi:

Material xarajatlar		150 p.b.	
Mehnat xarajatlari		75	
Ustama xarajatlar:			
1-tsex (3 mash/soat * 8 p.b.)	24 p.b.		
2-tsex (2 meh/soat * 5 p.b.)	10		
Yig'ma tsex (75p.b. *70%)	52,5	86,5	311,5 p.b.

Demak, mahsulotning to'liq tannarxi 311,5 p.b. ga teng.

3-savol. Xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar xarajatlarini taqsimlash usullari.

Xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar asosiy ishlab chiqarish bo'limlariga xizmat ko'rsatishlari bilan birga bir-birlariga ham xizmat ko'rsatadilar. Bunday hollarda xarajatlarni taqsimlash jarayoni qiyinlashadi. Bunda xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar boshqa bo'limlarning (qaysiki ularning xizmatidan foydalanadi) xarajatlarini o'zida to'playdi va bu xarajatlar yana qayta taqsimlanishi talab etiladi. YOrdamchi bo'limlarning xarajatlari qo'yidagi usullar yordamida taqsimlanishi mumkin:

- Tug'ridan-to'g'ri (direct);
- Qadamba-qadam (step-down);
- Takror taqsimlash (step-by-step);
- CHiziqli tenglama tizimi (reciprocal)

To'g'ridan-to'g'ri usul. Ushbu usul keng qo'llaniladi. Masalan, xizmat ko'rsatuvchi bo'lim texnik xizmat ko'rsatish va axborot tizimi xizmatlaridan iborat.

Asosiy ishlab chiqarish bo'limi esa mashina tsexi va yig'ma tsexidan iborat. Ma'lumotlar 2.15-jadvalda keltirilgan:

2.15-jadval

To'g'ridan-to'g'ri usul yordamida xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar xarajatlarining taqsimlanishi

To'g'ridan-to'g'ri usul	Xizmat ko'rsatuvchi bo'lim		Asosiy tsex		Jami
	TXK	AT	Mashina	Yig'ma	
Qayta taqsimlashdan oldin byudjetlashtirilgan ustama xarajatlar	600,000	116,000	$400,000	200,000	1,316,000
Qayta taqsimlash uchun proportsiya: ***Texnik xizmat ko'rsatish:***					
Mehnat soatlari byudjeti		1,600	2,400	4,000	8,000
Koeffitsent		2/10	3/10	5/10	10/10
TXK xarajatlarini taqsimlash			3/8 $225,000	5/8 375,000	600000
Axborot tizimi:					
Mehnat soatlari byudjeti	200		1600	200	2000
Koeffitsent	1/10		8/10	1/10	10/10
AT xarajatlarini taqsimlash			8/9 $103,111	1/9 12,889	116.000
Asosiy tsexning xarajatlari			**$728,111**	**587,889**	**1,316,000**

Ushbu metodda xarajatlar taqsimlanganda xizmat ko'rsatuvchi bo'limlarning bir-biriga ko'rsatgan xizmat soatlari hisobga olinmasdan qoladi, ya'ni texnik xizmat ko'rsatish bo'limining axborot tizimi bo'limiga, xuddi shuningdek, axborot tizimi bo'limining texnik xizmat ko'rsatish bo'limiga ko'rsatgan xizmatlari inobatga olinmasdan qolmoqda. Ushbu metod o'zining soddaligi va hisoblash qo'layligi bilan ajralib turadi. YUqoridagi misollarimizda ham ushbu metoddan foydalangan edik.

Qadamba-qadam usuli. Ushbu usul to'g'ridan-to'g'ri usulga nisbatan aniqroqligi bilan ajralib turadi. Bunda dastavval eng katta xarajatga ega bo'lgan bo'limning xarajatlarini taqsimlashdan boshlanadi. Keyin birinchi xizmat ko'rsatuvchi bo'limning xarajatlarining o'ziga to'g'ri keladigan qismini mujassamlantirgan ikkinchi bo'lim xarajatlari to'g'ridan-to'g'ri usulda qo'llanilgan proportsiyalar asosida ishlab chiqaruvchi bo'limlarga to'laligicha taqsimlanadi. Ushbu usulning qo'llanilishini 2.16-jadvalda ko'rib o'tamiz.

2.16-jadval

Qadamba-qadam usuli yordamida xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar xarajatlarining taqsimlanishi

To'g'ridan-to'g'ri usul	Xizmat ko'rsatuvchi bo'lim		Asosiy tsex		Jami
	TXK	AT	Mashina	Yig'ma	
Qayta taqsimlashdan oldin byudjetlashtirilgan ustama	$600,000	116,000	400,000	200,000	1,316,000

xarajatlar					
Qayta taqsimlash uchun proportsiya: ***Texnik xizmat ko'rsatish:***					
Mehnat soatlari byudjeti		1,600	2,400	4,000	8,000
Koeffitsent		2/10	3/10	5/10	10/10
TXK xarajatlarini Taqsimlash		2/10 $120,000	3/10 180,000	5/10 300,000	10/10 600000
Axborot tizimi:					
Mehnat soatlari byudjeti	200		1600	200	2000
Koeffitsent	1/10		8/10	1/10	10/10
AT xarajatlarini Taqsimlash			8/9 209.778	1/9 26.222	236.000
Asosiy tsexning xarajatlari			**$789,778**	**526,222**	**1,316,000**

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, axborot tizimi xarajatlari 116000 p.b. edi. Texnik xizmat ko'rsatish bo'limi xarajatlaridan 120,000 p.b. qabul qilgandan so'ng 236,000 p.b. taqsimlanishi lozim. Ushbu summa taqsimlangandan so'ng mashina va yig'ma tsexlarning jami xarajatlari aniqlanadi. CHiqqan raqamlar to'g'ridan-to'g'ri usuldan farq qiladi. Qadamba-qadam usuli aniqroq bo'lganligii sababli ma'lumotlar ham qarorlar qabul qilishda ancha qo'l keladi.

Takror taqsimlash usuli. Ushbu metod aniqlik darajasi ancha kata hisoblanib, bunda birinchi proportsiyalar asosida xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar xarajatlari taqsimlanadi, keyin yana shu proportsiyalar bo'yicha qayta taqsimlanadi. Qayta taqsimlash ahamiyatsiz raqam qolgunga qadar davom ettiriladi. Oxirida kichik raqam bir tsexning xarajatiga qo'shiladi. Ushbu usulning qo'llanilishini 2.17-jadvalda keltiramiz.

2.17-jadval

Takror taqsimlash usuli yordamida xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar xarajatlarining taqsimlanishi

To'g'ridan-to'g'ri usul	Xizmat ko'rsatuvchi bo'lim		Asosiy tsex		Jami
	TXK	AT	Mashina	Yig'ma	
Qayta taqsimlashdan oldin byudjetlashtirilgan ustama xarajatlar	600,000	116,000	400,000	200,000	1,316,000
Qayta taqsimlash uchun proportsiya: ***Texnik xizmat ko'rsatish:***					
Mehnat soatlari byudjeti		1,600	2,400	4,000	8,000
Koeffitsent		2/10	3/10	5/10	10/10
TXK xarajatlarini taqsimlash **(1)**		120,000	180000	300,000	600,000
Axborot tizimi:					
Mehnat soatlari byudjeti	200		1600	200	2000
Koeffitsent	1/10		8/10	1/10	10/10
AT xarajatlarini taqsimlash **(1)**	23,600		188,800	23,600	236,000
TXK xarajatlarini		4,720	7,080	11,800	23,600

taqsimlash **(2**)					
AT xarajatlarini taqsimlash (2)	472		3776	472	4720
TXK xarajatlarini taqsimlash (3)		94,40	141,6	236	472
AT xarajatlarini taqsimlash (3)	9,44		75,52	9,44	94,4
TXK xarajatlarini taqsimlash (4)		1,88	2,84	4,72	9,44
AT xarajatlarini taqsimlash (4)	0,19		1,51/0,19	0,18	1,88 (2,07)
Asosiy tsexning xarajatlari			***779,878***	***536,122***	***1,316,000***

Takror taqsimlash usuli ancha mehnat talabligi bilan ajralib turadi. Dastlabki taqsimlanadigan xarajatlar qancha katta raqam bo'lsa xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar ustama xarajatlarini taqsimlaguncha ko'p marotaba amalga oshiriladi. YUqoridagi misolimizda ushbu jarayon to'rt marta taqsimlash orqali bajarildi. Hisob so'ngida axborot tizimi bo'limining texnik xizmat ko'rsatish bo'limiga to'g'ri keladigan 0,19 p.b. kichik hamda uncha ahamiyat kasb etadigan raqam bo'lganligi bois uni taqsimlamasdan eng kata mexanik tsexi xarajatlariga olib borib qo'yish mumkin bo'ladi. Bu usul mehnat talab qiladigan usul bo'lsada lekin yuqoridagi boshqa usullarga nisbatan aniqroq ma'lumotni beradi, qaysiki mahsulot tannarxiga oid qarorlarni qabul qilishda qo'l keladi.

CHiziqli tenglama tizimi (reciprocal). Ushbu usul takror taqsimlash usuli bilan bir xil natija beradi. Demak, bu usul takror taqsimlash usulining formulali usulidir (matematik). Buning uchun quyidagi belgilashlarni kiritib olamiz:

X – Texnik xizmat ko'rsatish bo'limining to'plam xarajatlari (boshqa xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar xarajatlarini ham o'zida mujassamlantirgan).

Y – Axborot tizimi bo'limining to'plam xarajatlari (boshqa xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar xarajatlarini ham o'zida mujassamlantirgan).

U holda masalaning sharti asosida quyidagi tenglamalar sistemasini tuzish mumkin bo'ladi.

$$X = 600{,}000 + 0{,}1*y$$
$$Y = 116{,}000 + 0{,}2*x$$

Ushbu tenglamalar tizimini echsak, X = 624,082, Y = 240816 ga teng ekanligini aniqlaymiz. Bu raqamlar xizmat ko'rsatuvchi bo'limlarning bir-biriga oid bo'lgan xizmatlar xarajatlarini o'zida mujassamlantirgan xarajatlar summalaridir. endi ushbu kumulyativ xarajatlar summalarini jadval asosida masalaning shartida berilgan proportsiyalar asosida ishlab chiqaruvchi bo'limlarga taqsimlaymiz. Taqsimlash natijalarini quyidagi 2.18-jadvalda rasmiylashtiramiz.

2.18-jadval

CHiziqli tenglamalar usuli yordamida xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar xarajatlarining taqsimlanishi

To'g'ridan-to'g'ri usul	Xizmat ko'rsatuvchi bo'lim		Asosiy tsex		Jami
	TXK	AT	Mashina	Yig'ma	
Qayta taqsimlashdan oldin byudjetlashtirilgan ustama xarajatlar	600,000 **(624,082)**	116,000 **(240,816)**	400,000	200,000	1,316,000
Qayta taqsimlash uchun proportsiya: ***Texnik xizmat ko'rsatish:***					
Mehnat soatlari byudjeti		1,600	2,400	4,000	8,000
Koeffitsent		2/10	3/10	5/10	10/10
TXK xarajatlarini Taqsimlash		124,815	187,225	312,042	624,082
Axborot tizimi:					
Mehnat soatlari byudjeti	200		1600	200	2000
Koeffitsent	1/10		8/10	1/10	10/10
AT xarajatlarini Taqsimlash	24,083		192,653	24,080	240,816
Asosiy tsexning xarajatlari			**779,878**	**536,122**	**1,316,000**

Tenglamalar tizimi eng qo'lay va aniq natijani beradigan usul hisoblanadi. Uning qo'layligi hisob-kitoblarning bir marta taqsimlanishida bajarilishidir. Bunda jadvalda ko'rsatilgan texnik xizmat ko'rsatish bo'limining axborot tizimi bo'limiga taqsimlangan 124,815 p.b. hamda axborot tizimi bo'limining texnik xizmat ko'rsatish bo'limiga taqsimlangan 24,083 p.b. summalarini qayta taqsimlashga zaruriyat tug'ilmaydi.

Endi, har bir metodda olingan natijalarni solishtiramiz. YUqoridagi misollarda har bir ishlab chiqarish bo'limiga oid bo'lgan byudjetlashtirilgan ustama xarajatlar individual mahsulotlar tannarxiga mashina bo'limida byudjetlashtirilgan 4000 mashina/soat hamda yig'ma tsexda ishlab chiqarish xodimlarining to'g'ridan-to'g'ri 3000 mehnat soati hisobidan taqsimlash amalga oshiriladi. Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlarni taqsimlash stavkalarini hisoblash quyidagi tartibda amalga oshiriladi (2.19-jadval):

2.19-jadval

Mahsulot tannarxiga ustama xarajatlarni taqsimlashning byudjetlashtirilgan stavkasi

Taqsimlash metodlari	***Xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar xarajatlari taqsimlangandan so'ng byudjetlashtirilgan jami ustama xarajatlar***		***Mahsulot tannarxini hisoblash uchun ustama xarajatlar taqsimlashning byudjetlashtirilgan stavkasi***	
	Mashina tsexi	***Yig'ma tsex***	***Mashina tsexi (4,000 mash/soat)***	***Yig'ma tsex (3000 meh/soat)***
To'g'ridan-	$728.111	$587.889	$182	$196

to’g’ri				
Qadamba-qadam	789.778	526.222	197	175
Takror taqsimlash	779.877	536.123	195	179
Tenglamalar tizimi	779.877	536.123	195	179

Servis xizmatlari bo’limlari xarajatlarini taqsimlashning alternativ usullari asosida hisoblangan ustama xarajatlarini taqsimlash stavkalari o’rtasidagi farqlar menedjerlar uchun ahamiyatli axborot hisoblanishi mumkin. U yoki bu mahsulotlar birligi tannarxi solishtirilishi asosida ushbu mahsulotni ishlab chiqarishni to’xtatish yoki davom ettirish to’g’risidagi qarorlar qabul qilinayotganda bu axborotlar o’ta muhim hisoblanadi.

Tayanch atamalar:

1. ***Ustama (nakladnoy) ishlab chiqarish xarajatlar*** - bu bir qancha tannarx ob’ekti bilan aloqador hisoblanib xarajat ob’ektiga to’g’ridan-to’g’ri olib borish imkoni bo’lmasligi sababli taqsimlash asosida olib boriladigan mahsulot tannarxining bir qismidir. UICHXlariga misol qilib bilvosita materiallar; bilvosita mehnat haqi; ishlab chiqarish vositalari va bino amortizitsiyasi; elektr-energiya; yoritish, isitish va sovutish; mol-mulk solig’i; mol-mulk sug’urtasi; ishchilarning ovqatlanishi va ularga meditsina xizmatini ko’rsatish; boshqa umumishlab chiqarish va umumtsex xarajatlarini kiritish mumkin.

2. Xarajatlarni taqsimlash - bu to’g’ridan-to’g’ri hisobga olish aniq tannarx ob’ektlarida qo’llanilgan resurslarni aniqlash imkoniyatini bermagan hollarda yuz bergan xarajatlarning ma’lum qismini taqsimlash bazalari asosida tannarx ob’ektiga olib borish jarayonidir.

3. ***Tannarx zarrachalari*** - bu tannarxning ilk bor yuzaga kelgan elementi bo’lib, qaysiki tashkilotlarda o’rnatilgan buxgalteriya hisobi tizimi ularni individual to’plashga asoslanadi va uning natijasida tannarx elementlari individual tannarxlarga guruhlanadi.

4. ***Xarajatlarni taqsimlash bazasi*** yoki ***xarajatlar omillari*** deb xarajatlarning tannarx ob’ektiga taqsimlash uchun asos bo’lib xizmat qiladigan ko’rsatkichiga aytiladi. Taqsimlash bazasi muhim bo’lgan holatlarda ***sabab-oqibat taqsimlanishi*** va taqsimlash bazasi muhim ahamiyat kasb etmagan hollarda ***shartli taqsimlash*** atamalari qo’llaniladi.

5. Ustama (nakladnoy) xarajatlarni an’anaviy taqsimlash tizimi deb bilvosita xarajatlarni shartli taqsimlash usulidan foydalanib tannarx ob’ektiga olib borishga aytiladi.

6. Kal’kulyatsiyaning funktsional tizimi *(AVS tizimi ham deb ataladi “activity-based costing”)* bilvosita xarajatlarni tannarx ob’ektlari bo’yicha aniq taqsimlashda sabab oqibat taqsimlash usulini qo’llashga tayanadi.

7. Ustama xarajatlarni taqsimlash mezonlari: *1. Sabab va oqibat.*; *2. Naf olish.*; *3. Adolatlilik yoki tenglik;* 4. *Qo'llab-quvvatlashga qobiliyati*.

8. Ishlab chiqarish (operatsion) bo'limi xaridorlarga sotiladigan mahsulot va xizmatlar qiymatining to'g'ridan-to'g'ri yaratilishi va oshishini ta'minlaydigan qismdir. Ishlab chiqarish bo'limlariga misol qilib metall quyuvchi tsex, ishlov beruvchi tsex, yig'ma tsex, bezak va bo'yoq beruvchi tsex, tayyor mahsulotni yakunlovchi tsexlarni keltirish mumkin.

9. Servis (xizmat ko'rsatuvchi) bo'limi esa mahsulot va xizmatlar qiymatiga bilvosita ta'sir ko'rsatadigan, ya'ni boshqa (ishlab chiqarish va servis) bo'limlariga servis xizmatini ta'minlaydigan qismdir. Ularga misol qilib ta'mirot va texnik xizmat ko'rsatish bo'limi, zahiralarni saqlash bo'limi, inventar va jihozlar xonasi, ta'minot xonasi, birinchi tibbiy yordam xonasi, oshxonalarni kiritish mumkin.

10. Bir darajali metodda o'zgaruvchan xarajatlar va doimiy xarajatlar funktsiyalari o'rtasida farqlar bo'lmaydi va yagona tannarx funktsiyasidan foydalanadi. Ikkita tannarx funktsiyalaridan foydalangan hollarda ***ikki darajali metod*** atamasi ishlatiladi. Odatda ikkita funktsiya, ya'ni doimiy xarajatlar funktsiyasi hamda o'zgaruvchan xarajatlar funktsiyalari bunga misoldir.

11. Ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasini aniqlash formulasi:

Ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi = Ustama xarajatlar/ taqsimlash bazasi (xarajat omili)

12. Xizmat ko'rsatuvchi bo'limlarning xarajatlarini asosiy ishlab chiqarish bo'limlariga taqsimlanishda foydalaniladigan usullar:

- Tug'ridan-to'g'ri (direct);
- Qadamba-qadam (step-down);
- Takror taqsimlash (step-by-step);
- CHiziqli tenglama tizimi (reciprocal)

13. Praym tannarx - bu to'g'ridan-to'g'ri material xarajatlar bilan to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari yig'indisidan iborat

O'zini o'zi tekshirish uchun savollar:

1. Ustama xarajatlarga tavsif bering va ularga qanday xarajatlar elementlari kiradi?
2. Faoliyat maydoni va unda yuz beradigan to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita xarajatlarga misollar keltiring?
3. Xarajatlarni taqsimlash tushunchasiga tavsif bering va uning maqsadlarini ayting?
4. Xarajatlarni taqsimlashda qanday asosiy mezonlar e'tirof etilgan?
5. Menedjer xarajatlarni taqsimlashda qanday qarorlarni qabul qilishi talab etiladi?
6. Korporatsiya misolida tannarx zarrachalariga misollar keltiring?
7. Xarajatlarni taqsimlash bazalari tushunchasiga tavsif bering va unga misollar keltiring?
8. Xarajatlarni taqsimlashning an'anaviy va funktsional tizimlari qanday mantiqiy usullarga tayanadi?
9. Boshqaruv hisobi maqsadlarida ishlab chiqarish bo'limlari va servis (xizmat ko'rsatuvchi) bo'limlarga tavsif bering va ularga misollar keltiring?

10. Nima uchun servis (xizmat ko’rsatuvchi) bo’limlar xarajatlari asosiy ishlab chiqaruvchi bo’limlarga taqsimlanadi?
11. Birinchi darajali va ikkinchi darajali usullarning mohiyati va qo’llanilishini amaliy misollarda tushuntirib bering?
12. Xarajatlarni taqsimlashda e’tirof etilgan to’rtta qadamlar (bajariladigan amallar)ning va ularning qo’llanilishini tushuntirib bering?
13. Ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi qanday aniqlanadi?
14. Taqsimlash bazalariga misollar keltiring va ularni tanlashda qanday mezonlar asos qilib olinadi?
15. Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi aniqlashni amaliy misollarda tushuntirib bering?
16. Xizmat ko’rsatuvchi bo’limlar xarajatlarini asosiy ishlab chiqarish bo’limlariga taqsimlashda qo’llaniladigan usullar va ularning qo’llanilishini amaliy misollarda tushuntirib bering?

Testlar:

1. Quyidagilardan qaysi biri ustama xarajatlarga kirmaydi:

A. elektro-energiya
B. Bino amortizatsiyasi
S. Oshxona xarajatlari
D. To’g’ridan-to’g’ri mehnat

2. Agar A bo’lim bo’yicha doimiy xarajatlar 100,000 p.b., o’zgaruvchan xarajatlar soatiga 100 p.b. ga teng. Agar byudjetlashtirilgan mehnat soati 1000 soat belgilangan. Haqiqatda 900 soat ishladi. Birinchi darajali metod bo’yicha A bo’limga taqsimlangan xarajatlar summasi

A. 200,000 p.b.
B. 180,000 p.b.
S. 171,000 p.b.
D. 190,000 p.b.

3. Bino amortizatsiyasi xarajatlarini taqsimlashning birinchi bosqichida taqsimlash bazalaridan eng optimali

A. Asbob-uskunalar qiymati
B. Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi
S. egallab turgan maydon
D. Ishchilarning soni

4. Agar mahsulot birligi miqdori 1000 birlik, har bir mahsulotga byudjetlashtirilgan to’g’ridan-to’g’ri mehnat soatlari 2 soat, jami byudjet ustama xarajatlar 18,000 p.b. ga teng bo’lsa ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi

A. 9 p.b./ meh. soati
B. 18 p.b. / meh. soati
S. 36 p.b./ meh. soati
D. 0,11 p.b./meh.soati

5. Korxonaning jami isitish xarajatlari 10,000 p.b. ga teng. Korxonaning maydoni 30,000 m2, shu jumladan 1-tsex maydoni 10,000 m2 bo'lsa 1-tsexga taqsimlanadigan isitish xarajatlari qancha bo'ladi.

A. 3,000 p.b.
B. 10,000 p.b.
S. 3,333 p.b.
D. taqsimlanmaydi

6. Korxonada ishlab chiqarish ma'muriyati, oshxona va 1 va 2-tsexlardan iborat. Agar korxona ma'muriyatining qolgan bo'limlarga xizmat ko'rsatish mehnat proportsiyasi mos ravishda 1/10, 6/10, 3/10 bo'lsa, to'g'ridan-to'g'ri taqsimlash usulida qaysi proportsiyaga asosan ma'muriyat xarajatlari 1 va 2-tsexlarga taqsimlanadi.

A. 6/10, 4/10
B. 5/10, 5/10
S. 4/10, 6/10
D. 6/9, 3/9

7. Xizmat ko'rsatuvchi bo'limlar xarajatlarini qadamba-qadam taqsimlashda nima uchun eng ko'p xarajatga ega bo'lgan bo'lim xarajatlarini taqsimlashdan boshlanadi.

A. Bu ahamiyat kasb etmaydi.
B. Standartlarda shunday qabul qilingan
S. eng ko'p xarajatlarni taqsimlashdan boshlash xarajatlarni taqsimlashning ob'ektivligini oshiradi.
D. eng ko'p xarajatlarni taqsimlashdan boshlash keyingi hisob-kitoblarni onsonlashtiradi.

8. Qaysi usul eng ob'ektiv va aniq ma'lumotlarni beradi.

A. Takror-taqsimlash va tenglamalar tizimi
B. To'g'ridan-to'g'ri usul
S. Qadamba-qadam taqsimlash
D. To'g'ridan-to'g'ri va qadamba-qadam taqsimlash usuli

9. Korxonada ishlab chiqarish ma'muriyati, oshxona va 1 va 2-tsexlardan iborat. Agar ma'muriyat xarajatlari – 500,000 p.b., oshxona xarajatlari 100,000 p.b., ma'muriyat xarajatlarini taqsimlash proportsiyalari mos ravishda 1/10, 6/10, 3/10; oshxona xarajatlarini taqsimlash proportsiyasi mos ravishda 2/10, 5/10, 3/10 bo'lsa tenglamalar tizimi qanday kurinishga ega bo'ladi.

A. $X = 500,000 + 0,1*y$
$Y = 100,000 + 0,2*x$

B. $X = 500,000 + 0,3*y$
$Y = 100,000 + 0,2*x$

S. $X = 500,000 + 0,1*y$
$Y = 100,000 + 0,3*x$

D. $X = 500,000 + 0,2*y$
$Y = 100,000 + 0,1*x$

10. 1-tsexning ustama xarajatlarini taqsimlash stavkasi 5 p.b./mash.soat, 2-tsexning 2 p.b./mash.soat, yig'ma tsexning 1 p.b./meh.soatga teng. Agar mahsulot 1-tsexda 3 mash.soat, 2-tsexda 2 mash.soat, yig'ma tsexda 1 meh.soat ishlovdan o'tsa, mahsulot birligiga to'g'ri keladigan ustama xarajatlar summasini aniqlang.

A. 8 p.b.
B. 15 p.b.
S. 22 p.b.
D. 19 p.b.

Masalalar:

1. Marston company bo'yicha kelgusi yilda quyidagi ma'lumotlar rejalashtirilgan.

Byudjetlashtirilgan xarajatlar:

To'g'ridan-to'g'ri mehnat		$406,780
To'g'ridan-to'g'ri material		400,000
Ishlab chiqarish ustama xarajatlari:		
Bilvosita mehnat	$160,000	
Bilvosita material	52,000	
Inventarlar	36,000	
Sug'urta	45,000	
Xodimlarga moddiy yordam	98,500	
Amortizatsiya	88,500	480,000
Jami		$1,286,780

Boshqa byudjetlashtirilgan ma'lumotlar:

Mashina soatlar	75,000 mash.soat
To'g'ridan-to'g'ri mehnat soatlari	60,000 meh. soat
Mahsulot birligi	30,000 birlik

Talab etiladi: Quyidagi taqsimlash bazalariga asosan ustama xarajatlarni taqsimlash byudjetlashtirilgan stavkasini aniqlash:

a) To'g'ridan-to'g'ri mehnat soatlari
b) Mashina soatlari
c) Mahsulot birligi
d) To'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari
e) To'g'ridan-to'g'ri material xarajatlari
f) Praym tannarx

2. Palermo Corporation bo'yicha kelgusi yilga ma'lumotlar rejalashtirilgan:

Ko'rsatkichlar	A	B
Byudjetlashtirilgan birlik miqdori	4,000	5,000
Mahsulot birligiga to'g'ridan-to'g'ri mehnat soatlari	20	24
Bir soat uchun to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari	$7.00	$7.00
Mahsulot birligiga to'g'ridan-to'g'ri materiallar	$63.00	$93.60
Ustama xarajatlar	**$540,000**	

Talab etiladi: Quyidagi bazalar asosida mahsulot birligiga nisbatan ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi

a) To'g'ridan-to'g'ri mehnat soatlari
b) To'g'ridan-to'g'ri material xarajatlari

3. Treblinka Manufacturing Company da uchta bo'lim faoliyat yuritadi: servis, ishlab chiqarish va qadoqlash. Quyida yakunlangan yil uchun ma'lumotlar berilgan.

Ko'rsatkichlar	Servis	Ishlab chiqarish	Qadoqlash
Ishchilarning soni	9	36	15
Aktivlar qiymati	$40.000	$560.000	$120.000
To'g'ridan-to'g'ri mehnat soatlari		80,000	30,000
Mahsulot birligi		212,000	188,000
Egallab turgan maydoni	2,000	18,000	5,000

Xarajatlar elementlari	Ustama xarajat	Taqsimlash bazasi
Supervayzorlar	$ 30,000	Ishchilar soni
Ma'muriyat	240,000	Ishchilar soni
Amortizatsiya	90,000	Aktivlar qiymati
Kommunal xizmatlar	45,000	Egallab turgan maydoni

Servis bo'limining xarajatlari ikkita ishlab chiqarish korxonasiga mahsulot birligi bazasi asosida taqsimlanadi.

Talab qilinadi:

1. Xarajatlarni bo'limlarga taqsimlash hamda xizmat ko'rsatuvchi bo'lim xarajatlarini ishlab chiqaruvchi bo'limlarga taqsimlashni aks ettiruvchi jadvalni tuzing.

4. 2008 yili davomida A kompaniyasi kitob muqovasi uchun material ishlab chiqaradi. Bu yagona ishlab chiqarilgan mahsulot bo'lib buyurtma asosida bajariladi.

Korxonada ikkita bo’lim faoliyat ko’rsatadi – umumiy servis va ishlab chiqarish. 2008 yil uchun ikkita bo’limga oid bo’lgan ma’lumotlar quyida keltirilgan:

Xarajatlar elementlari	Umumiy servis	Ishlab chiqarish
To’g’ridan-to’g’ri mehnat		$25,000
Bilvosita mehnat	$3,000	6,000
To’g’ridan-to’g’ri material	-	18,000
Bilvosita material	2,000	7,000
Maishiy xizmat	1,000	3,000
Amortizatsiya	1,500	4,500

Ustama xarajatlar mahsulotga to’g’ridan-to’g’ri mehnat xarajatlarining 120% sifatida olib borilgan. Ortiqcha hisobdan chiqarilgan yoki tejalgan ustama xarajatlar realizatsiya qilingan mahsulot tannarxiga olib boriladi.

Talab etiladi:

1. Ustama xarajatlari schetini yopish uchun ishlab chiqarish, haqiqatda va taqsimlangan ustama xarajatlariga buxgalteriya yozuvlarini amalga oshiring.

5. B kompaniyasida ikkita xizmat ko’rsatuvchi va ikkita ishlab chiqarish bo’limlari faoliyat ko’rsatadi. 31 mart bilan yakunlanadigan kvartal uchun ko’yidagi byudjetlashtirilgan ma’lumotlar berilgan.

	Servis		Ishlab chiqarish	
	Komp’yuter	Tex. xizmat	Asosiy tsex	Yig’ma tsex
Byudjetlashtirilgan mashina soatlari		2,400	20,000	6,000
Byudjetlashtirilgan mehnat soatlari	6,800	8,350	38,400	30,000
Byudjetlashtirilgan texnik xizmat soatlari	470	800	3,750	2,500
Komp’yuter tarmog’ining byudjetlashtirilgan vaqti	2,600	6,000	12,240	5,760
Jami byudjetlashtirilgan ustama xarajatlar	$31,250	$30,000	$60,750	$158,000

Ustama xarajatlar asosiy tsexga mashina soatlari va yig’ma tsexda esa mehnat soatlari asosida mahsulot tannarxiga olib boriladi. Komp’yuter bo’limining xarajatlari ishlab chiqarish bo’limlariga komp’yuter tarmoqlarining byudjetlashtirilgan vaqti asosida texnik xizmat ko’rsatish bo’limining xarajatlari esa byudjetlashtirilgan texnik xizmat ko’rsatish soatlari asosida taqsimlanadi.

Talab etiladi:

1. Xizmat ko’rsatish bo’limlar xarajatlarini to’g’ridan-to’g’ri olib borish asosida ustama xarajatlarni ikkita ishlab chiqarish bo’limiga taqsimlash stavkalarini aniqlang.

6. Komp’yuter va uning jihozlarini ishlab chiqaradigan firmada korporativ bo’limlar bir-biriga va operatsion bo’limlarga xizmat ko’rsatadi. Servis xizmati bo’limlari xarajatlari operatsion bo’limlarga ikki darajali metod asosida taqsimlanadi. Somputer Horizons firmasi ikkita markaziy servis bo’limi (Huquqiy va personal) bir-biriga va ikkita ishlab chiqarish bo’limi (Mikrokomp’yuter bo’limi MCD va Periferal asbob-uskunalar bo’limi PED)ga xizmat ko’rsatadi. Ularga oid bo’lgan ma’lumotlar quyida keltirilgan:

Ko’rsatkichlar	Byudjetlashtirilgan quvvati				
	Huquqiy	Personal	MCD	PED	Jami
Huquqiy – soat	-	250	1,500	750	2,500
Proportsiyasi	-	0,10	0,60	0,30	1,00
Personal - soat	2,500	-	22,500	25,000	50,000
Proportsiyasi	0,05		0,45	0,50	1,00

Haqiqatda erishilgan natijalar:

Ko’rsatkichlar	Haqiqatda foydalanilgan				
	Huquqiy	Personal	MCD	PED	Jami
Huquqiy – soat	-	400	400	1,200	2,000
Proportsiyasi	-	0,20	0,20	0,60	1,00
Personal - soat	2,000	-	26,600	11,400	40,000
Proportsiyasi	0,05		0,665	0,285	1,00

Haqiqiy xarajatlar:

Bo’lim	Doimiy	O’zgaruvchan
Huquqiy bo’lim	$360,000	$200,000
Personal bo’limi	$475,000	$600,000

Doimiy xarajatlar byudjetlashtirilgan quvvat bazasi, o’zgaruvchan xarajatlar haqiqiy natijalar asosida taqsimlanadi.

Talab etiladi:

1. Xizmat ko’rsatuvchi bo’limlarning xarajatlarini MCD va PED bo’limlariga (a) to’g’ridan-to’g’ri metod (b) qadamba-qadam (c) chiziqli tenglamalar usullari yordamida taqsimlang.

7. A kompaniyasi ishlab chiqarish ustama xarajatlar byudjetini tayyorlash jarayonida ustama xarajatlarni mahsulotlarga taqsimlashni amalga oshiradi. Quyida ma’lumotlar keltirilgan:

Ma’lumotlar	Jami	Mashina A tsexi	Mashina B tsexi	Yig’ma tsex	Oshxo-na	Tex. Xiz-mat
Bilvosita mehnat $	78,500	8,586	9,190	15,674	29,600	15,460
Bilvosita material	16,900	6,400	8,700	1,200	600	
Ijara	16,700					
Bino sug’artasi	2,400					
Elektro-energiyasi	8,600					
Isitish va yoritish	3,400					
Asbob-usunalar eskirishi	40,200					
Jami						
Maydon, m2	45,000					
Asbob-uskunalar qiymati	402,000					
Elektr-energiya ishlatilish tex xizmat, %	100					
To’g’ridan-to’g’ri mehnat soatlari, meh/soat	35,000					
Mashina soati, mash/soat	25,200					

Ishlab chiqarishning haqiqiy natijalari quyidagilardan iborat:

	A mashina tsexi	***B mashina tsexi***	***Yig’ma tsex***
To’g’ridan-to’g’ri mehnat, meh/soat	8,200	6,500	21,900
Mashina soat, mash/soat	7,300	18,700	

To’plam ustama xarajatlar $176,533

Aniqlash talab etiladi:

1) Ustama ishlab chiqarish xarajatlarini servis va ishlab chiqaruvchi bo’limlarga taqsimlang.

2) To’g’ridan-to’g’ri usuldan foydalanib servis bo’limi xarajatlarini ishlab chiqaruvchi bo’limlarga qayta taqsimlang.

3) Har bir ishlab chiqaruvchi bo’lim uchun ustama xarajatlarni taqsimlash stavkalarini aniqlang.

4) Ustama ishlab chiqarish xarajatlari schetini oching va unga hisob-kitoblar asosida yozuvlarni o'tkazing. (Upravlencheskiy uchet 1, 86-bet)

8. «Ecsony» kompaniyasi X va U turdagi mahsulotni ishlab chiqaradi va sotadi. Ushbu turdagi mahsulotlarning bahosi mos ravishda $1,000 va $3,000ni tashkil etadi. Har bir mahsulot A va B ishlab chiqarish jarayonidan o'tadi. A jarayonida X mahsulot birligiga - 2 soat, U mahsulot birligiga – 4 soat, B jarayonida esa X mahsulot birligiga – 1 soat, U mahsulot birligiga – 3 soat sarflanadi. A jarayonida 1 soatiga $40, B jarayonida 1 soatiga $50 to'lanadi.

Ikki turdagi mahsulot ham K, L va M materiallaridan foydalanadi, ularning mahsulot birligiga sarflanishi quyidagicha:

	Bahosi	***Mahsulot birligiga sarflanishi***	
		X mahsulot	***U mahsulot***
K material, kg	$10	37	93
L material, birlik	2	10	240
M material, m2	2	20	75

Sotuvchilarga sotish hajmidan 5% ustama to'lanadi. Upakovka materiallari: X mahsulot uchun $10 va U mahsulot uchun 40$. Tovarlar xaridorlarga etkazib berish xarajatlari: X mahsulot uchun $20, U mahsulot uchun $50.:

Boshqa yillik xarajatlar:

Bilvosita mehnat	A jarayon	$250,000
	B jarayon	400,000
	Ombor	200,000
	Oshxona	100,000
		950,000
Bilvosita material	A jarayon	$515,100
	B jarayon	585,050
	Ombor	13,100
	Oshxona	84,250
		1,197,500
Ijara haqi va poshlina		4,500,000
Mashina va asbob-uskunalar amortizatsiyasi		1,400,000
Elektroenergiya		500,000
Binoni pojardan sug'urtasi		37,500
Mehnatga haq to'lashdan 2%lik kompensatsiya		120,000
Isitish va yoritish		45,000
Reklama		900,000

X mahsulot birligidan 10$ litsenzion to'lovlar ushlanib qolinadi. Bir yilda X mahsulotdan 15,000 birlik, U mahsulotdan 10,000 birlik sotilgan.

Quyidagi axborotlar berilgan:

Xarajatlar markazi	*Maydon, m2*	*Mashina va asbob – uskunalar-ning balans qiymati*	*Mashina uskunalari, %*	*To'g'ridan-to'g'ri mehnat soatlari*	*Ishchi-lar soni*	*Materiallarga nakladnoylar soni*
A jarayon	100,000	10,000,000	80	70,000	40	10,000
B jarayon	50,000	2,000,000	20	45,000	30	5,000
Ombor	100,000	1,500,000			10	
Oshxona	50,000	500,000			5	
	300,000	***14,000,000***	***100***	***115,000***	***85***	***15,000***

Talab qilinadi:

1. Ustama ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash bazalarini ko'rsatgan holda servis va ishlab chiqarish bo'limlariga (A va B jarayon) taqsimlang.
2. Servis bo'limlari ustama xarajatlarini ishlab chiqarish bo'limlariga qayta taqsimlang va A va B jarayon uchun talluqli ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasini aniqlang.
3. Har bir turdagi mahsulot birligining ishlab chiqarish tannarxini va realizatsiya qilinadigan mahsulot tannarxini hisoblang.
4. Har bir turdagi mahsulot birligi foydasi yoki zararini hisoblang.

7-MA'RUZA. ISHLAB CHIQARISHGA DOIR USTAMA XARAJATLAR HISOBINING FUNKTSIONAL USULI

1. Tannarxning funktsional kal'kulyatsiyasi mohiyati va zaruriyati.
2. Tannarxning funktsional kal'kulyatsiyasining qo'llanilishi.
3. Tannarxning funktsional kal'kulyatsiyasi tizimini amalga oshirish bosqichlari.

1-savol. Tannarxning funktsional kal'kulyatsiyasi mohiyati va zaruriyati.

An'anaviy tizim ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga sarflangan moddiy resurslarni va asosiy ishlab chiqarish ishchilari mehnati xarajatlarini aniq hisoblashga asoslansada, lekin ustama xarajatlar butun mahsulotga bir qancha taxminiy asoslarga ko'ra taqsimlanadi.

Hozirgi vaqtda kompaniyalar keng assortimentdagi mahsulotlar ishlab chiqarmoqda, qaysiki bunda asosiy ishlab chiqarish tannarxida hamda umumiy xarajatlarda ustama xarajatlarning hissasi to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlariga nisbatan oshib bormoqda. Natijada, to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari hissasi kamayganligi bois, asosiy ishlab chiqarish ishchilari mehnati (to'g'ridan–to'g'ri mehnat) bazasi asosida ustama xarajatlarni mahsulotga taqsimlashning ixchamlashtirilgan usullarini qo'llashi o'zini oqlamay qolmoqda. Bundan tashqari kuchli raqobat hamda moliyaviy iqtisodiy inqiroz sharoitida tannarx ob'ektlari to'g'risida qaror qabul qilinayotganda an'anaviy usullarga qo'llanilganda etarli aniqlikdagi axborotlarning olinmasligi bois pishib etmagan qarorlarni qabul qilib qo'yish holatlari uchrashi mumkin. Bu korxonani bankrotlik holatlari yoki qiyin moliyaviy holatga tushib qolishiga olib kelishi mumkin. Bunday sharoitlarda yuzaga kelgan moliyaviy iqtisodiy holat ustama xarajatlarni tannarx ob'ektlariga taqsimlashda mukammal usullardan, ya'ni tannarx zarrachalari va tannarx ob'ektlari o'rtasida funktsional bog'liqliklarni hisobga oladigan iqtisodiy matematik usullardan foydalanishni ob'ektiv zaruriyat qilib qo'ydi. Kompaniyalar faoliyati va tannarx zarrachalari o'rtasidagi funktsional bog'liqliklarga tayanuvchi usul "tannarxni kal'kulyatsiya qilishning funktsional tizimi" deb nom oldi. Axborot texnologoyalari hamda fanning yutuqlari xarajatlarga doir axborotlarga ishlov berish tannarxining kamayishiga olib kelganligi 80 yillarning boshida AQSH va Evropa davlatlaridagi bir qancha kompaniyalarda tannarxning funktsional kal'kulyatsiyasini qo'llanilishiga olib keldi. Hozirgi kunda AVS tizimini qo'llaydigan korxonalar soni kengayib bormoqda. Korxonalarda AVS tizimini qo'llashga asosiy sabablar sifatida quyidagilar e'tirof etilgan:

- Turli bo'limlarning faoliyatini boshqa bo'limlar faoliyatlari bilan solishtirilishi yoki aralashishi mumkin. Misol uchun, xizmat ko'rsatish sifati xarajatlari turli faoliyatlarga oid bo'lgan bir qancha tannarx zarrachalaridan tashkil topadi. Bularga xarid bo'limida inspektsiya xarajatlarining, ishlab chiqarish bo'limidagi inspektsiya xarajatlari, marketing bo'limidagi xaridorlarga xizmat ko'rsatish xarajatlarining bir qismlari. Faqat tannarx zarrachalari faoliyat turlari bo'yicha yuritilgandagina kompaniyaning sifat xizmati tannarxi bo'yicha ma'lumotlarni jamlash mumkin bo'ladi;

- Faoliyatlar samarali boshqarish hamda o’rinli iqtisodiy qarorlarni ishlab chiqishda ijrochilar sabab (faoliyat) va oqibat (tannarx) o’rtasidagi bog’liqlikni identifikatsiyalash uchun ma’lumotlarni detallashtirish talab etiladi. Bu ustama xarajatlarni etarli darajada aniqlikda taqsimlashni talab etadi;
- Tannarx menedjmentida qisqa muddatli va uzoq muddatli rejalarni tuzishda aniq va detalli tannarx axborotlariga tayaniladi. Tannarx hisobi tizimi tannarx menedjmentini amalga oshirishda axborotlar bilan ta’minlash funktsiyasini bajaradi;
- Amaldagi an’anaviy tannarx buxgalteriya hisobi tizimi hamma hollarda ham turli bo’limlar yoki funktsional faoliyatlar o’rtasida bog’liqlikni yuqori mahoratda va aniqlikda aks ettirishni hamma vaqt ham uddalay olmaydi. Misol uchun, mahsulot dizayni funktsiyasi va ishlab chiqarish funktsiyalari o’rtasidagi aloqalarni aks ettirish zaruriyatini qayd etib o’tish mumkin bo’ladi. Mahsulot dizayni 40 qismdan iborat bo’lganda 10 qismdan iborat mahsulot dizayniga nisbatan ko’proq xarajatlarning yuzaga kelishiga sabab bo’ladi. CHunki, unda ko’proq operatsiyalar, ko’proq ta’minotchilar, ko’proq investorlar, ko’proq servis xizmati amalga oshiriladi. Amaldagi an’anaviy tannarx buxgalteriya hisobi tizimi ko’p hollarda mahsulot tannarxini kamaytirish bo’yicha zarur axborotlarni jamg’arish tayyor emas. AVS tizimi esa mahsulot dizaynida qismlarni kamaytirish orqali ta’minotchilar, operatsiyalarni qisqartish imkoniyatlarini topish yo’li bilan mahsulot tannarxini kamaytirishning aniq yo’llarini belgilab berish imkoniga ega bo’ladi.
- Axborot olish va uzatish texnologiyalarining rivojlanishi AVS tizimi orqali ko’proq batafsil axborotlarni to’plash va ularga ishlov berish imkoniyatini bermoqda.

Tannarxning funktsional kal’kulyatsiyasi *– Activity-Based Costing (ABC) –* bu bevosita ishlab chiqarish hajmining jismoniy hajmiga (masalan, asbob-uskunalar naladkasi, materiallarni joylashtirish va boshqalar) bog’liq bo’lmagan faoliyat turlari (funktsiyalari)ning ustama xarajatlarini mahsulot tannarxiga olib borish usuli bo’lib, bunda ushbu funktsiyalarda mahsulotlarga talablar asosida xarajatlarni taqsimlashning maxsus stavkalari hisoblanib chiqiladi.

Bizga ma’lumki, ustama xarajatlarni taqsimlashning an’anaviy tizimida taqsimlash bazalari sifatida hajm ko’rsatkichlari, masalan to’g’ridan-to’g’ri mehnat soatlari (meh/soat), mashnalarning ish soatlari (mash/soat) olinadi.

Hajm ko’rsatkichlari ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi va sarflanayotgan resurslar o’rtasida o’zgaruvchan bog’liqlik bo’lgan hollarda aniq ma’lumotlarni beradi, ya’ni o’zgaruvchan xarajatlar uchun to’liq muvofiq keladi. Bu resurslarga to’g’ridan-to’g’ri material, to’g’ridan-to’g’ri mehnat, o’zgaruvchan elektroenergiya va asbob-uskunalar bilan bog’liq o’zgaruvchan xarajatlarni misol keltirish mumkin. Lekin, faoliyat uchun zarur bo’lgan hamda nisbatan qisqa muddatli kelajakda doimiy bo’ladigan ko’pchilik resurslar (funktsiyalar) jismoniy hajm ko’rsatkichlari bilan to’g’ridan-to’g’ri bog’liq bo’lmaydi. Bundan funktsiyalarga *materiallar xaridi, materiallarni joylashtirish, asbob-uskunalar naladkasi, ishlab chiqarish jarayoni grafikasini ishlab chiqish, mahsulotlarni oraliqlarda nazorat qilish va boshqalar*.

Kompaniya misolida biznes funktsiyalari, bo'limlar va faoliyatlarni quyidagi 5.5-chizmada aks ettirish mumkin. Ushbu chizmada kompaniya faoliyati biznes funktsiyalariga, asosiy biznes funktsiyasining bo'limlari hamda tanlab olingan bo'limning faoliyatlari aks ettirilgan. Ushbu faoliyatlar bo'yicha tannarx to'g'risida axborotlarning shakllanishi menedjerlarga qo'l keladi.

Har bir uzluksiz nashr tarmog'i (PC board) instrumentlari ularni o'rnatish uchun quyidagi oltita faoliyat turini ajratish mumkin:

1. *Materiallar xaridi*. Barcha PC board qurilishi qismlar zahiralarni to'plashga zururiyat tug'iladi.

2. *O'rnatishning boshlanishi*. Tarmoqning qurilishi instruktsiyasi komp'yuterga kiradi. Maxsus dasturlar asbob-uskunalarga o'rnatilgan avtomatik ishlashini ta'minlaydi.

3. *Qismlarning mashinalar naladkasi*. Tarmoqning komponenti bo'lgan asbob-uskunalarning avtomatik ishlashini ta'minlaydi.

4. *Qismlarning qo'l mehnatida o'rnatilishi*. Ushbu komponentlarning o'rnatilishi mashina naladkasidan bo'lmasdan malakali ishchi mehnatini ham talab etadi.

5. *Joyidan siljishini mahkamlash*. Barcha qismlar tarmoqqa o'rnatiladi va bir vaqtning o'zida ularning mahkam joylashganligiga ishlnch hosil qilinadi.

6. *Sifatining nazorati*. Barcha komponentlarning o'rnatilganligi nazorat qilinadi, to'g'ri joylashtirilganligi hamda yakuniy mahsulot talablarga javob berishi o'rganiladi.

PC board uchun bilvosita ishlab chiqarish xarajatlarini hisoblash maqsadida tannarx drayveri hamda tannarxni taqsimlash stavkasi quyidagicha aniqlanadi (2.19-jadval):

2.19-jadval

Tannarx drayveri hamda tannarxni taqsimlash stavkasi

Faoliyat maydoni	***Tannarxni taqsimlash bazasida foydalanadigan tannarx drayveri***	***Bilvosita xarajatlarni taqsimlash stavkasi***
1. Materiallar xaridi	Qismlarning soni	$1 bitta qismga
2. O'rnatishning boshlanishi	PC board larning soni	$20 bitta tarmoqqa
3. Qismlarning mashina naladkasi	O'rnatilayotgan mashina qismlarining soni	$0.50 bitta qismga
4. Qismlarning qo'l mehnatida o'rnatilishi	Qo'lda o'rnatilayotgan qismlarning soni	4$ bitta qismga
5. Joyidan siljishini mahkamlash	PC board larning soni	$30 bitta tarmoqqa
6. Sifatini tekshirish	Tekshirish vaqtiga sarflangan soat	$50 tekshirishning bir soatiga

Materiallar xaridi faoliyat maydoni misolida bilvosita xarajatlarni taqsimlash stavkasi qanday hisoblanishini ko'rib o'taylik:

Material xaridi faoliyati bo'yicha taqsimlash stavkasi = Byudjetlashtirilgan material xaridi / Yil davomida byudjetlashtirilgan qismlar soni = $300.000 / 300.000 = $1 bitta qismga.

Xudi shu tartibda boshqa faoliyat maydonlari bo'yicha ham taqsimlash stavkalari hisoblanadi.

Instrument Inc. bo'yicha ikkita PC board ga tannarxni kalkulyatsiya qilishning AVS tizimini qo'llagan holda hisoblash natijalarini qo'yidagi jadvalda umumlashtirilgan (2.20-jadval):

2.20-jadval

AVS tizimida tannarxni kalkulyatsiya qilish

	PC Board A	***PC Board B***
To'ridan-to'g'ri mahsulot tannarxi • To'g'ridan-to'g'ri material	$300	$200
Bilvosita mahsulot tannarxi • Materiallar xaridi (A, 81 qism; V 121 qism) * $1	$81	$121
• O'rnatishning boshlanishi (A, 1 tarmoq; V, 1 tarmoq) * $20	20	20
• Qismlarning mashina naladkasi (A, 70 naladka; V, 90 naladka)	35	45
• Qismlarning qo'l mehnatida o'rnatilishi (A, 10 o'rnatish; V 30 o'rnatish) * $4	40	120
• Joyidan siljishini mahkamlash (A, 1 tarmoq; V 1 tarmoq) * $30	30	30
• Sifatini tekshirish (A, 1,5 soat; V, 2,5 soat)	75	125
Jami	281	461
Jami mahsulot tannarxi	$581	$741

AVS tizimining qo'llanilishi funktsiyalar bo'yicha mahsulot tannarxini tahlil qilish imkoniyatini beradi.

2-savol. Tannarxning funktsional kal'kulyatsiyasining qo'llanilishi.

Ustama xarajatlarni taqsimlashning an'anaviy hamda funktsional tizimlari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni quyidagi misolda yorqin ko'rish mumkin.

A kompaniyasi bir xil asbob-uskunalarda analogik ishlab chiqarish jarayonlarini qo'llagan holda ikki turdagi K va M mahsulotni ishlab chiqaradi. Mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi bo'yicha farq qiladi. K – bu yirik partiyalarda ishlab chiqariladigan ko'p seriyali mahsulot, M – kamseriyali mahsulot hisoblanadi.

Turli xil faoliyat (funktsiya)larda kiritiladigan materiallar, ishlab chiqarish hajmi va xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlar (2.21-jadval):

2.21-jadval

Faollik darajasi va maxsus funktsiyalar bo'yicha ustama xarajatlar to'g'risida ma'lumot

	M mahsulot	*K mahsulot*	*Jami*
1. 1 buyumga to'g'ri keladigan mashina-soat	1.5	1.5	
2. 1 buyumga to'g'ri keladigan mehnat-soat	2.5	2.5	
3. Yillik ishlab chiqarish hajmi, birlik	2000	20000	
4. Asbob-uskuna ish vaqti, soat	3000	30000	33000
5. Asosiy ishlab chiqarish ishchilari ish vaqti, soat	5000	50000	55000
6. Materiallar xaridi uchun buyurtma soni, marta	90	180	270
7. Naladka soni, marta	40	60	100
8. Maxsus funktsiyalar (faoliyat turlari) bo'yicha ustama xarajatlar:			
Ishlab chiqarish hajmiga munosabatli			220 000
Xaridga nisbatan munosabatli			240 000
Asbob-uskunalar naladkasiga munosabatli			210 000
Jami			670 000

Aniqlash talab etiladi:

Ustama xarajatlarni har bir mahsulot (mahsulot birligiga va umumiy summada) turlariga taqsimlash:

1) Kal'kulyatsiyaning an'anaviy tizimi;

2) AVS tizimi;

Echish:

1. Dastavval ustama xarajatlarni kal'kulyatsiyaning ***an'anaviy tizimi*** bo'yicha taqsimlaymiz.

Taqsimlashning umumzavod stavkalarini hisoblaymiz:

Ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi, 1 mash/soatga p.b	20.3 (670 000 p.b./33000 mash/soat)
ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi, 1 mehnat/soat p.b	12.18 (670 000 p.b./55000 meh/soat)

UX larni aniqlangan stavkalardan foydalanib mahsulotlar turlariga olib boramiz:

	M mahsulot	K mahsulot
1. Bir buyumga ustama xarajatlar	30.45 (1.5 mash/s 20.3 p.b/soat) yoki (2.5	30.45 (1.5 mash\s 20.3 p.b soat) yoki (2.5 mehnat/s 12.18)

	mehnat/s 12.18)	
2. Ishlab chiqarishning yillik hajmiga taqsimlangan jami ustama xarajatlar	61000 birlik(2000 birlik x 30.45 p.b/birlik)	609000 p.b (20 000 birlik x 30.45 p.b./birlik)
	670 000	

Ustama xarajatlarni an’anaviy tizimda taqsimlash ishlab chiqarish hajmiga proportsional ravishda o’zgaradigan taqsimlashning chegaralangan bazasi miqdoridan (qoidaga muvofiq asosiy ishlab chiqarish ishchilari ish soatlari yoki asbob-uskunalar ish soatlari) foydalanadi. Ushbu misoldan ko’rinib turibdiki, K va M mahsulotlarga xarajatlar ustama xarajatlarning taqsimlash bazasi sifatida olingan asbob-uskunalar ish soatlari va asosiy ishlab chiqarish ishchilari ish (to’g’ridan-to’g’ri mehnat) soatlari asosida taqsimlangan. Bitta buyumga to’g’ri keladigan xarajatlar foydalaniladigan bazadan qa’iy nazar bir xil. Lekin asosiy ishlab chiqarish ishchilari ish vaqtlari va asbob-uskunalarning ish vaqti har bir mahsulotda turli proportsiyalarda iste’mol qilinadi (sarflanadi).

2. ***Endi AVS tizimini qo’llaymiz***:

YUqorida AVS tizimiga berilgan ta’rifdan ham ko’rinib turibdiki, ishlab chiqarish hajmi, xaridlar va asbob-uskunalar naladkasi bilan bog’liq ustama xarajatlarning taqsimlash uchun *maxsus stavkalarini* hisoblashimiz talab etiladi (2.22-jadval):

2.22-jadval

Ustama xarajatlarning stavkalari va ularning qo’llanilishi

Ishlab chiqarish hajmi bo’yicha UX stavkasi: P.b/mash /soat yoki P.b/mehnat/ soat	 6.67 (220 000 p.b./33000 mash/soat) 4.0 (220 000 p.b./55000 mehnat/soat)
Xarid bo’yicha UX stavkasi, p.b./xarid	888.89 (240 000 p.b./270)
Naladka bo’yicha UX stavkasi, p.b./naladka	2100 (210 000 p.b./100)

Ushbu aniqlangan stavkalarni qo’llaymiz:

	M mahsulot	K mahsulot
1. Mahsulot hajmi bo’yicha UX, p.b./birlik	10 (1.5 mash/soat 6.67 p.b./s yoki 2.5 mehnat s. 4.0 p.b/s)	10 (1.5 mash/soat 6.67 p.b./s yoki 2.5 mehnat s. 4.0 p.b/s)
2. Xarid bo’yicha ustama xarajatlar, p.b./birlik	40 (90 xarid x 888.89 p.b/xarid/ 2000)	8 (180 xarid x 888.89 p.b./xarid/20000)
3. Naladka bo’yicha UX, p.b./birlik	42 (40 naladka x 2100 p.b/naladka /2000)	6.3 (60 naladka x 2100 p.b./naladka/20000
1 buyumga jami UX, p.b./birlik	92	24.3
Yillik ishlab chiqarish hajmiga taqsimlangan jami UX, p.b.	184000 (2000 birlik x 92/birlik)	486 000(20 000 birlik x 24.3 p.b./birlik
	670 000	

AVS tizimida funktsiya (faoliyat turlari) xarajatlarini mahsulotlarga olib borishda **xarajat omili** (taqsimlash bazasi)dan foydalanadi. AVS tizimida xarajat omillari stavkasi ustama xarajatlarning yuzaga kelish sabablari bilan to’laroq bog’liqlikda bo’lishi kerak. Bizning misolda AVS tizimi uchta taqsimlash bazasidan

foydalanayapdi (asbob-uskunalarning ish soati yoki asosiy ishlab chiqarish ishchilarining ish soatlari, naladka soni va ishlab chiqarishga buyurtmalar miqdori), qaysiki an’anaviy tizimda bitta taqsimlash bazasidan foydalanildi (asbob-uskunalar ish soati yoki asosiy ishlab chiqarish ishchilari ish soatlari). Ushbu tizimlar natijasida olingan mahsulot tannarxi to’g’risidagi ma’lumotlarni quyidagicha umumlashtiramiz (2.23-jadval):

2.23-jadval

An’anaviy va AVS tizimlari natijalarini solishtirish

	An’anaviy tizim	AVS tizimi
M mahsulot (kichik seriyali), p.b.	30.45	92
K mahsulot (yirik seriyali), p.b.	30.45	24.3

Ushbu ikkita tizim natijalarini taqqoslash shuni ko’rsatmoqdaki, an’anaviy tizimda K turdagi yirik seriyali mahsulotlarning tannarxi M turdagi kichik seriyali mahsulotlarga nisbatan oshirilib ko’rsatilmoqda. Buning asosiy sababi ko’p seriyali mahsulot kam seriyali mahsulotga nisbatan 10 barobar ko’p soat iste’mol qilishiga qaramasdan (Kichik seriyalida 5000 soat, ko’p seriyalida 50000 soat) ko’p seriyali mahsulotga bo’lgan buyurtmalar atiga 2 barobar, kichik seriyali mahsulotga nisbatan amalga oshirilgan (kichik seriyalisida 90 marta, ko’p seriyalisida 180 marta), asbob-uskunalarning naladkasi 1,5 barobar tezroq amalga oshirilganligi (kam seriyalisida 40 naladka, ko’p seriyalisida 60 naladka) hisoblanadi. An’anaviy tizimda esa ishlab chiqarishning hajm ko’rsatkichlariga tayangan bo’lib, bunda ustama xarajatlarining nisbiy iste’mol qilinishi hisobga olinmay qoladi. Natijada, ko’p seriyali mahsulot tannarxi oshirilib ko’rsatilsa, kam seriyali mahsulot tannarxi esa kamaytirilib ko’rsatilmoqda.

3-savol. Tannarxning funktsional kal’kulyatsiyasi tizimini amalga oshirish bosqichlari.

Funktsional tizimni quyidagi turtta bosqichlarga yoki (pog’onaga)bo’lish maqsadga muvofiqdir:

1) tashkilotda mavjud bo’lgan faoliyatning asosiy turlarini belgilab olish;
2) har bir turdagi faoliyat uchun xarajat markazlari bo’yicha xarajatlarni taqsimlash;
3) har bir asosiy faoliyat turi uchun xarajat omilini aniqlash;
4) xarajatlarni ularga talluqli bo’lgan faoliyat turlariga, ushbu faoliyat turlariga ehtiyojlar asosida mahsulot turlari bo’yicha taqsimlash.

Ushbu bosqichlarning mohiyati va mazmuniga alohida to’xtalib o’taylik:

1-bosqich. *Asosiy faoliyat turlarini belgilab olish*. Faoliyat turlari alohida ishlar yoki vazifalar to’plamidan iborat va shu sababli ushbu vazifalarni hal qilish bilan bog’liq harakatlar orqali yoritib berish mumkin bo’ladi. Masalan, materiallar xaridi alohida faoliyat turi deb qaralsa, u bir qancha alohida vazifalar to’lamidan tashkil topadi. Ushbu vazifalarga buyurtma berilgan materiallarni qabul qilib olish, ta’minotchilarni belgilab olish va shartnomalar tuzish, buyurtma tayyorlash va buyurtmani yuborish va boshqa vazifalarni kiritish mumkin.

Faoliyat turlarini sonini belgilab olishda muhokama va tahlillar o’tkazish lozim. Bunda alohida ajratilayotgan faoliyat turi salmoqli va undagi xarajatlar summasi etarli darajada katta bo’lishi kerak. CHunki, har bir faoliyatning

o’rganilishi o’zini-o’zi qoplashi talab etiladi. Bundan tashqari faoliyat turining tannarx markazi qilib ajratilishi u bilan bog’liq tannarx zarrachalarni hisobga olish imkoniyati bo’lishi kerak. Bu esa hisob ishlarini tashkil etishni, qo’shimcha xarajatlar qilinishiga olib keladi.

2-bosqich. *Xarajat markazlari bo’yicha tannarxni taqsimlash.* Faoliyat turlari aniqlab olingandan keyin o’rganilayotgan davrda ushbu faoliyatga daxldor iste’mol qilingan resurslar xarajatlari taqsimlab chiqiladi. Bir qancha resurslar xarajat markazlariga to’g’ridan-to’g’ri olib borilishi mumkin. Lekin ayrim xarajatlar (mehnat, isitish, yoritish va boshqalar) bir qancha markazlarga aloqadorligi bois bilvosita xarakterga ega bo’lishi mumkin. Bundan xarajatlar faoliyat turlariga sabab-oqibat omillar yoki mutaxassislarning faoliyat turlari bo’yicha resurslar iste’moli to’g’risidagi asoslangan xulosalari asosida taqsimlanishi lozim. Taxminiy asoslarga ko’ra taqsimlashdan qochish kerak. CHunki, bu xarajatlar to’g’risida ishonchsiz axborotlarni yuzaga kelishiga sabab bo’ladi. Natijada funktsional tannarx tizimini samarasizligiga olib keladi. Bu bosqichda aniqlab olingan sabab-oqibat omillari *resurs xarajatlari omillari* deb ataladi.

3-bosqich*. Har bir asosiy faoliyat turi uchun xarajat omilini aniqlash.* Har bir xarajat markaziga mahsulot turlari bo’yicha yuz bergan xarajatlarni hisoblash uchun shunday markazlar uchun talluqli xarajat omillari tanlab olinishi kerak. Ushbu bosqichda qo’llaniladigan xarajat omillari *xarajatlarning funktsional omillari* deb ataladi. Bunda bir qancha shartlarni hisobga olish talab etiladi. Birinchidan, bunday omil har bir xarajat markazlari bo’yicha yuz bergan xarajatlarning aniq tavsifini berishi lozim. Ikkinchidan, u axborotlarni o’lchashni engilligini, ya’ni onson olinishi va mahsulot turlari bo’yicha onson identifikatsiyalanishiga imkon berishi kerak.

Faoliyat turlariga aloqador bo’lgan xarajatlar omillari uch tipda bo’ladi: 1) operatsion; 2) vaqt; 3) intensiv.

Operatsion omillarga misol qilib xarid uchun tuziladigan buyurtmalarning soni, nazorat tekshiruvlari soni, asbob-uskunalarga bajarilgan naladkalar soni – tahlil qilinayotgan davrda resurlar miqdorini o’lchashga xizmat qiladi.

Vaqt omillari faoliyat turlarini amalga oshirishda talab etiladigan vaqt davomiyligini aks ettiradi. Ushbu omillarga misol qilib asbob-uskunalar naladkasi uchun sarflangan vaqti, ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifatini nazorat qilish vaqtini keltirish mumkin. Agar bir mahsulot bo’yicha asbob-uskunalar naladkasi kam vaqt talab etsa, boshqasi uchun esa ko’p vaqt talab etiladigan bo’lsa asbob-uskunalarni naladka qilish davomiyligini xarajat omili sifatida olinishi resurslar iste’molini aniqroq aniqlash imkonini beradi.

Intensiv omillar tahlil qilinayotgan faoliyat turi bajarilayotganda har bir marta bevosita ishlatiladigan resurslarni baholashga asoslanadi. Agar vaqt omillari o’rtacha soatbay stavkasidan kelib chiqsa, intensiv omillar esa aniq mahsulot uchun aniq situatsiyada zarur bo’lgan to’g’ridan-to’g’ri vaqt xarajatlariga asoslanadi. Masalan, agar faoliyat turi kvalifikatsiyasiz va kvalifikatsiyali xodimlarni talab etsa, vaqt omili ular ishiga to’lanadigan o’rtacha stavkadan kelib chiqadi, qaysiki ishlab chiqarilayotgan mahsulotga olib boriladi. Intinsiv omillar esa har bir tipdagi xodimlar uchun haqiqiy va baholanadigan vaqtni hisobga oladi, qaysiki mahsulotlarga hisoblangan xarajatlar aniqroq bo’lishi ta’min etiladi.

4-bosqich. *Xarajatlarni ularga talluqli bo'lgan faoliyat turlariga, ushbu faoliyat turlariga ehtiyojlar asosida mahsulot turlari bo'yicha taqsimlash*. Bu bosqichda shuni hisobga olish kerakki, bunda tannarx omili alohida mahsulot turlariga hisoblash imkonini beradigan qilib aniq hisobga olinishi talab etiladi. Agar xarajatlar omili sifatida asbob-uskunalar naladkasi soati olinsa, u holda har bir mahsulotda asbob-uskunalar naladkasida iste'mol qilinadigan vaqtlarni hisobga oladigan mexanizm ham ko'zda tutilishi lozim.

Tayanch atamalar:

1. ***Tannarxning funktsional kal'kulyatsiyasi*** *– Activity-Based Costing (ABC)* – bu bevosita ishlab chiqarish hajmining jismoniy hajmiga (masalan, asbob-uskunalar naladkasi, materiallarni joylashtirish va boshqalar) bog'liq bo'lmagan faoliyat turlari (funktsiyalari)ning ustama xarajatlarini mahsulot tannarxiga olib borish usuli bo'lib, bunda ushbu funktsiyalarda mahsulotlarga talablar asosida xarajatlarni taqsimlashning maxsus stavkalari hisoblanib chiqiladi.

2. AVS tizimida funktsiya (faoliyat turlari) xarajatlarini mahsulotlarga olib borishda ***xarajat omili (taqsimlash bazasi)***dan foydalanadi. AVS tizimida xarajat omillari stavkasi ustama xarajatlarning yuzaga kelish sabablari bilan to'laroq bog'liqlikda bo'lishi kerak. Taqsimlash bazasiga misol qilib asbob-uskunalarning ish soati yoki asosiy ishlab chiqarish ishchilarining ish soatlari, naladka soni va ishlab chiqarishga buyurtmalar miqdorini keltirish mumkin, qaysiki an'anaviy tizimda bitta taqsimlash bazasidan foydalanildi (asbob-uskunalar ish soati yoki asosiy ishlab chiqarish ishchilari ish soatlari).

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar:

1. Funktsional kalkulyatsiyaning zaruriyati nima bilan belgilaniladi?
2. Hozirgi kunda AVS tizimini qo'llashning asosiy sabablari nimalar bilan belgilaniladi?
3. Tannarxning funktsional kalkulyatsiyasi (AVS tizimi)ga ta'rif bering?
4. AVS tizimida faoliyat funktsiyalariga misollar keltiring?
5. Faoliyat funktsiyalari bo'yicha taqsimlashning stavkasi qanday aniqlanadi?
6. AVS tizimining qo'llanilishini amaliy misollarda tushuntirib bering?
7. AVS tizimini qo'llanilishining to'rtta bosqichini tushuntirib bering?
8. «AVS tizimi hozirgi bilan kelgusi davr oralig'ida turadi. Barcha kompaniyalar ushbu tizimni qo'llashadi». Siz shu fikrga qo'shilasizmi? Ha yoki yo'q bo'lsa tushuntirib bering.
9. «AVS tizimi boshqa tizimlarga nisbatan nomoliyaviy xarakter kasb etadi» Qanday va nima uchun?
10. «AVS tizimi boshqa buxgalteriya hisobi tizimlariga nisbatan butun bir korxona sifatida qaraydi» Siz shu fikrga qo'shilasizmi? Ha yoki yo'q bo'lsa tushuntirib bering.
11. «AVS tizimini jarayonli hamda buyurtmali kalkulyatsiya tizimlari bilan mujassamlasha oladi». Siz shu fikrga qo'shilasizmi? Ha yoki yo'q bo'lsa tushuntirib bering.

Testlar:

1. ***Funktsional kalkul'yatsiya nimaga tayanadi?***

A. Ishlab chiqarishning hajm ko'rsatkichlariga

B. Faoliyat maydonlari va tannarx zarrachalari o'rtasidagi funktsional bog'liqlikka

S. Tannarx drayveri va tannarx zarrachasiga

D. Ustama ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash bazasi va stavkasiga

2. ***AVS tizimi***

A. Xarajatlarni taxminiy asoslarga ko'ra taqsimlaydi

B. Iqtisodiy matematik usullarga tayanadi

S. Sabab va oqibatga asoslanadi

D. Foydalanuvchining tanlagan usullariga asoslanadi

3. ***Qaysi tizim tannarx to'g'risida boshqa tizimga qaragandi aniqroq ma'lumotni beradi***

A. An'anaviy tizim AVS tizimiga nisbatan

B. Ikkala tizim ham bir xil natija beradi

S. Vaziyatdan kelib chiqib qo'llanilgan hollarda

D. AVS tizimi an'anaviy tizimga nisbatan

4. ***Agar byudjetlashtirilgan qismlar mashina naladkasi funktsiyasi xarajati 10,000 p.b., o'rnatilgan mashina qismlar soni 1000 ta bo'lsa, u holda bilvosita xarajatlarni taqsimlash stavkasi***

A. 10 p.b.

B. 11000 p.b.

S. 10000000 p.b.

D. 9000 p.b.

Masalalar:

1. Denver Kompaniyasi AVS tizimini qo'llaydi. Quyidagi axborotlar berilgan:

Ishlab chiqarish faoliyat maydonlari	Taqsimlash bazasida foydalaniladigan tannarx drayveri	Taqsimlash bazasida maqsulot birligiga qayta ishlash tannarxi
Materiallar xaridi	Qismlarning soni	$0,30
Mashina	Mashina soati	34,00
Yig'ma	Qismlar soni	1,90
Inspektsiya	Tayyor mahsulotlar soni	20,00

Upakovka mashinasi uchun 50 birlik komponent ishlab chiqarildi. Har bir birlik 70 qism va 2 mashina soatini talab etadi. Tayyor mahsulot birligi uchun $400

to’g’ridan-to’g’ri material sarflangan. Boshqa barcha ishlab chiqarish xarajatlari qayta ishlash xarajatlarida o’z ifodasini topgan.

Talab etiladi:

1. Jami ishlab chiqarish xarajatlari va 50 birlik mahsulotning mahsulot birligi tannarxini hisoblang.
2. Kompaniyaning yo’nalishi bo’yicha yuqori faoliyati, jumladan tadqiqot va taraqqiyot hamda mahsulot dizayni faoliyatlari tahlil qilinganda ushbu komponent mahsulot birligiga $120 taqsimlanadi. Yo’nalishi bo’yicha pastki faoliyati, jumladan taqsimot, marketing va xaridorlarga servis faoliyatlari tahlil qilinganda ushbu komponent mahsulot birligiga $700 taqsimlanadi. Mahsulot birligining to’liq tannarxini hisoblang.

2-masala. Trimake LTD kompaniyasi uchta asosiy mahsulotni ishlab chiqaradi (X, Y va Z). Bunda bir xil ishlab chiqarish metodlari va bir xil asbob-uskunalarni qo’llaydi. Hozirgi vaqtda kompaniya xarajatlarni kal’kulyatsiya qilishning an’anaviy tizimini qo’llab kelmoqda, lekin funktsional tizimga o’tishning imkoniyatlarini o’rganish bo’yicha ishlar boshlab yuborildi. Quyida hisobot davrida uchta mahsulot turi bo’yicha ma’lumotlar keltirilgan.

	Mahslot birligiga sarflangan vaqt (soat)		Mahsulot birligiga sarflangan material	Mahsulot hajmi, birlik
	Asosiy xodimlar mehnati	Asbob-uskunalar ish vaqti		
X mahsulot	½	3/2	20	750
Y mahsulot	3/2	1	12	1250
Z mahsulot	1	3	25	7000

Asosiy xodimlarning mehnati xarajatlari soatiga $6ni tashkil etadi, ustama ishlab chiqarish xarajatlari asbob-uskunalarning ish soatlari asosida bir soatiga $28 stavka asosida hisoblanadi.

Keyingi tahlillar shuni ko’rsatadiki, umumiy ishlab chiqarish ustama xarajatlarini quyidagi kategoriyalarga ajratish mumkin:

Asbob-uskunalar naladkasi bilan bog’liq xarajatlar	35
Asbob-uskunaning o’zi bilan bog’liq xarajatlar	20
Materiallarni qayta ishlash bilan bog’liq xarajatlar	15
Ishlab chiqarilayotgan mahsulotni nazorat qilish bilan bog’liq xarajatlar	30
Umumiy ishlab chiqarish ustama xarajatlari	100

Quyida keltirilgan ishlab chiqarish hajmi bo’yicha ma’lumotlar butun bir hisobot davrida tovar seriyalariga oiddir.

	Asbob-uskunalar naladkasi soni	Materiallarni siljitish va joylashtirishlar soni	Mahsulotning sifatini nazorat qilishlar soni
X mahsulot	75	12	150
Y mahsulot	115	21	180
Z mahsulot	480	87	670
	670	120	1000

Aniqlash talab etiladi:

A. Xarajatlarning an’anaviy kal’kulyatsiyasi asosida har bir ishlab chiqarilayotgan mahsulot uchun mahsulot birligi tannarxini hisoblang.

B. Xarajatlarning funktsional kal’kulyatsiyasi asosida har bir ishlab chiqarilayotgan mahsulot uchun mahsulot birligi tannarxini hisoblang.

S. A va B punktlar bo’yicha olingan natijalar asosida yuzaga kelgan farqlarning asosiy sabablarini sharhlab bering.

3-masala. Quyida AVS kompaniyasi uchun o’tgan davrda xarajatlar, ishlab chiqarish hajmi va xarajatlarni tashuvchilar to’g’risida ma’lumotlar keltirilgan.

	A Mahsulot	***V mahsulot***	***S mahsulot***	***Jami***
1. Ishlab chiqarish va realizatsiya	30 000	20 000	8 000	
2. Asosiy materiallarga xarajatlar, p.b.	25	20	11	1,238,000 p.b.
3. Asosiy ishchi kuchi mehnati, soat	4/3	2	1	88,000 soat
4. Asbob-uskunalarning ish vaqti, soat	4/3	1	2	76,000 soat
5. Asosiy ishchi kuchi mehnati xarajatlari, p.b.	8	12	6	
6. Ishlab chiqarish naladkalari soni	3	7	20	30
7. Tashib keltirishlar soni	9	3	20	32
8. Materiallarni qabul qilib olish soni	15	35	220	270
9. Ishlab chiqarish buyurtmalarining soni	15	10	25	50
10. Ustama xarajatlar, p.b.:				
Naladka				30,000

Asbob-uskuna				760,000
Materiallarni qabul qilish				435,000
Upakovka				250,000
Injinering				373,000
				1,848,000 p.b.

O’tgan davrlarda kompaniya ustama xarajatlarini mahsulot turlariga taqsimlashda asosiy ishlab chiqarish ishchilarining ish soatlari bazasi asosida taqsimlar edi. Biroq kompaniyada ustama xarajatlarining asosiy qismi asosiy ishlab chiqarish ishchilarining ish soatlari bilan emas balki, asbob-usukunalarning ish soati bilan bog’liq. SHu bois, kompaniya xarajatlarni hisobga olish tizimini qayta ko’rib chiqib, ustama xarajatlarini ishlab chiqarish hajmi bilan bog’liq taqsimlashning ikkita bazasini qo’llashni lozim topdi: asosiy materiallarga xarajatlar (qabul qilish bo’limlari ustama xarajatlarini qoplash uchun), asbob-uskunalarning ish soatlari (boshqa barcha xarajatlar uchun). Xarajatlarni hisobga olishning ikkita tizimi ham oldingi va hozirdagisi A mahsulotning kam foydalilik darajasini ko’rsatmoqda, qaysiki bu mahsulot bozorda eng xaridorgir hisoblanadi. Kompaniyaning buxgalteri AVS tizimini o’rganib chiqib ustama xarajatlarni funktsiyalar bo’yicha xarajatlar kesimda olib chiqish uchun uni asosiy faoliyat turlari bo’yicha tahlil qilib chiqdi.

YUqoridagi ma’lumotlar asosida aniqlash talab etiladi:

(a) Ishlab chiqarish hajmi bilan bog’liq xarajatlarni hisobga olishning an’anaviy tizimidan foydalanib mahsulot birligining tannarxini hisoblang.

(i) barcha ustama xarajatlar (kompaniyaning eski qo’llagan tizimida) asosiy ishlab chiqarish ishchilarining mehnat soatlari asosida taqsimlanadi;

(ii) qabul qilish bo’limining ustama xarajatlari (amaldagi tizimi) asosiy materiallarga qilingan xarajatlar bazasi asosida, qolgan xarajatlar esa asbob-uskunalarning ish vaqti asosida taqsimlanadi.

(b) Ishlab chiqarish xarajatlarini funktsional kalkulyatsiyani qo’llab hisoblang.

(s) Ikkita tizim asosida hisoblangan natijalarni solishtiring, yuzaga kelgan farqlarni izohlab bering.

3-BO’LIM. TANNARXNI KALKULYATSIYA QILISH TIZIMLARI

8-MA’RUZA. MAHSULOT TANNARXINI BUYURTMALI USULDA KAL’KULYATSIYA QILISH (ORDER JOB COSTING).

Reja:

1. Mahsulot tannarxini kal’kulyatsiya qilish tizimlari
2. Buyurtmali kal’kulyatsiyaning xususiyatlari va muqobil yondashuvlari
3. Buyurtmali kal’kulyatsiyaning turlari va qo’llanilishi
4. Qisman yakunlangan kontraktlarda foyda hisobi

1-savol. Mahsulot tannarxini kal’kulyatsiya qilish tizimlari.

Mahsulot tannarxini kal’kulyatsiya qilish tizimi ikkita bazisli tizimlardan birini yoki ikkalasini kombinatsiyalashgan holda qo’llanilishini taqoza etadi: buyurtmali kal’kulyatsiya yoki jarayonli kal’kulyatsiya tizimlari. Bu ikkita tizimning xususiyatlari va bog’liqligini quyidagicha aks ettirish mumkin.

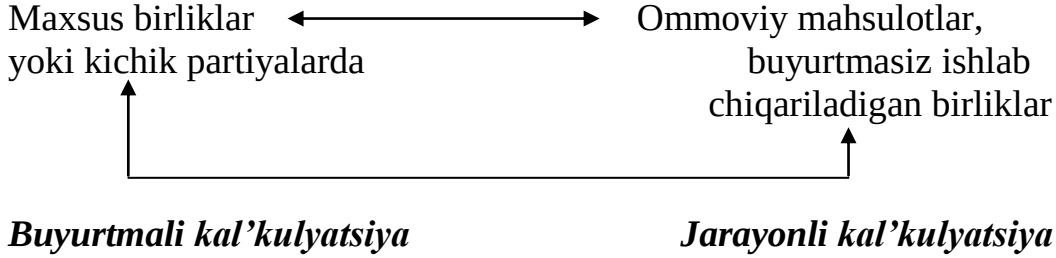

CHizmadan ko’rinib turibdiki, buyurtmali kal’kulyatsiya maxsus buyurtma qilingan buyumlarni ishlab chiqarish sohasida yoki kichik partiyadagi tovarlarni ishlab chiqaruvchi korxonalarda qo’llaniladi. Jarayonli kal’kulyatsiya esa ommoviy mahsulotlar, ya’ni buyurtmasiz ishlab chiqariladigan birliklar bo’yicha qo’llaniladi.

Tannarxning buyurtmali kal’kulyatsiyasi – bu tannarxni kal’kulyatsiya qilish metodi bo’lib, bunda maqsadli xarajat (hisob ob’ekti) bo’lib mahsulotning (ish, xizmat) o’zi yoki mahsulotning katta bo’lmagan partiyasi, ya’ni buyurtmalar hisoblanadi. Ushbu mahsulot (ish, xizmat) ko’p hollarda buyurtma deb yuritiladi. Bundan ushbu kal’kulyatsiya qilish metodining nomlanishi kelib chiqadi. Tannarxni kal’kulyatsiya qilishning buyurtmali usulida xarajatlar aniq mahsulotga to’g’ri va onson yondashiladi.

Buyurtmali kal’kulyatsiya menejment maqsadlarida faqat ishlab chiqarish kompaniyalaridagina emas, balki qurilish tashkilotlarida, xizmat industriyasida, notijorat korxonalarida ham qo’llaniladi. Misol uchun, bu tizimni qo’llaydigan korxonalarga uy qurilishi korxonalari, maslahat firmalari, huquqshunoslik firmalari, audit va buxgalteriya hisobi xizmati tashkilotlari, reklama agentliklari hamda meditsina xizmati korxonalarini keltirishimiz mumkin. Ishlab chiqarish bo’lmagan industriyada ish buyurtmali kalkulyatsiya atamasini qo’llamasdan, uning o’rniga «ishlar», huquqshunoslik firmalari yoki kasalxonalarda «keyslar», qurilish

tashkilotlarida «kontraktlar» yoki «majburiyatlar» deb ataladi. Buyurtmali kal'kulyatsiya menejerlarga rejalashtirish va nazorat qilishda qo'l keladi. Uning ma'lumotlari asosida ish va mahsulot uchun sarflangan to'g'ridan-to'g'ri materiallarning, mehnat haqi va ustama xarajatlarning har bir buyurtma kesimida aniqlash mumkin bo'ladi ***(15-ilova)***.

Ishlab chiqarishda jarayonli kal'kulyatsiya qilish – bu ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxini hisoblash metodi bo'lib, ushbu metod yalpi bir xildagi (seriyniy) mahsulot tayyorlovchi yoki turli mahsulotlar tayyorlovchi, lekin jarayon doimiy qaytariladigan operatsiyalarga bo'linadigan ishlab chiqarishda qo'llaniladi.

Jarayonli metodning buyurtmali metoddan printsipial farqi xarajatlar hisobi ob'ektini tanlashda ko'rinadi. Buyurtmali usul hisob ob'ekti bo'lib mahsulotlarning maxsus har bir birligi yoki kichik partiyasi hisoblanadi. Jarayonli kal'kulyatsiyada esa maqsadli xarajat bo'lib mahsulot ishlab chiqarish jarayoni, misol uchun qorishtirish, pishirish va upakovka qilish jarayonlari hisoblanadi.. Jarayonli kal'kulyatsiyani qo'llaydigan tarmoqlarga misol qilib kimyo, neftni qayta ishlash, tekstil, lak-bo'yoq, un, sut, rezino-texnik korxonalarini keltirishimiz mumkin ***(16-ilova)***.

Jarayonli metodda bitta buyumning tannarxi butun ishlab chiqarish tannarxini ushbu davrda ishlab chiqarilgan buyumlar miqdoriga bo'lish orqali topiladi. Buyurtmali kal'kulyatsiyada kam bo'lgan miqdordagi birliklarning yoki butun bir buyurtmaning tannarxi alohida hisoblanadi. 15-16 ilovalardagi chizmada buyurtmali kalkulyatsiya va jarayonli kal'kulyatsiya o'rtasidagi farqlar aniq bayon qilingan.

2-savol. Buyurtmali kal'kulyatsiyaining xususiyatlari va muqobil yondashuvlari.

Bir qancha tovarlar ishlab chiqarish bilan mashg'ul bo'lgan, masalan, uy ro'zg'or elektr priborlari, qaysiki realizatsiyasiga qadar omborlarda saqlaydigan kompaniyalar tannarxni kal'kulyatsiya qilishning tovarlar partiyasi usulini qo'llaydi. Bunda farqli jihati shundan iboratki, mahsulot birligi xarajatlar hisoblanmasdan, balki xarajatlar har bir ishlab chiqarish naryadiga hisoblanadi. Buyurtma tugagandan keyin mahsulot birligi tannarxi partiyaning jami xarajatlarini tovarlar birligi miqdoriga bo'lish orqali topiladi.

Ko'pchilik kompaniyalar tannarxni buyurtmali kal'kulyatsiyasini tovarlar partiyasi tannarxini kal'kulyatsiya qilish bilan birlashtiradilar. Bunday holatlarni mijozlarning texnik talablari asosida mahsulotlarni yig'uvchi, qaysiki konstruktsiya (yig'ma)ning o'zi bir qancha butlovchi detallardan iborat bo'lib, ular boshqa konstruktsiyalarda ishlatish mumkin bo'lgan kompaniyalarda uchratish mumkin. Bunday hollarda butlovchi detallar partiyasi va barcha xarajatlar buyumlarning aniq partiyasi kal'kulyatsion vedomostida hisobga olinadi. Butlovchi buyumlar tayyorlanishi yakunlangandan so'ng naryad-buyurtma yopiladi va tayyorlangan mahsulot o'rtacha tannarxi bo'yicha tayyor detallar omboriga uzatiladi. Agar mijoz qandaydir ma'lum konstruktsiyaga buyurtma bersa, talab qilinadigan detallar omborxonadan olinadi va xarajatlar yig'ish bo'yicha naryad-buyurtma hisobiga yozib boriladi.

Professional xizmat ko'rsatuvchi (servis) korxonalarida buyurtmali kal'kulyatsiyada uchta yondashuvdan birini qo'llaydilar ***(14-ilova)***:

- *Birinchi muqobillik*. YAgona to’g’ridan to’g’ri xarajat moddasi (odatda to’g’ridan-to’g’ri professional mehnat), yagona bilvosita (ustama) xarajat zarrachasi hamda yagona ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi.
- *Ikkinchi muqobillik*. Ko’p to’g’ridan-to’g’ri xarajat moddasi (to’g’ridan-to’g’ri professional mehnat, fotonusxa, komp’yuter soati va boshqa zarrachalar) va yagona bilvosita (ustama) xarajat zarrachasi hamda yagona ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi.
- *Uchinchi muqobillik*. Ko’p to’g’ridan-to’g’ri xarajat moddasi va ko’p bilvosita (ustama) xarajat zarrachasi hamda ko’p ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi.

14-ilovadagi rasmda ushbu muqobillarning tavsifi chizma ko’rinishda keltirilgan. Ushbu muqobillarning qo’llanilishini buxgalteriya hisobi sohasida xizmat ko’rsatadigan kompaniya misolida ko’rib o’tamiz.

Birinchi muqobillik. Ko’plab professional servis firmalar, jumladan buxgalteriya hisobi sohasidagi firmalar professional personal, qaysiki kimning mehnati audit o’tkazishga to’g’ridan-to’g’ri bog’liq bo’lsa to’g’ridan-to’g’ri mehnatga olib boradi. Boshqa qolgan barcha xarajatlar esa bilvosita (ustama) xarajat deb tasniflanadi. Biz bu holatni ***birinchi muqobillik*** deb atashimiz mumkin. Jamoat buxgalteriya hisobi firmasi 2009 yil uchun audit byudjetini quyidagicha aks ettirdi (pul birligida):

Daromadlar…….	15,000,000
To’g’ridan-to’g’ri professional mehnat (Mijozlar tomonidan qabul qilingan professional mehnat soatlari uchun to’lanadigan haq)	3,750,000
Marjinal daromad (ustama xarajatlar va operatsion foydani ta’minlash)	11,250,000
Ustama xarajatlar*.	10,500,000
Operatsion foyda.	750,000

*Boshqa barcha xarajatlar imzolash soati, tayyorgarlik ko’rish, marketing va boshqa umumiy ma’muriy xarajatlar.

To’g’ridan-to’g’ri professional soatlar bu mijozlar auditi, menedjerlar va boshqa buxgalterlarning mehnati bilan o’lchaniladi. Byudjetlashtirilgan to’g’ridan-to’g’ri mehnat xarajatlari byudjet soatlari hamda belgilangan mehnat stavkalari asosida hisoblanadi. Audit borasida mijozlarga ko’rsatilgan soatlar uchun to’lanadigan haq subordinatorlarga nisbatan to’lanadigan stavkalardan yuqorini tashkil etadi. Ustama esa yagona bilvosita xarajatlar zarrachasidan tashkil topadi, qaysiki to’g’ridan-to’g’ri mehnat xarajatlariga nisbatan foiz hisobida aniqlanib xizmat tannarxiga olib boriladi. Audit bo’yicha byudjetlashtirilgan jami xarajatlar to’g’ridan-to’g’ri mehnat xarajatlari hamda taqsimlangan ustama xarajatlaridan tashkil topadi. Ushbu holatdagi misolda byudjetlashtirilgan ustama xarajatlarning stavkasi 280% ga teng. Bu quyidagicha hisoblanadi:

Byudjetlashtirilgan ustama stavkasi = Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlar / byudjetlashtirilgan to'g'ridan-to'g'ri professional mehnat xarajatlari = 10,500,000 p.b./3,750,000 p.b. =280%

Audit faoliyatini byudjetlashtirishda hamda audit shartnomalarini tuzishda, har bir individual auditning summasini va uning moliyaviy natijalarini aniqlashga zaruriyat tug'iladi. Buning uchun formula yordamida stavka darajasi aniqlanadi.

Individual audit narxi stavkasi darajasi = Byudjetlashtirilgan daromad / byudjetlashtirilgan to'g'ridan-to'g'ri professional mehnat xarajatlari = 15,000,000 / 3,750,000 = 400%

Agar har bir individual audit bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri professional mehnat xarajatlari aniq bo'lsa, yuqoridagi formulalardan foydalanib audit bo'yicha xarajatlar, daromadlar va operatsion foydani aniqlaymiz:

To'g'ridan-to'g'ri professional mehnat 40,000
Taqsimlangan ustama, 40,000 p.b. dan 280%. 112,000
Auditning to'liq tannarxi. 152,000

Individual audit narxi stavkasi darajasi 400% mo'ljallangan daromad va operatsion foyda summalarini aniqlash mumkin bo'ladi:

Daromad (40,000 p.b.dan 400%) 160,000
Ayiriladi: jami tannarx. 152,000
Operatsion foyda. 8,000

Ushbu buyurtmali kalkulyatsiyaga asosan hisob-kitoblar audit faoliyatini rejalashtirishda hamda xarajatlari ustidan nazorat qilishda qo'l keladi.

Ikkinchi muqobillik. Biz yuqorida tavsiflagan professional xizmat ko'rsatuvchi korxona misolda buyurtmali kalkulyatsiyaning qo'llanilishini ko'rib o'tdik. Bunda yagona to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar moddasi va yagona ustama xarajatlar stavkasi qatnashdi. Biroq, mijozlar birinchi muqobillikda ta'minlangan axborotlardan ko'ra ko'proq axborotlarni ochiqlashga (to'lanadigan summaning qanday shakllanganligi) ehtiyoj sezadi. Ushbu ehtiyojni ta'minlash maqsadida professional xizmat ko'rsatuvchi korxonalar to'g'ridan-to'g'ri xarajatlarda ustama xarajatlarga nisbatan ko'proq xarajatlarni aks ettirishga intilmoqdalar. To'g'ridan-to'g'ri xarajatlarni kengroq ochiqlashga yo'naltirilgan yondashuv ***ikkinchi muqobillik*** deb ataladi.

Ikkinchi muqobillik asosida xarajatlar to'g'risida axborotlarni aks ettirish quyida keltirilgan (pul birligida):

To'g'ridan-to'g'ri professional mehnat 40,000
To'g'ridan-to'g'ri qo'llab-quvvatlovchi mehnat,
jumladan kotibalik xarajatlari. 10,000
Barcha to'g'ridan-to'g'ri mehnat uchun rag'batlantirish* . .17,500

Fotonusxa chiqarish. 1,100
Telefondagi so’zlashuv. 1,000
Komp’yuter vaqti 8,000
Jami to’g’ridan-to’g’ri xarajatlar. 77,600
Taqsimlangan ustama xarajatlar (100% to’g’ridan-
to’g’ri xarajatlar miqdorida). 77,600
Audit bo’yicha jami xarajatlar. 155,200

*35% mehnat xarajatlaridan (40,000 + 10,000) =17,500 p.b.

Ushbu ma’lumotlardan ko’rinib turibdiki, ikkinchi muqobillikda birinchi muqobillikka nisbatan to’g’ridan-to’g’ri xarajatlar kengroq ochiqlangan. Agar fotonusxa olish, telefonda so’zlashuv, kotibalik soati, komp’yuter soati xarajatlarini kuzatish iqtisodiy nuqtai nazardan mumkin bo’lsa, u holda ularni ustama xarajatlar ichida bilvosita xarajat sifatida emas balki to’g’ridan-to’g’ri xarajat deb tan olish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ayrim kompaniyalar to’g’ridan-to’g’ri mehnat uchun rag’batlantirishlarni to’g’ridan-to’g’ri mehnat hamda to’g’ridan-to’g’ri qo’llab-quvvatlovchi mehnat ichida aks ettiradi. U holda yuqoridagi misolda, to’g’ridan-to’g’ri professional mehnat 40,000 *1,35 =54,000 p.b. bo’ladi, qo’llab quvvatlovchi mehnat esa 10,000 * 1,35 = 13,500 p.b. ni tashkil etadi. Jami to’g’ridan-to’g’ri mehnat xarajatlari 57,500 p.b.ga teng.

Ikkinchi muqobillik axborot foydalanuvchilarda kengroq axborotlarni shakllantirishga hamda mijozlarda to’lovlar haqida asosli qarorlar qabul qilishga xizmat qiladi.

Uchinchi muqobillik. Noishlab chiqarish tarmoqlarda xarajatlarni ishlarga taqsimlashda bittadan ortiq ustama xarajatlarini taqsimlash stavkalaridan foydalanadi, qaysiki bu ***uchinchi muqobil yondashuv*** deb ataladi. Misol uchun, ayrim ustama xarajatlar to’g’ridan-to’g’ri professional mehnat asosida taqsimlansa, boshqa ustama xarajatlar moddalari komp’yuter soati asosida taqsimlanishi ko’zda tutiladi.

Ustama xarajatlarning ko’p taqsimlash bazalaridan foydalanish xarajatlarni maxsus ishlar bilan muvofiqlikda taqsimlashga xizmat qiladi. YUqoridagi misollarda professional xizmat ko’rsatuvchi kompaniyada bilvosita xarajatlarini taqsimlash bazasi sifatida to’g’ridan-to’g’ri professional mehnat xarajatlari, ishlov berilgan betlar, jami to’g’ridan-to’g’ri xarajatlar olingan. Boshqa bir misolda ishlab chiqarishda ko’plab tannarx drayverlari identifikatsiyalanishi mumkin hamda turli xarajatlar ish tannarxiga turli taqsimlash bazalari, jumladan xarid buyurtmalari soni, turli-tuman qismlar miqdori, to’g’ridan-to’g’ri mehnat soatlari, mashina soatlari va boshqa ko’rsatkichlar.

Ishlab chiqarish va servis korxonalarida ko’p ustama xarajatlarini taqsimlash bazalaridan foydalanish narxlarni belgilash borasida qarorlar qabul qilish, mahsulotni tanlash, resurslarni tashqaridan jalb qilishni yoki ushbu resurslarni ichki omillarni ishga solib hal qilish masalalarini echishda qo’l keladi.

3-savol. Buyurtmali kal'kulyatsiyaning turlari va qo'llanilishi.

Buyurtmali kalkulyatsiya uchun dastavval ishonchli va ob'ektiv axborot manbai talab etiladi. Asosiy axborot manbai bo'lib boshlang'ich hujjatlar hamda ular asosida yuritiladigan ***ish tannarxi yozuvlari*** yoki ***buyurtma ish jadvali*** hisoblanadi. Ish tannarxi yozuvlarini yuritish tartibi va uning ko'rinishini quyidagi jadval shaklida aks ettirish mumkin (3.1-Jadval):

3.1-Jadval

AVS kompaniyasi

Ish raqami №MT24X48-47201

_____ Zahirasi uchun Xaridor (Buyurtmachi) **XYZ kompaniyasi**

_____Ish boshlanishi sanasi **08,01,2009** Ishni tugatish sanasi **23,01,2009**

Miqdori: **50**

A bo'limi – Mashina ishlovi

To'g'ridan-to'g'ri material			*To'g'ridan-to'g'ri mehnat*			*Ustama xarajatlar*		
Sanasi	*Referens (Material talabnomasi nomeri*	*Summa*	*Sanasi*	*Referens (Material talabnomasi nomeri*	*Summa*	*Sanasi*	*Referens*	*Summa*
08.01.09	**MRQ4340**	**$1.550**	**14.01.09**	**14.01.09**	**$240**	**14.01.09**	***LDI-14-09***	**$288**
10.01.09	**MRQ4347**	**575**	**21.01.09**	**21.01.09**	**520**	**21.01.09**	***LDI-21-09***	**624**
Jami		**$2.125**			**$760**			**$912**

B bo'limi – Yig'ish ishlovi

To'g'ridan-to'g'ri material			*To'g'ridan-to'g'ri mehnat*			*Ustama xarajatlar*		
Sanasi	*Referens (Material talabnomasi nomeri*	*Summa*	*Sanasi*	*Referens (Material talabnomasi nomeri*	*Summa*	*Sanasi*	*Taqsimlash stavkasi*	*Summa*
16.01.09	***MRQ4368***	***$425***	***21.01.09***	***LDI-21-09***	***$440***	***21.01.09***	***LDI-21-09***	***$528***
-	*-*	*-*	***28.01.09***	***LDI-28-09***	***600***	***28.01.09***	***LDI-21-09***	***720***
Jami		***$425***			***$1040***			***$1248***

Tannarx hisobi

	A. Bo'lim	***B. Bo'lim***	***Jami***	***Birlik tannarx***
To'g'ridan-to'g'ri material	*$2.125*	*$425*	*$2.550*	
To'g'ridan-to'g'ri mehnat	*760*	*1.040*	*1.800*	
Taqsimlangan ustama	*912*	*1.248*	*2.160*	
Jami	***$ 3.797***	***$ 2.713***	***$ 6.510***	***$130,20***

Qo’llanilayotgan ish tannarxi yozuvlari kompaniyaning maxsus axborotlarga bo’lgan talablariga javob berishi, lekin axborotlarning qaytarilishiga yo’l qo’yilmasligi kerak. Ushbu ma’lumotlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Ishning boshlanish sanasi
2. Ishning yakunlanish sanasi
3. Mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko’rsatish tavsifi va qismlari
4. Mahsulotni buyurtma qilgan xaridor
5. Ishlab chiqarilgan miqdor
6. Ishning raqami

Ushbu ma’lumotlar buyurtma tannarxni hisoblashga imkon beradi. YUqoridagi misoldan ko’rinib turibdiki, buyurtma mahsulot birligining tannarxi $130,20 ga tengligi aniqlandi.

Buyurtmali usulda quyidagi 8 ketma-ketlikka rioya qilinadi:

1. Ta’minotchilardan asosiy va yordamchi materiallarning kelib tushishish;
2. Asosiy va yordamchi materiallarni ishlab chiqarishga chiqarish;
3. Ish haqi va ajratmalarni hisoblash;
4. Oy davomida ish haqini berish;
5. Boshqa ishlab chiqarish ustama xarajatlarni yozish;
6. Ishlab chiqarish ustama xarajatlarini buyurtmalar bo’yicha taqsimlash;
7. Buyurtmani yakunlash va tayyor mahsulotlarni tayyorlash;
8. Realizatsiya va realizatsiya qilingan mahsulot tannarxini hisobdan chiqarish.

Kompaniya buxgalteriyasida jurnal va bosh kitob yozuvlari asosida mahsulot tannarxini buyurtmali usulda kalkulyatsiya qilish tartibini amaliy misollarda ko’rib o’taylik.

1-operatsiya. 99,000 p.b. ga to’g’ridan-to’g’ri va bilvosita foydalanish uchun material xarid qilib olindi.

Natijada, materiallar aktivi ko’payadi. Bir vaqtning o’zida to’lanadigan schetlar bo’yicha majburiyatlar ham shu summaga oshadi. Agar kompaniya zahiralarni hisobga olishda uzluksiz hisob tizimini qo’llasa bu yozuv *material yozuvi* deb ataladi. Ushbu materiallarning bitta turidagi kartochkasiga yozuvlarni quyidagi ko’rinishda aks ettirish mumkin (3.2-jadval):

3.2-jadval

Material yozuvi

		Qabul qilindi			***Qo’llanildi***			***Qoldiq***		
Sanasi	***Referens***	***Miq-dori***	***Birlik tannarxi***	***Jami tannarx***	***Miq-dori***	***Birlik tannarxi***	***Jami tannarx***	***Miq-dori***	***Birlik tannarxi***	***Jami tannarx***
10.02	***VL014R41***	***300***	***2.50***	***750***				***300***	***2.50***	***750***
22.02	***R41***				***80***	***2.50***	***200***	***220***	***2.50***	***550***

YUqoridagi operatsiya bo’yicha jurnal yozuvi quyidagicha bo’ladi:

Material nazorati *99,000*
To’lanadigan schetlar *99,000*

Bosh kitobga yozuvlari quyidagicha amalga oshiriladi:

Material nazorati	
(1) 99,000	

To’lanadigan schetlar	
	(1) 99,000

2-operatsiya. Ishlab chiqarish talabnomasi asosida 91,000 p.b. da to’g’ridan-to’g’ri materiallar va 4,000 p.b da bilvosita materiallar foydalanishga chiqarildi.

Ushbu operatsiya natijasida ishlab chiqarish jarayoni hamda bo’lim ustama xarajatlari ko’paydi. Bir vaqning o’zida materiallar aktivi shu jami 95,000 p.b. summasiga kamaydi. YOzuvlarni amalga oshirish uchun asos bo’lib bo’limlarning talabnomasi hisoblanadi. Bo’limning ustama xarajatlarini quyidagi shakldagi jadvalda umumlashtirilishi bo’lim ustama xarajatlari to’g’risida axborotlarni etkazishga xizmat qiladi (3.3-jadval):

3.3-jadval

Bo’lim ustama xarajatlarini umumlashtirish

Sanasi	***Hujjat manbai***	***YOg’lash materiallari***	***Boshqa ta’minot***	***YOrdamchi material***	***Turib qolishlar***	***Ish vaqtidan keyingi vaqt***	***YOrdamchi mehnat***	***Maishiy xizmat***	***Sug’urta***	***Amortizatsiya***
	Talabnoma	***XX***	***XX***							
	Mehnat hisob-kitoblari			***XX***	***XX***	***XX***	***XX***			
	Faktura							***XX***		
	Nazoratchi bo’limlar tomonidan hisoblash, oldindan to’lov va boshqalar asosida tuzilgan memolar							***XX***	***XX***	***XX***

2-operatsiya bo’yicha buxgalteriya yozuvlari qo’yidagicha amalga oshiriladi:
Ishlab chiqarish jarayoni nazorati *91,000*
Bo’lim ustamalari nazorati *4,000*
(bilvosita material)
Material nazorati *95,000*

Ushbu operatsiya natijalarini bosh kitobga yozuvi quyidagicha amalga oshiriladi:

Material nazorati		***Ishlab chiqarish jarayoni nazorati***		***Bo'lim ustamalari nazorati***	
(1) 99,000	**(2) 95,000**	**(2) 91,000**		**(2) 4,000**	

3-operatsiya. Kompaniya ishchi xodimlariga ish haqi hisoblandi. To'g'ridan-to'g'ri ishchilarga 39,000 p.b., bilvosita mehnat 5,000 p.b..

Ushbu operatsiya natijasida ishlab chiqarish jarayoni hamda bo'lim ustamalari aktiv sifatida ko'payadi. Bir vaqtning o'zida ish haqi bo'yicha majburiyatlar ham oshadi. 3-operatsiyaning jurnal yozuvlari quyidagicha bo'ladi:

Ishlab chiqarish jarayoni nazorati *39,000*
Bo'lim ustamalari nazorati (bilvosita mehnat) *5,000*
Ish haqi bo'yicha majburiyatlar *44,000*

Ushbu operatsiyalarning bosh kitobga yozuvi quyidagicha amalga oshiriladi:

Ishlab chiqarish jarayoni nazorati		***Ish haqi bo'yicha majburiyatlar***		***Bo'lim ustamalari nazorati***	
(1) 91,000			**(3) 44,000**	(2) 4,000	
(3) 39,000				**(3) 5,000**	

4-operatsiya. Kompaniya ishchi va xodimlariga ish haqi 44,000 p.b.ga berildi.

Ushbu operatsiya natijasida ish haqi bo'yicha majburiyatlar kamaydi. Bir vaqtning o'zida aktiv schet pul mablag'lari ham shu summaga kamayyapdi. 4-operatsiyaning jurnal yozuvlari quyidagicha amalga oshiriladi:

Ish haqi bo'yicha majburiyatlar *44,000*
Pul mablag'lari *44,000*

Bosh kitobga yozuvlar bajarilgandan so'ng schetlar quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi.

Pul mablag'lari		Ish haqi bo'yicha majburiyatlar	
	(4) 44,000	***(4) 44,000***	(3) 44,000

Ko'pchilik kompaniyalar ish haqi bo'yicha to'lovlarni haftada bir marta amalga oshiradilar. Natijada, ish haqi bo'yicha majburiyatlar schetining debetida bir oy maboynida to'rt marta yozuvlar bo'ladi. YUqoridagi misolimizda ularning jamisi 44,000 p.b. ga teng bo'ladi.

5-operatsiya. Hisobot oyida fabrika bo'limlari ustama xarajatlari 75,000 p.b.ni tashkil etdi. Bu maishiy xizmatlar va ta'mirlash 23,000 p.b., asbob-

uskunalarning amortizatsiyasi 50,000 p.b., sug'urta bo'yicha oldindan to'lovlar 2,000 p.b.dan iborat.

Ushbu operatsiya natijasida fabrika ustama xarajatlari o'sayapdi. To'lanadigan schetlar bo'yicha schetlar, jamg'arilgan amortizatsiya schetlari ko'paymoqda, sug'urta bo'yicha avans schetlari kamaymoqda.

5-operatsiyaning buxgalteriya yozuvlarini quyidagicha amalga oshiramiz:

Fabrika bo'lim ustama xarajatlari	*75,000*	
To'lanadigan schetlar		*23,000*
Asbob-uskunalarning jamg'arilgan amortizatsiyasi	*50,000*	
Oldindan to'langan sug'urta		*2,000*

Bosh kitobga yozuvlar quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

Bo'lim ustamalari nazorati

(2) 4,000	
(3) 5,000	
(5)75,000	

To'lanadigan schetlar

	(1) 99,000
	(5) 23,000

Asbob-uskunalarning jamg'arilgan amortizatsiyasi

	(5)50,000

Oldindan to'langan sug'urta

	(5) 44,000

6-operatsiya. Fabrika ustama xarajatlari mahsulotga taqsimlandi. Summasi 80,000 p.b.

Ushbu operatsiya natijasida ishlab chiqarish jarayoni ko'payadi. Fabrika ustama bo'lim xarajatlari esa ushbu summaga taqsimlangan ustama xarajatlari scheti orqali kamayadi.

Taqsimlangan ustama xarajatlari bu fabrikaning mahsulotlarga taqsimlangan ustama xarajatlari bo'lib, u byudjetlashtirilgan ustama stavkalari asosida aniqlanadi. YUqoridagi misolimizda ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi 80 p.b. bir mashina soatga belgilangan. Demak, taqsimlangan ustama xarajatlari haqiqatda ishlatilgan mashina soatga bog'liq bo'ladi. Ushbu ishda 1,000 mashina soati qo'llanilgan. U holda taqsimlangan ustama xarajatlari summasi 80,000 p.b.ni tashkil etadi, qaysiki bu summa 6-operatsiyada keltirilgan.

Ushbu operatsiyaning jurnal yozuvlari quyidagicha bo'ladi:

Ishlab chiqarish jarayoni nazorati	*80,000*	
Taqsimlangan ustama xarajatlari		*80,000*

Bosh kitobga amalga oshirilgan yozuvlari quyidagicha amalga oshiriladi:

Ishlab chiqarish jarayoni nazorati		***Taqsimlangan ustama xarajatlar***	
(2) 91,000			**(6) 80,000**
(3) 39,000			
(6) 80,000			

7-operatsiya. №101-108 buyurtma ish yakunlanib tayyor mahsulotga o'tkazildi. Summasi 198,800 p.b..

Operatsiyaning mazmunidan ma'lumki, buyurtma ish tugallangan hamda buyurtma ishning jami natijasi chiqarilgan. Schet tarkibini tahlil qiladigan bo'lsak, to'g'ridan-to'g'ri material xarajatlari haqiqiy, to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari ham haqiqiy, ustama xarajatlar esa byudjetlashtirilgan stavka asosida taqsimlangan.

Ushbu operatsiyaning jurnal yozuvlari quyidagicha bo'ladi:

Tayyor mahsulotlar nazorati 198,800
Ishlab chiqarish jarayoni nazorati 198,800

Bosh kitobga yozuvlar amalga oshirilgandan keyin schetlar quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

Ishlab chiqarish jarayoni nazorati		***Tayyor mahsulotlar nazorati***	
(2) 91,000	**(7) 198,800**	**(7) 198,800**	
(3) 39,000			
(6) 80,000			

8-operatsiya. Realizatsiya qilingan mahsulotning tannarxi 190,000 p.b.ga tengligi aniqlandi.

Operatsiya natijasida yuzaga kelgan o'zgarishlar tahlil qilinadigan bo'lsa, uning natijasida realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi 190,000 p.b.ga oshganligi hamda tayyor mahsulotlar esa shu summaga kamayganlini ko'ramiz.

Realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi		***Tayyor mahsulotlar nazorati***	
(8) 190,000		(7) 198,800	**(8) 190,000**

YUqoridagi 6-operatsiyada fabrika ustamalarini mahsulotga taqsimlashda byudjetlashtirilgan ustama xarajatlari stavkasidan foydalanildi. Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlari stavkasini qo'llashning asosiy sababi nimadan iborat. Ko'pchilik menedjerlar ishlab chiqarish xarajatlarini turli xil mahsulotlarga yilning oxirida emas, balki doimiy ravishda olib borilishini istashadi. Agar ustama xarajatlarni haqiqiy

hisob-kitob bo'yicha amalga oshiriladigan bo'lsa, yilning yakunini yoki soraklikning yakunini kutishga to'g'ri keladi. Mahsulotning to'liq tannarxi to'g'risidagi axborotlarga ehtiyoj doimiy bo'ladi. Ularni imkon qadar qisqa muddatlarda taqdim etishga zaruriyat bor, chunki qarorlar qabul qilishda kechikmaslik kerak. SHu bois, byudjetlashtirilgan ustama xarajatlar va byudjetlashtirilgan taqsimlash bazalari asosida byudjetlashtirilgan ustama xarajatlari stavkasi hisoblanadi. Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlar stavkasini hisoblash uchun quyidagi bosqichdagi ishlar amalga oshiriladi.

1-bosqich. Taqsimlash bazasi tanlanadi va u barcha mahsulotlar uchun (tannarx ob'ekti) umumiy bo'linuvchi bo'lishi kerak. Taqsimlash bazasi bo'lib to'g'ridan-to'g'ri mehnat soatlari, to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari va mashina soatlari va boshqa bazalarni misol keltirish mumkin. Umumiy bo'linuvchi xarajatlarni yoki xarajatlar guruhlarini, chunonchi ustama xarajatlarni mahsulot bilan bog'lay olishi kerak. Bunda sabab oqibat bog'lanishi bo'lishi kerak.

2-bosqich. Rejalashtirilayotgan yil uchun fabrika ustama xarajatlarining byudjetlarini tuzish talab etiladi. Bunda ikki masala hal qilinishi lozim bo'ladi: (a) byudjetlashtirilgan jami ustama va b) taqsimlash bazasi uchun asos qilib olinadigan byudjetlashtirilgan hajm raqami.

3-bosqich. Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlarning stavkasini hisoblash. Buning uchun byudjetlashtirilgan jami ustama xarajatlarini taqsimlash bazasi bo'lgan byudjetlashtirilgan hajm raqamiga bo'lish talab etiladi.

4-bosqich. Hisobot sanasi yakuni bilan haqiqiy taqsimlash bazasini aniqlab olish talab etiladi. Misol uchun haqiqiy ishlangan mashina soat.

5-bosqich. Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlari stavkasi haqiqiy taqsimlash bazasiga ko'paytirilib, mahsulot yoki ishlarning tannarxiga olib boriladigan ustama xarajatlar summasi aniqlanadi.

6-bosqich. Yil so'ngida mahsulot tannarxiga olib borilgan ustama xarajatlar summasi bilan haqiqatda jamg'arilgan ustama xarajatlari summasi o'rtasidagi farq aniqlanadi.

YUqoridagi misolimizda kompaniyaning jami byudjetlashtirilgan ustama xarajatlari 1,056,000 p.b.ni tashkil etadi. Byudjetlashtirilgan taqsimlash bazasi 13,200 mashina soatga teng. U holda byudetlashtirilgan ustama stavkasi quyidagiga teng bo'ladi:

Taqsimlashning byudjetlashtirilgan ustama stavkasi = jami byudjelashtirilgan fabrika ustamasi / byudjetlashtirilgan taqsimlash bazasi jami hajmi = 1,056,000 p.b. / 13,200 mashina soat = 80 p.b. /mashina soat.

80 p.b./mashina soatni individual ish tannarxini kalkulyatsiya qilishda foydalanish mumkin. Misol uchun, 323-ish bo'yicha ish-tannarx yozuvlari quyidagi axborotlarni qamrab oladi:

Haqiqatda to'g'ridan-to'g'ri material xarajatlari 700 p.b.
Haqiqatda to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari 280 p.b.
Haqiqatda ishlagan mashina soatlar 8

323-ish bo’yicha ustama xarajatlarni amalga oshirish quyidagicha amalga oshiriladi: 8 haqiqatdagi mashina soatni * byudjetlashtirilgan stavka 80 = 640 p.b.. 323-ish bo’yicha jami tannarx teng bo’ladi: 700 p.b. + 280 p.b. + 640 p.b. = 1,620 p.b. Yilning yakuni bo’yicha haqiqiy natijalar ko’zda tutilgan 1,056,000 p.b. dagi ustama xarajatlar hamda 13,200 mashina soatga muvofiqlashtiriladi, qaysiki jami ustamalar yil davomida mahsulot turlariga aniq taqsimlanadi. 4.8-chizma (105-bet) buyurtmali kalkulyatsiya tizimining qo’llanilishini sxematik aks ettirib beradi.

Schetlarga ochilgan registrlardagi ma’lumotlar ustida ishlash ustama xarajatlar hisobini yaxshiroq tushunishga imkon beradi. YUqoridagi operatsiyalar asosida yozuvlar amalga oshirilgandan keyin kompaniyaning yanvar oyidagi schetlarining ko’rinishi quyidagicha bo’ladi:

Bo’lim ustamalari nazorati	
(2) 4,000	
(3) 5,000	
(5)75,000	
Balans **84,000**	

Fabrika taqsimlangan ustamasi	
	(6) 80,000

Fabrika Bo’lim Ustamalari Nazorati scheti oylik jami debet summasi juda kam holatlarda Fabrika Taqsimlangan Ustamasi schetining oylik kredit summasiga teng bo’ladi. Kompaniyaning yanvar oyidagi schetlarning holati shuni ko’rsatib turibdiki, ikkita schetning oylik natijalari o’rtasida 4000 p.b. farq yuzaga kelgan (84,000 - 80,000). 4000 p.b. *taqsimlanmay qolgan ustama summasi* deb ataladi. Agarda taqsimlangan balans jamg’arilgan (haqiqatdagi) balansdan katta bo’lsa u holda *ortiqcha taqsimlangan ustama summasi* yuzaga keladi. Oy maboynida schetlar tahlil qilinganda ularning balansida plyus va minus farqlar yuza kelishi mumkin. Ular bir-birini qoplab yil oxirida bu ikki schetning balanslari o’rtasida katta farq yuzaga kelmasligi mumkin.

Agarda yil so’ngida bu ikki schet o’rtasida farq chiqib, natijada taqsimlanmay qolgan yoki ortiqcha taqsimlangan ustama yuzaga kelsa ularni qoplashning ikkita usuli mavjud ***(13-ilova)***.

Birinchi usul ***zudlik bilan yozuvlarni amalga oshirish usuli***, ya’ni o’rtadagi farqni Realizatsiya Qilingan Mahsulot Tannarxiga olib borish bilan ish yakunlanadi.

Misol uchun, olaylik jamg’arilgan (haqiqatda) ustama summasi 600,000 p.b., taqsimlangan ustama esa 550,000 p.b. ga teng bo’lgan. Natijada, taqsimlanmay qolgan ustama summasi 50,000 p.b.ni tashkil etmoqda. Ushbu hollarda zudlik bilan yozuvlarni amalga oshirish usuli bo’yicha qo’yidagi yozuvlar amalga oshiriladi:

Realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi	*50,000*	
Fabrika taqsimlangan ustamasi	*550,000*	
Fabrika bo’lim ustamalari nazorati		*600,000*

YOzuv: Ustama schetlarini yopish hamda taqsimlanmay qolgan ustama xarajatlarni realizatsiya qilingan mahsulot tannarxiga olib borish.

Agarda ortiqcha taqsimlangan ustama xarajatlari yuzaga kelgan hollarda esa realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi scheti kreditlanadi.

50,000 p.b. yuzaga kelgan farq bir kompaniya uchun salmoqli bo'lmasada, lekin boshqa bir kompaniya uchun salmoqli bo'lishi mumkin. Agar menedjerlar ushbu summani salmoqli deb hisoblagan hollarda taqsimlanmay qolgan yoki ortiqcha taqsimlangan summalarni ikkinchi usul hisoblangan ***proportsiya usulida*** Ishlab CHiqarish Jarayoni Nazorati, Tayyor Mahsulot Nazorati hamda Realizatsiya Qilingan Mahsulot tannarxi schetlariga taqsimlaydi (3.4-jadval):

3.4-jadval

Taqsimlanmay qolgan yoki ortiqcha taqsimlangan summalarni proportsiya usulida taqsimlash

Schetlar	*Yil oxirida proportsiyaga qadar schetlar balansi (p.b.)*	*Taqsimlanmay qolgan ustama xarajatlarni schetlarga olib borish proportsiyasi (p.b.)*	*Yil oxirida proportsiyadan keyin schetlar balansi*
Ishlab chiqarish jarayoni	125,000	125/1,250*50,000=5,000	130,000
Tayyor mahsulotlar	500,000	500/1,250*50,000=20,000	520,000
Realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi	625,000	625/1,250*50,000 =25,000	650,000
Jami	1,250,000	50,000	1,300,000

Ushbu proportsiya ma'lumotlari asosida quyidagi jurnal yozuvlarini amalga oshiramiz:

Ishlab chiqarish jarayoni nazorati	*5,000*	
Tayyor mahsulot nazorati	*20,000*	
Realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi	*25,000*	
Taqsimlagan fabrika ustamasi	*550,000*	
Fabrika bo'lim ustamasi nazorati		*600,000*

Amaliyotda proportsiya usulini agarda zahiralarni baholash katta ahamiyat kasb etgan hollarda qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Buyurtmali kalkulyatsiyaning ikkita turi mavjud

1. haqiqiy kalkulyatsiya (actual absorpsion costing)
2. Me'yoriy (normal) kalkultsiya (Normal absorpsion costing)

T-ko'rinishidagi schetlar misolida ikkita buyurtmali kalkultsiyaning mazmunini tushunib olish mumkin:

Haqiqiy kalkulyatsiya *Ishlab chiqarish jarayoni*		*Me'yoriy (normal) kalkulyatsiya* *Ishlab chiqarish jarayoni*
(1) To'g'ridan-to'g'ri material ***(haqiqiy)***		(haqiqiy)
(2) To'g'ridan-to'g'ri Mehnat ***(haqiqiy)***		***(haqiqiy)***
(3) O'zgaruvchan ustama ***(haqiqiy)***	***Tannarx taqsimlash bazasining haqiqiy miqdori * byudjet-lashtirilgan ustama stavkasi***	
(4) Doimiy ustam ***(haqiqiy)***		

Schetning tuzilishidan ko'rinib turibdiki, haqiqiy kalkulyatsiyada to'g'ridan-to'g'ri material xarajatlar, to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari hamda o'zgaruvchan va doimiy ustama ishlab chiqarish xarajatlari ham haqiqiy miqdori olinadi. Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlarni taqsimlash stavkalaridan foydalanilmaydi.

YUqoridagi keltirilgan 8 ta operatsiya bo'yicha amalga oshirilgan kalkulyatsiya buyurtmali ish kalkulyatsiyasining me'yoriy kalkulyatsiyasiga misol bo'la oladi.

Me'yoriy kalkulyatsiyaga aynan shu tipdagi quyidagi operatsiyalar yozuvi orqali qo'llanilishini yana bir bor ko'rib o'tamiz.

1-guruh operatsiyalar va ularning jurnal yozuvlari. Materiallar xaridi va ularning ishlatilishi.

(1) Materiallar	25,000	
To'lanadigan schetlar		25,000
(2) Ishlab chiqarish jarayoni	20,000	
Materiallar		20,000
(3) Ustama xarajatlar	3,000	
Materiallar		3,000

2-guruh operatsiyalar va ularning jurnal yozuvlari. Mehnat xarajatlari hisoblanishi

(4) Ishlab chiqarish jarayoni	70,000	
Mehnat haqi		70,000
(5) Ustama xarajatlar	2,500	
Mehnat haqi		2,500

3-guruh operatsiyalar va ularning jurnal yozuvlari. Boshqa ustama ishlab chiqarish xarajatlari hisoblanishi

(6) Ustama xarajatlar	5,500	
To'lanadigan schetlar		1,000

Amortizatsiya	4,000
Avans sug'urtasi	500

Ustama xarajatlarning byudjetlashtirilgan stavkasi 0,5 p.b./meh.soatga teng. Haqiqiatda 21,000 mehnat soat ishladi. U holda taqsimlangan ustama xarajatlar 10,500 p.b. ni tashkil etadi (21,000 *0,5).

(7) Ishlab chiqarish jarayoni	10,500	
Taqsimlangan ustama xarajatlar		10,500

(8) Taqsimlangan ustama xarajatlari	10,500	
Ustama xarajatlar		10,500

Haqiqatda amalga oshirilgan ustama xarajatlari summasini aniqlaymiz: (3), (5), (6) provodkalarda:

Fabrika ustama xarajatlari

(3) Ustama material	3,000	(8) Taqsimlandi	10,500
(5) Ustama mehnat	2,500	(9) Farqi (11,000-10,500)	500
(6) Boshqa ustama	5,500		
	11,000	Jami	*11,000*

5-guruh. Operatsiyalar fabrika ustama xarajatlarini yopish va tayyor mahsulotlar kirimi va realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi.

(9) Realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi	500	
Ustama xarajatlar		500

(10) Tayyor mahsulot	100,500	
Ishlab chiqarish jarayoni		100,500

(11) Realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi	100,500	
Tayyor mahsulot		100,500

Ushbu kalkulyatsiya metodidan ko'rinib turibdiki, taqsimlanmay qolgan ustama xarajatlari 500 p.b.ni tashkil etmoqda va zudlik bilan yozish usuliga muvofiq realizatsiya qilingan mahsulot tannarxiga olib borilmoqda. Natijada, hisobot davrida jami realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi 101,000 p.b. (10,500+500) ga teng bo'lmoqda.

Buyurtmali kalkulyatsiyaning yana bir muhim jihati uning keng qamrovligi, uzoq muddatli kontraktlar bo'yicha bajariladigan ishlarda ham qo'llanilishidir.

Barcha buyurtmalardagi tannarx jamlanib, ishlab chiqarish jarayoni nazorati schetining natijasini beradi ***(17-ilova)***. Ushbu ilovadan ko'rinib turibdiki, kompaniya 7 ta buyurtma bo'yicha ishlayapdi. Ushbu buyurtmalar bo'yicha amalga oshirilgan

xarajatlarning yig’indisi ishlab chiqarish jarayoni nazorati schetining jamisini bermoqda. Bu esa schetlar o’rtasidagi bog’liqlikni ta’minlaydi.

4-savol. Qisman yakunlangan kontraktlarda foyda hisobi.

Buyurtmali kal’kulyatsiyaga kontraktlar bo’yicha xarajatlarni kalkulyatsiya qilish ham kiradi.

Kontrakt bo’yicha xarajatlar kal’kulyatsiyasi – bu odatda ishlab chiqarilishi ko’p vaqtini talab etadigan hamda katta birlikdagi mahsulotlar ishlab chiqarish jarayonlariga nisbatan qo’llaniladigan xarajatlarni buyurtmali kal’kulyatsiya qilish tizimidir. Bunga misol qilib, yirik kontraktlarni bajaradigan tarmoqlar qurilishi, fuqoralik mashinasozligi va kemasozligini keltirish mumkin, qaysiki ularning ishni bajarish muddati bir qancha oylarni tashkil etadi va ko’p hollarda ish qurilish ob’ektining joylashgan joyida (pudratchining ishlab chiqarish ob’ektlarida emas) bajariladi.

Kontraktning tannarxini kal’kulyatsiya qilish jarayonida har bir kontrakt kal’kulyatsiya qilinadigan mahsulotning alohida birligi sifatida qaraladi. SHu bois, har bir kontrakt bo’yicha xarajatlar bosh kitobda alohida schyotda to’planiladi. Asosiy xarajatlar elementlari bo’lib:

1) Asosiy materiallar. Kontraktga kiruvchi materiallar maxsus xarid qilingan materiallar hamda pudratchining omborxonasidan chiqarilgan materiallar kiritiladi. Bunda kontrakt scheti hisobidagi xarajatlar debetlanadi.

2) Ishlab chiqarish xodimlari mehnat haqi. Kontraktga olib boriladigan mehnat xarajatlari rejalar (smetalar) va hujjatlarni tuzish bilan bog’liq ofis ishlari, bevosita zavodda ishlab chiqarish operatsiyalari va qurilish uchastkasidagi ishlar uchun to’lanadigan mehnat haqini qamrab oladi. Kontrakt bo’yicha qurilish joylaridagi barcha ishlar to’g’ridan-to’g’ri mehnat deb qaraladi. Ma’lumot manbai bo’lib ish vaqti hisobi tabellari hisoblanadi.

3) Boshqa to’g’ridan-to’g’ri xarajatlar. Material va mehnat xarajatlaridan tashqari katta salmoqqa ega bo’lgan kontrakt bo’yicha to’g’ridan-to’g’ri xarajatlar ham amal qiladi. Ushbu kategoriyaga ikkita asosiy modda kiritiladi, ya’ni *ishlab chiqarish jihozlari* va *subpudratchilar ishlari*.

-***Ishlab chiqarish jihozlari*** - bu kontrakt uchun maxsus xarid qilingan instrumentlar, asbob-uskunalar, moslashma-qurilmalar yoki buyurtmani komplektatsiya qilish uchun asbob-uskunalar (masalan, mehmonxona qurilishida uning jihozlari)dan iborat. Bunday hollarda ushbu xarajatlarga kontrakt scheti debetlanadi. Agar ishlab chiqarish jihozlari boshqa kontraktdan olingan bo’lsa, yangi kontrakt scheti asbob-uskunalarning qolgan amortizatsiya summasiga debetlanadi. Agar ishlab chiqarish uskunalari ijaraga olinsa kontrak scheti ijara to’lovlari summasiga debetlanadi.

- ***Subpudratchi bo’yicha ishlar***. Qachon katta kontraktlar bo’lsa, qaysiki ishlarning aniq aspektlari bo’yicha mutaxassislar faoliyati bilan bog’liq bo’lsa, kompaniya subpudratchilarni yollashlari mumkin.Subpudratchilarning har qanday ishlari kontraktning to’g’ridan-to’g’ri xarajatlari sifatida e’tirof etiladi.

4) Bilvosita xarajatlar. Ko’pchilik pudratchilar o’z xarajatlarini alohida kontraktlar bo’yicha taqsimlashga harakat qilishmaydi. Agarda shunday xarajatlar taqsimlanganda ushbu summa salmoqli bo’lgan hollarda amalga oshriladi.

Kontrakt uzoq davr maboynida bajariladi, lekin har bir hisobot davriga talluqli bo'lgan foyda summasini aniqlash talab etiladi. Tugallanmagan kontraktlarda foydaning qaysi miqdori tan olinishiga oid qarorlar qabul qilinayotganda quyidagi aspektlar diqqatga olinishi kerak**:**

a) Oraliq foyda tan olinayotganda kontrakt muvoffaqiyatli bo'lishi hamda yakunlanishi aniq ma'lum bo'lishi kerak, ya'ni uning to'xtab qolishi, moliyalashtirishda katta muammolarning chiqishi yoki boshqa uni davom ettirishga to'sqinlik qiluvchi boshqa sabablarining yuzaga kelish ehtimoli mavjud bo'lmasligi talab etiladi.

b) Har qanday foyda ushbu sanadagi ishning yakunlanish darajasiga proportsional darajada olinishi lozim.

s) Kontrakt bo'yicha kutilayotgan umumiy yo'qotishlarga nisbatan chora-tadbirlar tezkorlik bilan qabul qilinishi lozim.

Tugallanmagan kontrakt bo'yicha foyda hisobi beshta pog'ona (qadam)da bajariladi:

1) Kontrakt realizatsiyasining umumiy summasi aniqlanadi (o'zgarmas narxdagi kontraktlarda esa bu kontrakt qiymati hisoblanadi). Bu ***ko'rsatkichni (a)*** bilan belgilaymiz.

2) Kontraktni bajarish jarayonida yuzaga keladigan ***xarajatlarning umumiy miqdori hisoblanadi,*** *buni* ***(b***) bilan belgilab olamiz. Bu ko'rsatkichni hisoblash uchun i) ushbu sanadagi haqiqiy amalga oshirilgan xarajatlar (buyurtmani hisobga olish kortochkasidan) plyus ii) kontrakni tugallash uchun zarur bo'lgan kelgusida amalda oshiriladigan orientirli (mo'ljaldagi) xarajatlar.

3) Kontrak bo'yicha orientirli (mo'ljaldagi) foyda summa aniqlanadi:

Mo'ljaldagi foyda (V) = Kontrakt qiymati (A) – umumiy xarajatlar (B), ya'ni

$$V = A - B$$

4) Ushbu sanadagi e'tirof etiladigan foyda ushbu vaqt momentidagi bajarilgan ish hajmidan kelib chiqishi lozim. U quyidagicha aniqlanadi:

E'tirof etiladigan foyda (G) = Ushbu sanada ekspertlarning xulosasi yoki bajarilgan ishlar akti bo'yicha bajarilgan ishlarning qiymati (ushlab qolinadigan summalardan tashqari) (D) / kontarkning umumiy summasi (A) x mo'ljaldagi foyda (V), ya'ni

$$G = D / A * V$$

BHXSga muvofiq kontraktning tugallanganlik % quyidagicha aniqlanadi:

Ushbu sanada sarflangan xarajatlar (B) / kontraktning umumiy baholangan tannarxi (E) = tugallanganlik foizi (YO), ya'ni

$$YO = B / E$$

5) 4-bosqichda aniqlangan tugallanmagan kontraklar bo’yicha foyda jamg’arilgan foyda summasini tavsiflaydi. Joriy davrda olingan foyda summasini aniqlash uchun ushbu sanadagi foyda summasidan o’tgan yillarda aniqlangan foyda summasini ayirish talab etiladi. Buni quyidagi formulada ifodalash mumkin:

Joriy davrda e’tirof etilgan foyda (J) = jamg’arilgan e’tirof etilgan foyda (G) – o’tgan davrda e’tirof etilgan foyda (Z), ya’ni

$$J = G - Z$$

Xalqaro standartda shartnomalar bilan bog’liq xarajatlar uch guruhga ajratilgan: (a) aniq shartnoma bilan bevosita bog’liq bo’lgan xarajatlar; (b) kontrakt faoliyati bilan umumiy bog’liq bo’lgan xarajatlar, qaysiki maxsus kontraktlarga taqsimlanadi; (s) boshqa xarajatlar, qaysiki shartnoma shartlariga ko’ra buyurtmachi tomonidan qoplanilishi mumkin.

Xalqaro standartda quyidagi ikki holatda bajarilgan ishlar darajasini aks ettirmaydigan xarajatlar ko’rsatilgan: (a) qurilish shartnomasi bo’yicha kelgusi faoliyatga taalluqli bo’lgan xarajatlar (masalan, keltirilgan, lekin ishlatilmagan qurilish materiallarining qiymati), (b) subpudratchilarga avans to’lovlari.

Xalqar standartga tushuntirishlarda pudratchi tashkilot tomonidan shartnomani bajarish stadiyasini aniqlash tartibi ko’rsatilgan. Unga muvofiq shartnomani bajarish stadiyasi hisobot sanasida qurilish shartnomasi bo’yicha ishlarni bajarish uchun sarflangan xarajatlarni qurilish shartnomasi bo’yicha oxirgi hisobdagi jami xarajatlarning miqdoriga nisbati orqali topiladi. Qurilish davomida kompaniyaning moliyaviy ma’lumotlari quyidagi jadvalda keltirilgan (3.5-jadval):

3.5-jadval

Qurilish davomida kompaniyaning moliyaviy ko’rsatkichlari

	20X5	**20X6**	**20X7**
SHartnomada kelishilgan tushumning boshlang’ich summasi	9.000	9.000	9.000
Farqi	-	200	200
Qurilish shartnomasi bo’yicha tushumning umumiy summasi	9.000	9.200	9.200
Hisobot sanasiga qurilish shartnomasi bo’yicha amalga oshirilgan xarajatlar	2.093	6.168	8.200
Qurilish shartnomasi bo’yicha uni bajargunga qadar amalga oshiriladigan xarajatlar	5.957	2.032	-
Qurilish shartnomasi bo’yicha umumiy hisobdagi xarajatlar	8.050	8.200	8.200
Hisobdagi foyda	950	1.000	1.000
Bajarish stadiyasi	26%	74%	100%

Ushbu jadvalda qurilish shartnomasidagi ishlar bajarilganga qadar foydani tan olish tartibi ko’rsatilgan.

Buyurtmali kalkulyatsiyaning amaliyotda ko’plab qo’llanilish shakllari mavjud bo’lib, lekin ularning barchasining asosida buyurtma-ishning tannarxni o’z vaqtida va to’g’ri hisoblash yotadi.

Tayanch atamalar:

1. Tannarxning buyurtmali kal'kulyatsiyasi – bu tannarxni kal'kulyatsiya qilish metodi bo'lib, bunda maqsadli xarajat (hisob ob'ekti) bo'lib mahsulotning (ish, xizmat) o'zi yoki mahsulotning katta bo'lmagan partiyasi hisoblanadi. Ushbu mahsulot (ish, xizmat) ko'p hollarda buyurtma deb yuritiladi.

2. Jarayonli kal'kulyatsiya qilish – bu ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxini hisoblash metodi bo'lib, ushbu metod yalpi bir xildagi (seriyniy) mahsulot tayyorlovchi yoki turli mahsulotlar tayyorlovchi, lekin jarayon doimiy qaytariladigan operatsiyalarga bo'linadigan ishlab chiqarishda qo'llaniladi.

3. Taqsimlashning byudjetlashtirilgan ustama stavkasi

Taqsimlashning byudjetlashtirilgan ustama stavkasi = jami byudjelashtirilgan fabrika ustamasi / byudjetlashtirilgan taqsimlash bazasi jami hajmi

4. Zudlik bilan yozuvlarni amalga oshirish usuli deganda taqsimlanmay qolgan yoki ortiqcha taqsimlangan ustama xarajatlari to'g'ridan-to'g'ri Realizatsiya Qilingan Mahsulot Tannarxiga olib borishga tushuniladi.

5. Proportsiya usuli **deganda** taqsimlanmay qolgan yoki ortiqcha taqsimlangan ustama xarajatlarni Ishlab CHiqarish Jarayoni Nazorati, Tayyor Mahsulot Nazorati hamda Realizatsiya Qilingan Mahsulot tannarxi schetlariga ma'lum nisbatlarda taqsimlashga aytiladi.

6. ***Haqiqiy buyurtmali kalkulyatsiyada*** to'g'ridan-to'g'ri material xarajatlar, to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari hamda o'zgaruvchan va doimiy ustama ishlab chiqarish xarajatlari ham haqiqiy miqdori olinadi va bunda byudjetlashtirilgan ustama xarajatlarni taqsimlash stavkalaridan foydalanilmaydi.

7. *Me'yoriy (normal) buyurtmali kalkulyatsiyada* to'g'ridan-to'g'ri material xarajatlar, to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari haqiqiy miqdori, ustama xarajatlar esa tannarx taqsimlash bazasining haqiqiy darajasi va byudjetlashtirilgan ustama stavkasi asosida hisoblangan miqdori olinadi

8. Kontrakt bo'yicha xarajatlar kal'kulyatsiyasi – bu odatda ishlab chiqarilishi ko'p vaqtini talab etadigan hamda katta birlikdagi mahsulotlar ishlab chiqarish jarayonlariga nisbatan qo'llaniladigan xarajatlarni buyurtmali kal'kulyatsiya qilish tizimidir.

9. e'tirof etiladigan foyda

E'tirof etiladigan foyda = Ushbu sanada ekspertlarning xulosasi yoki bajarilgan ishlar akti bo'yicha bajarilgan ishlarning qiymati (ushlab qolinadigan summalardan tashqari) / kontarkning umumiy summasi x mo'ljaldagi foyda

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar:

1. *Buyurtmali ish kalkulyatsiyasi va jarayonli kalkulyatsiya o'rtasida printsipial farq nimadan iborat?*
2. *Buyurtmali kalkulyatsiyaning ikkita sinonumini keltiring?*
3. *Fabrika ustama xarajatlari hisobida taqsimlash bazasining rolini tavsiflab bering?*
4. *Me'yoriy buyurtmali kalkulyatsiyaning mohiyati nimadan iborat?*
5. *Buyurtmali kalkulyatsiyada qo'llaniladigan uchta yondashuvni tavsiflang?*
6. *Individual audit narxi stavkasi darajasi qanday aniqlanadi?*
7. *Ish-tannarx yozuvlari jadvali shakli va uni yuritish tartibi?*
8. *Buyurtmali kalkultsiyani amalga oshirishda 8 ta ketma-ketlik?*
9. *Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlari stavkasini aniqlashning 6 ta bosqichi?*
10. *Buyurtmali kalkulyatsiyada byudjetlashtirilgan ustama xarajatlari stavkasi qanday aniqlanadi.*
11. *Taqsimlanmay qolgan va ortiqcha taqsimlangan ustama xarajatlar qanday sababalarga ko'ra yuzaga keladi?*
12. *Zudlik bilan yozuvlarni amalga oshirish usuli va proportsiya usulining qo'llanilish tartibi?*
13. *Kontark bo'yicha xarajatlarning asosiy elementlari?*
14. *Mo'ljaldagi foyda, jamg'arilgan e'tirof etilgan foyda va joriy davrda e'tirof etilgan foyda ko'rsatkichlarining farqlari?*

Testlar:

1. Buyurtmali kalkulyatsiyada tannarx ob'ekti bo'lib

A. Ommoviy mahsulotlar
B. Buyurtmasiz ishlab chiqariladigan mahsulotlar
S. Maxsus birliklar va kichik partiyalar
D. Har qanday ishlab chiqariladigan mahsulot, xizmatlar

2. Buyurtmali kalkulyatsiyaning ichida jarayonli kalkulyatsiyani qo'llash mumkinmi.

A. Qo'llab bo'lmaydi
B. Qo'llab bo'ladi
S. Istisno tariqasida qo'llasa bo'ladi
D. Standartlarda qayd qilingan holatlarda

3. Audit faoliyatida byudjetlashtirilgan ustama stavkasini aniqlashda taqsimlash bazasi sifatida

A. Byudjetlashtirilgan to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari
B. Byudjetlashtirilgan mashina soatlari
S. Byudjetlashtirilgan komp'yuter soatlari
D. Byudjetlashtirilgan material xarajatlar

4. Agar ustama xarajatlarining byudjetlashtirilgan stavka asosida taqsimlangan summasi jamg'arilgan (hisoblangan) summasidan kichik bo'lsa, ……. yuzaga keladi

A. Taqsimlanmay qolgan ustama
B. Ortiqcha taqsimlangan ustama
S. Kichik bo'lishi mumkin emas
D. Ustama xarajatlarning balans qoldig'i

5. Agar ustama xarajatlarining byudjetlashtirilgan stavka asosida taqsimlangan summasi jamg'arilgan (hisoblangan) summasidan katta bo'lsa, ……. yuzaga keladi

A. Taqsimlanmay qolgan ustama
B. Ortiqcha taqsimlangan ustama
S. Katta bo'lishi mumkin emas
D. Ustama xarajatlarning balans qoldig'i

6. Buyurtmali kalkulyatsiyaning haqiqiy turida …… bo'ladi.

A. To'g'ridan-to'g'ri material (haqiqiy), to'g'ridan-to'g'ri mehnat (haqiqiy) va ustama xarajatlar (haqiqiy) darajada
B. To'g'ridan-to'g'ri material (haqiqiy), to'g'ridan-to'g'ri mehnat (haqiqiy) va ustama xarajatlar (byudjet) darajada
S. To'g'ridan-to'g'ri material (byudjet), to'g'ridan-to'g'ri mehnat (byudjet) va ustama xarajatlar (haqiqiy) darajada
D. To'g'ridan-to'g'ri material (byudjet), to'g'ridan-to'g'ri mehnat (haqiqiy) va ustama xarajatlar (haqiqiy) darajada

7. Buyurtmali kalkulyatsiyaning me'yoriy turida …… bo'ladi.

A. To'g'ridan-to'g'ri material (haqiqiy), to'g'ridan-to'g'ri mehnat (haqiqiy) va ustama xarajatlar (haqiqiy) darajada
B. To'g'ridan-to'g'ri material (haqiqiy), to'g'ridan-to'g'ri mehnat (haqiqiy) va ustama xarajatlar (byudjet) darajada
S. To'g'ridan-to'g'ri material (byudjet), to'g'ridan-to'g'ri mehnat (byudjet) va ustama xarajatlar (haqiqiy) darajada
D. To'g'ridan-to'g'ri material (byudjet), to'g'ridan-to'g'ri mehnat (haqiqiy) va ustama xarajatlar (haqiqiy) darajada

8. Zudlik bilan yozuvlarni amalga oshirish usulida taqsimlanmay qolgan yoki ortiqcha taqsimlangan ustama summasi ……..olib boriladi.

A. Ishlab chiqarish xarajatlariga
B. Sotish bilan bog'liq xarajatlarga
S. Realizatsiya qilingan mahsulot tannarxiga
D. Foyda va zararlarga

9. Kontrak bo'yicha mo'ljaldagi foyda aniqlanadi:

A. Kontrakt qiymati – umumiy xarajatlar

B. Ma’lum sanada bajarilgan ishlar qiymati – amalga oshirilgan xarajatlar
S. Kontrakt qiymati – amalga oshirilgan xarajatlar
D. Kontarkt qiymati – kontrakt smeta tannarxi

Masalalar.

1. Kompaniyaning 31 yanvar oyi bo’yicha schetlari quyidagi ko’rinishlarga ega bo’lgan:

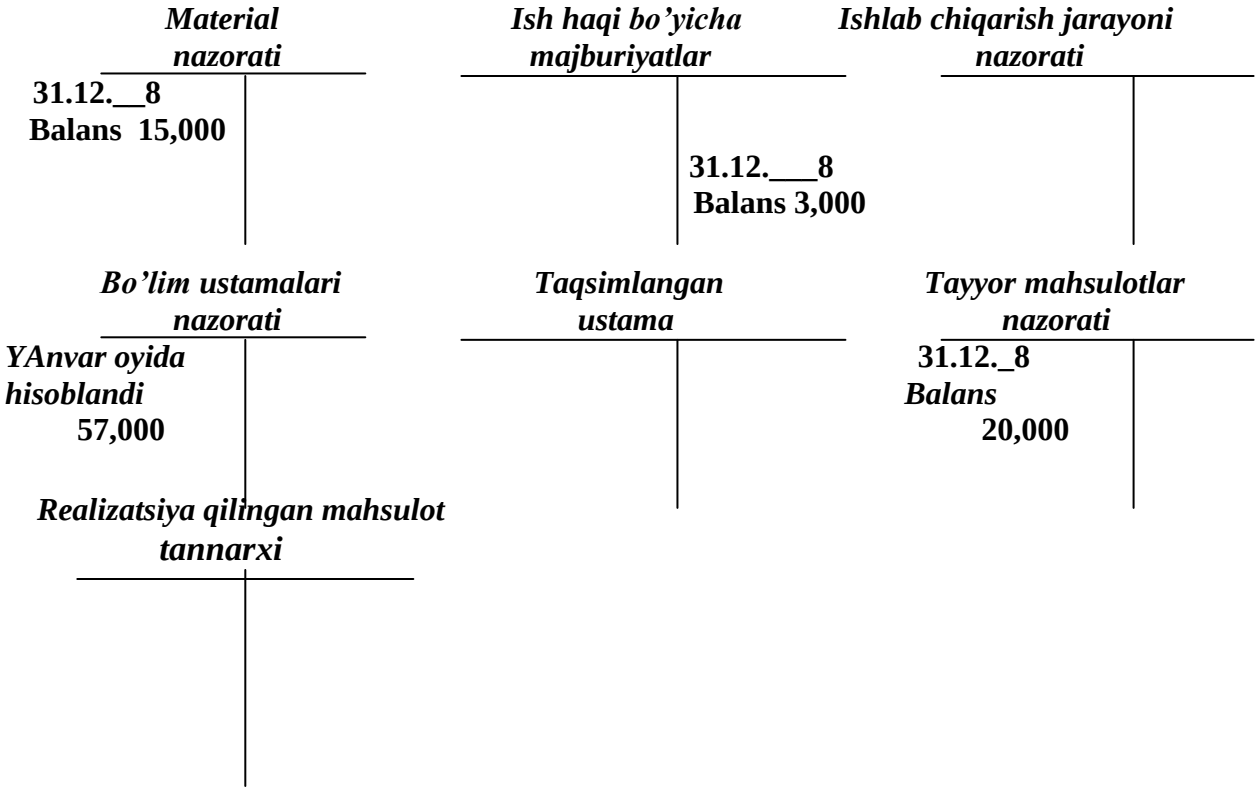

Zarur axborotlar:

1. Ustama xarajatlarni taqsimlashning byudjet stavkasi har dekabrda aniqlanib kelgusi yilda to’g’ridan-to’g’ri mehnat xarajatlari asosida oyma–oy taqsimlanadi. 2009 yil uchun byudjetlashtirilgan to’g’ridan-to’g’ri mehnat xarajatlari 400,000 p.b. va fabrika ustamasi 600,000 p.b. qilib belgilangan.
2. Faqat 31 yanvar oyida №419 buyurtma bo’yicha tugallanmagan ishlab chiqarish to’g’ridan-to’g’ri mehnat xarajatlari 2000 p.b. (125 soat to’g’ridan-to’g’ri mehnat) va to’g’ridan-to’g’ri material xarajatlari 8,000 p.b.ni tashkil etgan.
3. YAnvar oyida ishlab chiqarishga chiqarilgan material qiymati 90,000 p.b. bo’lgan.
4. YAnvar oyida tayyorlangan mahsulotlar tannarxi 180,000 p.b.ni tashkil etgan.
5. 31 yanvardagi materiallarning balansi 20,000 p.b.da qolgan.
6. 31 yanvar holati bo’yicha tayyor mahsulotlar balansi 15,000 p.b.ni tashkil etgan.
7. Fabrikaning barcha ishchilari bir xil stavkadagi maoshda ishlagan. YAnvar oyida to’g’ridan-to’g’ri mehnat soatlari 2,500 ni tashkil etgan. Boshqa ishchilar va supervayzorlarga 10,000 p.b. ish haqi hisoblangan.
8. Fabrikada belgilangan kunlarda 52,000 p.b. miqdorida ish haqi to’langan.
9. Haqiqiy ustama xarajatlariga oid bo’lgan yozuvlar o’z vaqtida amalga oshirilgan.

Talab etiladi:

a) YAnvar oyida xarid qilingan materiallar qiymati
b) YAnvar oyida realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi
c) YAnvar oyida hisoblangan to'g'ridan-to'g'ri ish haqi xarajatlari
d) YAnvar oyida taqsimlangan ustama xarajatlari
e) 31.12. 2008 holatda «Ish haqi bo'yicha majburiyatlar» scheti bo'yicha balans
f) 31.12.2008 holat bo'yicha «Ishlab chiqarish jarayoni nazorati» scheti bo'yicha balans
g) 31.01.2009 holat bo'yicha «Ishlab chiqarish nazorati» scheti bo'yicha balans
h) YAnvar oyida taqsimlanmay qolgan yoki ortiqcha taqsimlangan ustama xarajatlari summasini aniqlang.

2-masala. Lee Company si ishlab chiqarish jarayonida ish buyurtma tannarxi tizimini qo'llaydi. Mart oyida quyidagi operatsiyalar amalga oshirilgan:

1. Ishlab chiqarishga chiqarilgan material qiymati, 98,000 p.b.
2. To'g'ridan-to'g'ri ish haqi, 50,000 p.b.
3. Ustama ishlab chiqarish xarajatlari mahsulotga mashina soatga 30 p.b. hisobidan taqsimlanadi. Hisobot davrida 2000 mashina soat ishlangan.
4. Jami hisoblangan ustama ishlab chiqarish xarajatlari oy davomida 64,000 p.b.ni tashkil etmoqda.
5. Oy davomida ish buyurtmasi tannarxi 210,000 p.b. ga hisoblandi.
6. Tannarxi 200,000 p.b. bo'lgan ish buyurtma bo'yicha xaridorga schet-faktura yozildi. YAlpi daromad ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan 20% qilib belgilangan.

Talab etiladi:

Ishlab chiqarish jarayonida boshlang'ich qoldiq 40,000 p.b. YUqoridagi axborotlarga asoslanib jurnal yozuvlarini amalga oshiring. Ishlab chiqarish jarayoni nazorati schetida oxirgi qoldiqni aniqlang.

3-masala. Qurilish tashkiloti tomonidan olib borilayotgan qurilish ishlari 15 oy oldin boshlangan bo'lib hozirgacha yakunlangan emas. YAkunlanayotgan yil uchun ushbu kontrakt bo'yicha quyidagi axborotlar tayyorlangan (ming p.b.)

Kontrakt narxi	2,100	
Hisobot yilining oxirida topshirilgan ishlar qiymati	1,840	
Topshirilmagan ishlar qiymati		35
Amalga oshirilgan xarajatlar:		
Boshlang'ich sal'do:		
- tugallangan ishlar tannarxi		350
- qurilish maydonidagi materiallar		10
Joriy yilda:		
- qurilish maydoniga keltirilgan materiallar	512	
- ish haqi		487

- asbob-uskunalar kirrasi 96
- boshqa xarajatlar 74

Oxirgi sal’do:

- qurilish maydonidagi materiallar 18

Qurilish maydoniga keltirilgan materiallar kontrakt schetiga yoziladi. Bundan tashqari kontrakt bo’yicha haqiqiy ishlatilgan materiallarning hisobi yuritiladi. Davriy ravishda zahiralarning holati tekshirilib chiqiladi va hujjatlar bilan haqiqiy miqdorlar to’g’risidagi ma’lumotlar o’rtasidagi chetlanishlar Kontrakt Materiallar Hisobi Ma’lumotlari Farqlari schetiga olib boriladi . CHetlanishlar har bir kontraktda mavjud bo’lib hozirgi paytda ular buyurtma qilingan materiallar hajmidan 0,4%ni tashkil etadi. Hisobot yilining oxirida zahiralar holati bo’yicha o’tkazilgan tekshiruvlar natijasida 4,000 p.b. kamomad aniqlangan.

YUqoridagilarga qo’shimcha ravishda kontrakt bo’yicha to’g’ri xarajatlarga umumiy topshirilgan ishlar qiymatidan 5% miqdorda ustama xarajatlar olib borilgan. Hisobot yilining oxirida tugallangan ishlar tannarxiga 13,000 p.b. miqdorida ustama xarajatlar kiritilgan.

Baholash natijalariga ko’ra kontraktni tugallash uchun amalga oshiriladigan xarajatlar 215,000 p.b. ni tashkil etmoqda. Bu baholashga yakunlanayotgan yil so’ngida qurilish maydonida mavjud bo’lgan materiallar qiymati hamda defektlarni tuzatish qiymati kiradi.

Talab etiladi:

a) Kontraktlar bo’yicha xarajatlarni kalkulyatsiya qilishning xususiyatlarini aytib bering.
b) Ushbu kontraktning foydaligini aniqlang va mo’ljaldagi foyda summasini hisoblang. Buning uchun xarajatlarning kalkulyatsiyasini keltiring.
c) Agar kontrakt narxi 3,500,000 bo’lgan taqdirda b) punktda keltirilgan xulosalar va tavsiyalar bo’yicha qanday o’zgarishlar ro’y beradi.

9-MA'RUZA. ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARINI JARAYONLI KALKULYATSIYA QILISH.

Reja:

1. Tannarxni jarayonli kalkulyatsiya qilishning xususiyatlari va qo'llanilishi.
2. Ishlab chiqarish jarayonida tannarxning o'zgarishi: o'rtacha salmoqli va FIFO usullari.
3. Tannarxning boshqa jarayonga o'tkazilishi.

1-savol. Tannarxni jarayonli kalkulyatsiya qilishning xususiyatlari va qo'llanilishi. Jarayonli kalkulyatsiya keng qo'llaniladigan kalkulyatsiya turi hisoblanadi. Bu usulda mahsulot tannarxi mahsulot tayyorlashning har bir texnologik jarayonida shakllanadi. Ushbu texnologik jarayonlarda mahsulotlarning jimoniy harakati ***(18-ilova)*** va unga monant ravishda mahsulot tannarxi harakat yuzaga keladi ***(19-ilova)***. Buyum bir jarayondan boshqasiga ushbu jarayonda mahsulot to'liq tayyorlanmasdan o'tkazilmaydi. Tayyorlash jarayoni bilan parallel ravishda ishlab chiqarish xarajatlarini jamg'arish jarayoni ham olib boriladi, ya'ni buyumlar tannarxning o'sishi amalga oshadi. Har bir texnologik jarayon uchun to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita xarajatlarni aniqlash zarur.

Xarajatlar xuddi kal'kulyatsiyaning buyurtmali usulidagi kabi aniqlanadi. Bunda ham xarajatlar xom-ashyo va materiallar, mehnat xaqi hamda ishlab chiqarish ustama xarajatlari moddalari bo'yicha olib boriladi. Bunda ko'pgina xarajatlar buyurtmali metodda bilvosita, jarayoli usulda esa to'g'ridan-to'g'ri xarajatlarga aylanadi. Masalan, ishlab chiqarish jarayonini nazorat qilish, jarayon ichida asbob-uskunalar amortizatsiyasi va boshq.

Uchta texnologik jarayondan iborat bo'lgan to'liq ishlab chiqarish tsikli va ishlab chiqarish jarayonida tannarxning o'zgarishini quyidagi misolda ko'rib o'tamiz (3.5-jadval):

3.5-jadval

Ishlab chiqarish jarayonida tannarxning o'zgarishi

A Jarayon		***B Jarayon***	
Material 2500 Mehnat 1500 UX 1000 Jami ***5000***	B Jarayonga o'tkazildi 3000 Jami ***3000***	A Jarayondan 3000 Material 2500 Mehnat 1500 UX 500 Jami ***7500***	V jarayonga o'tkazildi 7500 Jami ***7500***
V Jarayon		***Tayyor mahsulot***	
B Jarayondan o'tkazildi 7500 Material 3200 Mehnat 2300 UX 1100 Jami ***14100***	Tayyor mahsulot omboriga o'tkazildi 14100 Jami ***14100***	V jarayondan olindi 14100 Jami ***14100***	

Jarayonli kalkulyatsiyani sxematik ko’rinishda 5.2-chizmada aks ettirish mumkin.

Buyumlarning tayyorlik darajasini aniqlash ma’lum bir qiyinchiliklar bilan bog’liq. Masalan, materiallar qiymati jarayonning boshida mahsulotga o’tkazilishi, mehnat xarajatlari va ishlab chiqarish ustama xarajatlar ushbu jarayonda o’sib boradi. SHu bois, ishlab chiqarish xarajatlari kal’kulyatsiyasini tannarxning har bir komponenti bo’yicha tuzish zarur. SHu bois, boshqaruv hisobi maqsadlarida mehnat haqi xarajatlari va ishlab chiqarish ustama xarajatlarini summasini qamrab oluvchi ko’rsatkichni ***qayta ishlash qiymati*** deb atash qabul qilingan.

Jarayonli kalkulyatsiyada ham buxgalteriya yozuvlari bir-biriga o’xshaydi. Lekin bu tizimda Ishlab CHiqarish Jarayoni scheti bittadan ortiq bo’ladi. Quyidagi buxgalteriya yozuvlarini ko’rib chiqamiz:

1. Ishlab chiqarish jarayoni – A jarayon 30
Material zahiralari 30
YOzuv: *To’g’ridan-to’g’ri materiallarning ishlatilishi*

2. Ishlab chiqarish jarayoni – A jarayon 20
Material zahiralari 2
Ish haqi bo’yicha majburiyatlar 8
Jamg’arilgan amortizatsiya, asbob-uskunalar 10
YOzuv: *Qayta ishlash xarajatlari, jumladan ta’minot, ishchilik va hisoblangan amortizatsiya*

3. Ishlab chiqarish jarayoni – B jarayon 45
Ishlab chiqarish jarayoni – A jarayon 45
YOzuv: Mahsulotning B-jarayonga o’tkazilishi

4. Ishlab chiqarish jarayoni – B jarayon 8
Material zahiralari 1
Ish haqi bo’yicha majburiyatlar 2
Jamg’arilgan amortizatsiya, asbob-uskunalar 5
YOzuv: *Qayta ishlash xarajatlari hisoblanishi*

5. Tayyor mahsulot 50
Ishlab chiqarish jarayoni – B jarayon 50
YOzuv: *B jarayondan tayyor mahsulot olinishi*

YUqoridagi buxgalteriya yozuvlari asosida A va B ishlab chiqarish jarayonlari schetlari quyidagi ko’rinishga ega bo’ladi:

Ishlab chiqarish jarayoni –A jarayon

To’g’ridan-to’g’ri material 30 Qayta ishlash xarajatlari 20 50	Keyingi jarayonga ishlov berish uchun boshqa bo’limga o’tkazildi 45
Oxirgi Qoldiq 5	

Ishlab chiqarish jarayoni – B jarayon

A-jarayondan o’tkazilgan tannarx 45 Qo’shimcha qayta ishlash xarajatlari 8 53	YAkunlangan mahsulotning tannarxi tayyor mahsulotga o’tkazildi 50
Oxirgi Qoldiq 3	

YUqoridagi misollardan ko’rinib turibdiki, jarayonli kalkulyatsiyaning bosh masalalaridan biri har bir bo’limdan chiqarilayotgan mahsulotning tannarxini hamda bo’limda qolgan mahsulotning tannarxini aniqlash hisoblanadi. Agarda identifikatsiyalanadigan summa jarayondagi yakunlangan mahsulot birliklariga oid bo’lsa u holda hisoblash jarayoni onson kechadi. Lekin, zahiradagi birliklar qisman yakunlangan bo’lsa u holda jarayonli kalkulyatsiya tizimi ishlov to’liq yakunlangan va boshqa jarayonga chiqarilgan mahsulotlar hamda ishlov to’liq yakunlanmagan va tashqariga chiqarilmagan birliklarni ajratib olishi lozim bo’ladi.

Masalan, Davis Company bir xil turdagi qo’g’irchoqlar ishlab chiqaradi. Materiallar birinchi jarayonda kiritiladi. Tayyor bo’lgan mahsulot ikkinchi bo’limga o’tkazilib unda mahsulotga tayyor ko’rinishga ega bo’lish uchun qo’shimcha ishlov beriladi. Aprel oyi davomida birinchi bo’lim 25,000 birlik mahsulot ishlab chiqardi. Boshlang’ich qoldiq mavjud emas. Bo’limning aprel oyidagi xarajatlari quyidagicha:

To’g’ridan-to’g’ri material xarajatlar	*82,500 p.b.*
Qayta ishlash xarajatlari	*42,500*
	125,000 p.b.

Tayyor bo’lgan mahsulot birligining tannarxi teng bo’ladi 125,000 p.b. / 25,000 = 5,00 p.b. Agar bu ko’rsatkichni tannarxi elementlari bo’yicha hisoblaydigan bo’lsak, u holda qo’yidagicha hisob-kitob amalga oshiriladi:

To’g’ridan-to’g’ri material xarajatlar	*82,500 p.b. / 25,000*	*3,30 p.b.*
Qayta ishlash xarajatlari	*42,500 p.b. / 25,000*	*1,70*
		5,0 p.b.

Tasavvur qilamiz, aprel oyi davomida 25,000 birlik hammasi ham tayyor holda emas. Misol uchun, 5000 birlik mahsulot aprel oyining oxirigacha ushbu jarayonda tayyor holatga keltirilmadi. Barcha to’g’ridan-to’g’ri xarajatlar jarayonning boshida kiritilgan, faqat jarayon so’ngida tayyor holatga keltirilmagan 5000 birlik mahsulotga atiga 25% miqdoridagina qayta ishlash xarajatlari amalga oshirilgan, ya’ni bu mahsulotlar ¼ qismgagina tayyor. Bunday holatlarda jarayondan tashqariga chiqarilgan mahsulotlar hamda hisobot oyining so’ngida jarayonda qolgan mahsulot birliklarining tannarxi qancha? Bu zahiralar tannarxini aniqlashning bosh masalasidir. SHu bois, jarayonli kalkulyatsiya to’liq yakunlangan va boshqa jarayonlarga chiqarilgan hamda qisman yakunlangan va jarayondan chiqarilmagan mahsulotlarning tannarxini farqlagan holda hisoblash yo’llarini ko’rsata olishi lozim bo’ladi.

Ushbu masalalarga javob topishda jarayonli kalkultsiyani quyidagi beshta bosqichga bo’lish maqsadga muvofiqdir:

- ***Birinchi bosqich***: Birliklarning jismoniy miqdorini hisoblab chiqish.
- ***Ikkinchi bosqich***: Xarajatlar moddalari bo’yicha birlik tannarxini hisoblashda ekvivalent birliklar miqdorini aniqlash.

- ***Uchinchi bosqich***: Xarajat moddalari bo'yicha hamda jami tannarxni Ishlab CHiqarish Jarayoni scheti ma'lumotlari bo'yicha aniqlash.
- ***To'rtinchi bosqich***: ekvivalent birlik tannarxini hisoblash.
- ***Beshinchi bosqich***: Tannarxni to'liq yakunlangan birliklar hamda Ishlab CHiqarish Jarayoni oxiridagi birliklarga taqsimlash.

Birinchi va ikkinchi bosqichlardagi amalga oshiriladigan jarayonlar 3.6-jadvalda keltirilgan.

3.6-jadval

Birliklarning jismoniy miqdori va ekvivalent birlik hisobi

Mahsulot oqimi	1-bosqich. Jismoniy birliklar	2-bosqich. ekvivalent birlik	
		To'g'ridan-to'g'ri material	Qayta ishlash xarajatlari
Boshlangan va yakunlangan	20,000	20,000	20,000
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida	5,000 (25%)*	5,000	1,250**
Hisoblash uchun asos bo'ladigan birliklar	25,000	25,000	21,250

*Bu ishlab chiqarish jarayoni oxirida mavjud bo'lgan birliklarga ishlov berilganlik darajasini tavsiflaydi.

** 5,000 jismoniy birlik x 25% qayta ishlash xarajatlarining amalga oshirilgan qismi.

Birliklarning jismoniy va ekvivalent birliklari Ushbu jadvalda birinchi bosqichida mahsulotlar jismoniy birliklari harakati ko'rsatildi. Aprel oyida ishlab chiqarilgan mahsulot birligi qanchaga teng? 25,000 birlik bo'lmaydi. CHunki, 20,000 birlik to'liq yakunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan, 5,000 birlik esa qisman yakunlangan. Qisman yakunlangan birliklarni to'liq yakunlangan birliklarga tenglashtirib bo'lmaydi. SHu bois, ishlab chiqarilgan mahsulot birligini jismoniy birliklar bilan emas, balki ekvivalent birliklar bilan o'lchash maqsadga muvofiqdir.

Boshqacha talqin qilinadigan bo'lsa bu holatni quyidagicha talqin qilishimiz mumkin. Ishlab chiqarishning uzluksizligi texnologik jarayonlarni chuqurroq ko'rib chiqishni taqozo qiladi. Hisobot davrining boshida va oxirida yarim fabrikantlar, ya'ni to'liq ishlab chiqarish tsiklini o'tamagan buyumlar amal qiladi. Bunday buyumlarning qiymati tayyor mahsulotning qiymatidan kichik. SHu bois, mahsulot birligining qiymatini umumiy qiymatni ishlab chiqarish jarayonidagi mahsulot birligiga bo'lish orqali topish mumkin bo'lmay qoladi. Natijada, ishlab chiqarish jarayonida bo'lgan birliklarni tayyor mahsulot ekvivalentiga aylantirish kerak. Masalan, kiritilgan 10,000 birlik buyumdan faqat 7000 tasi tayyor, qolgan 3000 tasi 1/3 qismga tayyor. Demak, 3000 ta yarim fabrikant 1000 dona tayyor mahsulotga ekvivalentli hisoblanadi. Demak, mahsulot birligi tannarxini hisoblashda tayyor mahsulot miqdori 8000 birlik olinadi.

Demak***, ekvivalent birliklar*** deganda, bu ushbu jarayonda to'liq yakunlangan hamda qisman yakunlangan birliklarning to'liq mahsulot birligiga aynaltirilganda hisobga olinaligan birliklari to'plami tushuniladi. 3.6-jadvalda 2-qadamda ko'rsatilgan to'g'ridan-to'g'ri material xarajatlar uchun ekvivalent birlik 25,000

birlik, qayta ishlash xarajatlari uchun ekvivalent birlik 21,250 birlik ekanligi hisoblangan. Demak, qayta ishlash xarajatlarining to'rtdan bir qismi ishlab chiqarish jarayonining oxirgi qoldig'iga qo'shilmoqda.

3.7-jadvalda ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi hisoboti keltirilgan. Bu hisobot 3, 4 va 5-bosqichlarni o'zida aks ettirmoqda.

3.7-jadval

Ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi hisoboti

Qadamlar	Tannarx	Jami	SHu jumladan	
			To'g'ridan-to'g'ri materiallar	Qayta ishlash xarajatlari
3-qadam	Jami xarajatlar Ekvivalent birligi	125,000 p.b.	82,500 p.b. 25,000	42,500 p.b. 21,250
4-qadam	Ekvivalent birlik tannarxi		3,30	2,00
5-qadam	Tannarxni taqsimlash: YAkunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan (20,000 birlik)	106,000 p.b.	(20,000 *5,30 p.b.)*	
	Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida (5,000 birlik): To'g'ridan-to'g'ri material Qayta ishlash xarajatlari Jami ishlab chiqarish jarayoni oxirida qoldiq	 16,500 p.b. 2,500 19,000 p.b.	 5000 *3,30	 1,250 * 2
	Jami tannarx	125,000 p.b.		

- Evivalent birligi tannarxi = 3,30 + 2,00 = 5,30 p.b.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 4-qadamda mahsulot ekvivalent birligining tannarxi aniqlangan. Bu ko'rsatkich 5,30 p.b.dan tashkil topgan (3,30 + 2,00). 5-qadamda esa ishlab chiqarilgan, ya'ni to'liq yakunlangan va boshqa jarayonga yoki tayyor mahsulotga o'tkazilgan mahsulotlarning tannarxi 20,000 * 5,30 = 106,000 p.b. ga tengligi aniqlangan. Davr oxirida tugallanmagan ishlab chiqarish ko'rsatkichi xarajatlarning ikkita elementi bo'yicha alohida hisoblangan. To'g'ridan-to'g'ri material xarajatlar bo'yicha 5,000 birlik * 3,30 p.b. = 16,500 p.b.ga teng. Qayta ishlash xarajatlari bo'yicha esa 1,250 * 2 = 2,500 p.b. ni tashkil etmoqda. 5000 birlik 25%ga tayyor bo'lganligi uchun tayyor mahsulot sifatida ekvivalenti 5000 birlik * 25 % = 1,250 birlik bo'ladi. Ikkita element bo'yicha tannarxi summasi 19,000 p.b. bo'lmoqda. Bu aprel oyining oxirida tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'ini beradi.

Ushbu operatsiyalarning jurnal yozuvlari quyidagicha amalga oshiriladi:

1. Ishlab chiqarish jarayoni – A-jarayon *82,500*
Materiallar *82,500*
YOzuv: *Aprel oyida materiallar ishlab chiqarishga chiqarildi.*

2. Ishlab chiqarish jarayoni – A-jarayon *42,500*
Turli xil schyotlar *42,500*
YOzuv: *Qayta ishlash xarajatlari: ta'minot, mehnat, amortizatsiya xarajatlari*

3. Ishlab chiqarish jarayoni – B-jarayon *106,000*
Ishlab chiqarish jarayoni – A-jarayon *106,000*
YOzuv: *Aprel oyida A-jarayonda to'liq tugallanib B-jarayonga o'tkazilgan birliklar tannarxi*

Ishlab chiqarish jarayoni scheti T ko'rinishda quyidagicha bo'ladi:

Ishlab chiqarish jarayoni scheti – A-jarayon

1. To'g'ridan-to'g'ri material 82,500 2. Qayta ishlash xarajatlari 42,500 ***Jami tannarxi 125,000***	3. B-jarayonga o'tkazilgan 106,000
30 apr. Balans 19,000	

Jarayonli kalkulyatsiyani to'laroq tushunib olish uchun yuqoridagiga o'xshash misollarni ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxini boshqacha ko'rinishdagi jadvallar yordamida tuzishni chuqurroq ko'rib o'taylik. Ushbu jadval uchta qismdan iborat bo'lishi mumkin. Birinchi qismida ishlab chiqarishga kiritilgan mahsulot birligi, ishlab chiqarishdan tashqariga chiqarilgan birlik hamda ishlab chiqarishi tugallanmagan birlik miqdori, ya'ni birliklarning jismoniy harakati to'g'risidagi ma'lumotlar beriladi. Ikkinchi qismida hisobot davrida ishlab chiqarish tannarxi va mahsulot birligining tannarxi, uchinchi qismida esa ekvivalent birligi hisobi ko'rsatiladi (3.8-jadval):

3.8-jadval

Grubbs Manufacturing Company
Ishlab chiqarayotgan mahsulot tannarxi to'g'risida hisobot

Hisobga olinadigan birliklar	***Birlik***	***Hisobga olingan birlik***	***Birlik***
Hisobot davrida ishlab chiqarishga olingan birlik	11,000	Ishlab chiqarishdan tashqariga chiqarilgan birlik	10,000
		Ishlab chiqarish jarayonidagi oxirgi qoldiq	1,000
Jami hisobga olinadigan birlik	**11,000**		**11,000**

Hisobga olinadigan tannarx	***Tannarx***	***Ekvivalent birlik***	***Birlik tannarxi***

To’g’ridan-to’g’ri material	$13,750	11,000	$1,25
To’g’ridan-to’g’ri mehnat	8,560	10,700	0,80
Ustama ishlab chiqarish xarajatlari	12,840	10,700	1,20
Hisobga olinadigan jami tannarx	**$35,150**		**$3,25**

Hisobga olingan tannarx	*I-ustun*	*II-ustun*	*III-ustun*	*IV-ustun*
Jarayondan tashqariga chiqarilgan birlik	10,000 birlik	$ 3,25		$32,500
Ishlab chiqarish jarayoni oxirida zahiralar:				
To’g’ridan-to’g’ri material	1,000 bir.	1,25	$1,250	
To’g’ridan-to’g’ri mehnat	700 bir.	0.80	560	
Ustama ishlab chiqarish xarajatlari	700 bir.	1.20	840	2,650
Hisobga olingan jami tannarx				**$35,150**

	Material	***Qayta ishlash xarajatlari***
Hisobot davrida ishlab chiqarishga olingan va yakunlangan birliklar	10,000	10,000
Ishlab chiqarish jarayoni yakunidagi material: 1,000 birlik 100% material qo’shilishini hisobga olib	1,000	
Ishlab chiqarish jarayoni yakunida qayta ishlash: 1,000 birlik 70% qayta ishlangan		700
Hisobot davrida ishlab chiqarilgan ekvivalent birlik	***11,000***	***10,700***

Ishlab chiqarish tannarxi, mahsulot birligining tannarxi hamda ekvivalent birligini hisoblash tartibini boshqacha jadval ko’rinishida ko’rib o’taylik.

A jarayon to’g’risidagi axborotlar:

Hisobot davrining boshida tugallanmagan ishlab chiqarish	–
A jarayonga kiritilgan mahsulot birligi, birlik	16,000
Qayta ishlash yakunlangan va B jarayonga o’tkazilgan mahsulot, birlik	11,000
Hisobot davrining oxirida tugallanmagan ishlab chiqarish, birlik	5,000
Ushbu darda material xarajatlari, p.b.	90,000
Davrda qayta ishlash qiymati, p.b.	60,000

Material xarajatlari jarayonning boshida amalga oshiriladi, qayta ishlash qiymati jarayon davomida tekis qo’shilib boradi. Tugallanmagan ishlab chiqarishning

tayyorlik darajasi 50% baholanmoqda. Aniqlash talab etiladi B jarayonga o'tkazilgan mahsulot tannarxi va hisobot davrining oxiridagi tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxini hisoblash.

Talab qilinadigan hisob-kitoblar natijalarini quyidagi jadvalda rasmiylashtiramiz (3.9-jadval):

3.9-jadval

Mahsulot tannarxi to'g'risidagi hisobot

1. ***Mahsulot birligi tannarxining hisobi***:

Xarajatlar elementlari	***Umumiy tannarx, p.b.***	***Tayyor mahsulot, birlik***	***Jarayon yakunida qoldiq ekvivalent birligi***	***Ekvivalent birligi summasi***	***Birlik tannarxi, p.b.***
Materiallar	90000	11000	5000	16000	5.6250
Qayta ishlash qiymati	60000	11000	2500 (5000x1/2)	13500	4.4445
	150000			*29500*	*10.0695*

2. ***Jarayon yakunida ishlab chiqarishi tugallanmagan birliklar tannarxi***:

Materiallarning qiymati (5000 birlik * 5.6250) 28125

Qayta ishlash qiymati (2500 bir. * 4.4445) 11111 39236

3. Jarayonda yakunlangan tayyor mahsulot tannarxi

Tayyor mahsulot (11000 x 10.0695) 110764

A Jarayon bo'yicha tugallanmagan ishlab chiqarish schyoti quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi (3.10-jadval):

3.10-jadval

A-jarayon bo'yicha tugallanmagan ishlab chiqarish jarayoni

	Summa		***Summa***
Materiallar Qayta ishlash xarajatlari	90000 60000	Mahsulot tannarxi Jarayon yakunida tugallanmagan birlik tannarxi	110770 39236
Jami	***150000***	***Jami***	***150000***

Oldingi A jrayonning tannarxi B jarayonda alohida element sifatida qaraladi.

Ishlab chiqarish jarayoni yo'qotishlardan holi emas. Suyuqliklarning bo'g'lanishi, materiallarni ishlatishdagi yo'qotishlar, ishlab chiqarishdagi brak va boshqa yo'qotishlarni kiritish mumkin. Ishlab chiqarish to'g'ri tashkil etilgan hollarda ularni minimumga keltirish mumkin va bu normativ yo'qotishlar deb ataladi (nazorat qilib bo'lmaydigan). Qochib bo'lmaydigan xarajatlardan tashqari ishlab chiqarishning normal tashkil etilishida yuzaga kelmasdan, balki texnologik

jarayonlardagi nuqsonlar e’vaziga yuzaga kelgan yo’qotishlar ham mavjudir. Bunday yo’qotishlar normadan yuqori yo’qotishlar yoki nazorat qilinadigan xarajatlar deb ataladi.

Normativ yo’qotishlar mahsulotlarning tannarxiga olib boriladi, normativdan yuqori yo’qotishlar esa ishlab chiqarish davrining oxiridagi foyda va zararlar schetidan hisobdan chiqariladi.

1-misol. Ishlab chiqarish jarayonida 1300 litr, qiymati 13000 p.b bo’lgan suyuqlik ishlatiladi. Normativ yo’qotish 20%, bu 260 litrni tashkil etadi. Mahsulot birligi tannarxini aniqlash talab etiladi.

Tayyor mahsulotning tannarxi quyidagi formula bo’yicha aniqlanadi:

$$\frac{\textit{Ishlab chiqarish xarajatlari}}{\textit{Kutilayotgan mahsulot chiqishi}} \quad \frac{13000\ p.b}{1300\ l\text{-}260l.} = 13000/1040 = 12.5\ \text{п.б./л}$$

Agar ishlab chiqarish jarayonida nuqsonlarga yo’l qo’yilsa ushbu yo’qotishlar ko’payishi mumkin.

2-misol. 1040 l kutilayotgan mahsulot chiqishida 950 l mahsulot olindi. Bunda normadan ortiqcha yo’qotish 90 l.ni tashkil etmoqda. Tayyor mahsulot tannarxini aniqlash talab etiladi.

Mahsulot birligi tannarxi bunda o’zgarmaydi, ya’ni 1 misolda aniqlangan 12.5 p.b/l. ni tashkil etadi. Ishlab chiqarishning umumiy xarajatlari quyidagicha taqsimlanadi:

Tayyor mahsulot (950 l. 12.5 p.b)*	*11875 p.b*
*Normadan ortiqcha xarajatlar (90 l.*12.5 p.b)*	*1125 p.b*
	13000 p.b

Tugallanmagan ishlab chiqarish scheti quyidagi ko’rinishga ega bo’ladi (3.11-jadval).

3.11-jadval

Tugallanmagan ishlab chiqarish							
	Miq dori	Bah osi	Summa		Miq dori	Bah osi	Summ a
Kiritilayotgan resurslarga xarajatlar	1300	10	13000	Normativ yo’qotish Normativdan yuqori yo’qotish Mahsulot tannarxi	260 90 950	 12.5 12.5	 1125 11875
Jami	***1300***		***13000***	***Jami***	***1300***		***13000***

Normativ yo’qotishlar brak mahsulotlar bo’lganda ularning hisobida shuni inobatga olish kerakki brak mahsulotlarning bir qismi realizatsiya qilinishi mumkin. Brak mahsulotlarni sotishdan olingan daromadlarni tannarx schetining kreditida hisobga olish lozim.

Masalan, texnologik jarayonda 3500 ta, qiymati 15000 p.b. bo’lgan tayyorlovga mo’ljallangan buyumdan 3000 ta mahsulot olindi. 500 ta brak

mahsulotni 1.5 p.b. dan realizatsiya qilish mumkin. U holda tannarxni hisoblash quyidagicha amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari (normativ yo'qotishlar realizatsiyasi qiymatidan tashqari)
Kutilayotgan mahsulot chiqishi

= 15000 p.b. – (500 x 1.5 p.b.) / (3500-500) = 14250/3000 = 4.75 p.b.

Ushbu jarayonning tugallanmagan ishlab chiqarish scheti quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi (3.12-jadval):

3.12-jadval

Tugallanmagan ishlab chiqarish							
	Miqdori	Bahosi	Summasi		Miqdori	Bahosi	Summasi
Kiritilayotgan resurslarga xarajatlar	3500	4.30	15000	Normativ brak Mahsulot tannarxi	500 3000	1.5 4.75	750 14250
Jami	***3500***		***15000***	***Jami***	***3500***		***5000***

Normativdan ortiqcha braklar yuzaga kelganda, (masalan 100 birlik) uni sotishdan olingan daromad rejalashtirilmagan daromad bo'lib, uni mahsulot birligi tannarxining kamayishiga olib borish mumkin bo'lmaydi. Bu daromad alohida "Normadan yuqori yo'qotishlar" schetining kreditida ko'rsatiladi. Ushbu schetlarning ko'rinishi quyidagicha bo'ladi (3.13-jadval):

3.13-jadval

Tugallanmagan ishlab chiqarish							
	Miqdori	***Bahosi***	***Summasi***		***Miqdori***	***Bahosi***	***Summasi***
Kiritilayotgan resurslarga xarajatlar	3500	4.30	15000	Normativ brak Normadan yuqori yo'qotishlar Mahsulot tannarxi	500 100 2900	1.5 4.75 4.75	750 475 13775
Jami	***3500***		***15000***	***Jami***	***3500***		***15000***

Normadan yuqori yo'qotishlar scheti							
	Miqdori	***Bahosi***	***Summasi***		***Miqdori***	***Bahosi***	***Summasi***
Tugallanmagan ishlab chiqarish	100	4.75	475	Brakni sotishdan olingan tushum Foyda va zararlar scheti	100	1.5	150 325
Jami	***100***		***475***	***Jami***	***100***		***475***

Agar haqiqiy yo'qotishlar kutilayotgan yo'qotishlardan kam bo'lsa, normadan ortiqcha daromad yuzaga keladi, qaysiki normadan ortiq yo'qotishlar kabi hisoblanadi, lekin tannarxni hisoblashda hisobdan chiqarilmaydi.

Masalan, navbatdagi jarayonga 1500 birlik umumiy qiymati 1500 p.b. miqdorida mahsulot o'tkazildi. Normativ yo'qotish boshlang'ich qoldig'iga nisbatan

1/6 tashkil qiladi, ya’ni 250 birlik, lekin haqiqatdagi yo’qotish 150 birlikni tashkil etmoqda.

$$\text{1 birlikning tannarxi} = \frac{\text{Ishlab chiqarish tannarxi}}{\text{Mahsulotning kutilayotgan chiqishi}} =$$

=1500 / (1500-250) =1500 / 1250=1.2 p.b

Tugallanmagan ishlab chiqarish scheti quyidagi ko’rinishga ega bo’ladi (3.14-jadval):

3.14-jadval

Tugallanmagan ishlab chiqarish							
	Miqdori	***Bahosi***	***Summasi***		***Miqdori***	***Bahosi***	***Summasi***
Kiritilayotgan resurslarga xarajatlar	1500	1.0	1500	Normativ brak Mahsulot tannarxi	250 1350	 1.2	 1620
Normadan yuqori daromad	100	1.2	120				
Jami	***1500***		***1620***	***Jami***	***1500***		***1620***

Ushbu qoidalar umume’tirof etilgan qoidalar bo’lib mahsulot tannarxini hisobga olishda inobatga olinishi talab etiladi.

2-savol. Ishlab chiqarish jarayonida tannarxning o’zgarishi: o’rtacha salmoqli va FIFO usullari.

Tugallanmagan ishlab chiqarish hajmini aniqlashda ushbu davrda mahsulot birligi tannarxini kal’kulyatsiya qilish uchun uning boshlang’ich zahirasini joriy hisobot davriga taqsimlashni bajarish uchun yo’l qo’yilishlardan foydalaniladi. Ikkita muqobil usuldan foydalaniladi:

1. ***O’rtacha salmoqli usul*** – bunda hisobot davrining boshidagi tugallanmagan ishlab chiqarish ishlab chiqarishga to’liq jalb qilingan va tayyor mahsulot tannarxi hamda hisobot davrining oxirida tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatini hisoblashga kiritilgan deb qaraladi.
2. ***FIFO metodi*** – bunda hisobot davrining boshidagi tugallanmagan ishlab chiqarish birinchi qayta ishlangan va hisobot davrida tugallangan mahsulot birligi hisoblanadi.

Ushbu usullarning qo’llanilishini quyidagi misolda ko’rib o’tamiz (Upravlencheskiy uchet I. Tashkent 2003g. 127-128 b.).

Misol: Kompaniya ikkita jarayonni amalga oshiradi (X va U). Materiallar dastavall X jarayoniga kiritiladi, qo’shimcha materiallar esa U jarayonida qo’shiladi. Qayta ishlash qiymati ikkala jarayonda ham bir tekis qo’shilib boriladi. Mahsulot birligi X jarayondan U jarayonga to’g’ridan – to’g’ri o’tkaziladi. U jarayonidan esa

tayyor mahsulot olinib omborga topshiriladi. Ushbu davr ma’lumotlari quyidagicha (3.15-jadval):

3.15-jadval

X va U jarayonlar to’g’risidagi ma’lumotlar

	X jarayon	***U jarayon***
Hisobot davrining boshida tugallanmagan ishlab chiqarish	6000 birlik, 3/5 tayyor holda, 24000 p.b. materiallar hamda qayta ishlash qiymati 15300 p.b.	2000 birlik, 4/5 tayyor holda, o’tgan davr tannarxi 30600 p.b., materiallar 4000 p.b. va qayta ishlash qiymati 12800 p.b.
Ushbu davrda tayyorlanishi boshlangan mahsulot birligi	16000	18000
Hisobot davrining oxirida tugallanmagan ishlab chiqarish, birlik	4000 (3/4 tayyor holda)	8000 (1/2 tayyor holda)
Ushbu davrda qo’shilgan materiallar	64000 p.b.	20 000 p.b.
Ushbu davrda qo’shilgan qayta ishlash qiymati	75000 p.b.	86400 p.b.

Birinchi bosqichda hisobot davrida qayta ishlashi yakunlangan mahsulot miqdori birligini aniqlaymiz(3.16-jadval):

3.16-jadval

Qayta ishlashi yakunlangan mahsulot miqdori

	X jarayon	U jarayon
Hisobot davrining boshida tugallanmagan ishlab chiqarish, birlik	6000	2000
Hisobot davrida ishlab chiqarishi boshlangan mahsulotlar birligi	16000	18000
Hisobot davrida jami jalb qilingan birliklar	22000	20000
Minus: Hisobot davrining oxirida tugallanmagan ishlab chiqarish, birlik	4000	8000
Tayyor mahsulot, birlik	18000	12000

O’rtacha salmoqli usul. Ushbu metodda X jarayoni uchun mahsulot birligi tannarxining hisobi quyidagicha aniqlanadi (3.17-jadval):

3.17-jadval

Mahsulot tannarxi hisobi

1. Mahsulot birligining tannarxi:

Xarajatlar elementlari	***TICH (d/b), p.b.***	***Joriy xarajatlar, p.b.***	***Umumiy tannarx, p.b.***	***Tayyor mahsulot, birlik***	***TICH (d/o) ekv. birligi***	***Ekv. birlik summasi***	***Mahsulot birligi tannarx, p.b.***
Materiall							

ar	24000	64000	88000	18000	4000	22000	4.0
Qayta ishlash qiymati	15300	75000	90300	18000	3000 (4000 x ¾)	21000	4.30
	39300	***139000***	***178300***				***8.30***

2. Tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxi

Material qiymati (4000 bir x 4 p.b.) 16000 p.b.

Qayta ishlash qiymati (3000 bir. 4.30 p.b.) 12900 p.b. 28900

3. Tayyor mahsulot tannarxi (18000 bir x 8.30 p.b.) 149400

178300

X Jarayonning tagallanmagan ishlab chiqarish scheti quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi (3.18-jadval):

3.18-jadval

Tugallanmagan ishlab chiqarish scheti

TICH (d/b)	39300	U jarayoniga o'tkazilgan mahsulot	149400
Materiallar	64000	TICH(d/o)	28900
Qayta ishlash qiymati	75000		
	178300		***178300***
TICH (d/o)	***28900***		

Ushbu misoldan ko'rinib turibdiki, hisobot davrining boshida tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari summasi joriy davr xarajatlari elementlariga qo'shiladi va shu summa elementlar bo'yicha hisobot davrida tayyor mahsulotlar summasini hisoblashda va xuddi shuningdek, hisobot davrining oxirida tugallanmagan ishlab chiqarishni baholashda foydalaniladi.

U jarayonda xarajatlar elementlari uchta bo'ladi. X jarayondan qiymati alohida xarajat elementi sifatida qaraladi.

U jarayon uchun mahsulot birligi tannarxini hisoblaymiz (3.19-jadval):

3.19-jadval

1**. Mahsulot birligi tannarxining hisobi**

Xarajatlar elementlari	***TICH (d/b), p.b.***	***Joriy xarajatlar, p.b.***	***Umumiy tannarx, p.b.***	***TM, birlik***	***TICH (d/o) ekv. birligi***	***Ekv. birlik summasi***	***Mahsulot birligi tannarxi, p.b.***
Oldingi jarayon qiymati	30600	149400	180000	12000	8000	20000	9.0
Materiallar	4000	20000	24000	12000		12000	2.0
Qayta ishlash qiymati	12800	86400	99200	12000	4000 (8000 x 1/2)	16000	6.2
	47400	***255800***	***303200***				***17.20***

2. Tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxi (d/o)

O'tgan jarayon qiymati (8000 bir. x 9 p.b.) 72000

Material qiymati yo’q
Qayta ishlash qiymati (4000 bir. x 6.2 p.b.) 24800 96800
3. Tayyor mahsulot tannarxi (12 000 bir. x 17.20 p.b.) 206400
303200

U jarayonning tugallanmagan ishlab chiqarish scheti quyidagi ko’rinishga ega bo’ladi (3.20-jadval):

3.20-Jadval

U jarayonining tugallanmagan ishlab chiqarish scheti

TICH (d/b)	***47400***	TM	206400
X jarayonidan olindi	149400	TICH (d/o)	96800
Materiallar	20000		
QI qiymati	86400		
	303200		***303200***
TICH (d/o)	***96800***		

YUqoridagi hisob-kitoblardan ma’lumki, oldingi jarayonning xarajatlari hisobot davrining oxirida tugallanmagan ishlab chiqarishni hisobga olishda to’liq ishlab chiqarilgan mahsulotga qo’shilgan deb tasavvur qilinayapdi.

FIFO usuli. Ushbu usulning mohiyati shundan iboratki, hisobot davrining boshidagi tugallanmagan ishlab chiqarish joriy davrda qayta ishlanishi, yakunlanishi va tayyor mahsulot tannarxiga kiritilishi lozim. Davr boshidagi tugallanmagan ishlab chiqarish qiymati tayyor mahsulotga alohida olib boriladi, mahsulot tannarxi esa joriy davr xarajatlariga asoslanadi.

YUqoridagi misol ma’lumotlari bo’yicha FIFO usulining qo’llanilishini ko’rib o’taylik.

X jarayoni bo’yicha (3.21-jadval):

3.21-jadval

FIFO usulida mahsulot tannarxi hisobi

1. Mahsulot birligining tannarxi

Xarajatlar elementlari	***Joriy xarajatlar, p.b.***	***TM minus TICH (d/b) ekv birligi***	***TICH ekv birligi (d/o)***	***Ekv. birligi summasi,***	***Birlik tannarxi, p.b.***
Materiallar	64000	12000 (18000-6000)	4000	16000	4.00
Qayta ishlash qiymati	75000	14400 (18000-3600*)	3000 (4000 ¾)	17400	4.31
	139000		***178300***		***8.31***

2. Tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxi (d/o):
Materiallar qiymati (4000 bir. x 4.00 p.b.) 16000
Qayta ishlash qiymati (3000 bir. x 4.31 p.b.) 12931 28931

3. Tayyor mahsulot tannarxi:
Tugallanmagan ishlab chiqarish (d/b) (24000+15300) 39300
Material qiymati (12000 bir. x 4 p.b.) 48000
Qayta ishlash qiymati (14400 bir. x 4.31 p.b.) 62069 149369
178300

U jarayon bo’yicha (3.22-jadval):

3.22-jadval

FIFO usulida mahsulot tannarxi hisobi

1. Mahsulot birligining tannarxi hisobi

Xarajatlar elementlari	***Joriy xarajatlar***	***TM ekv. birligi minus TICH (d\b)***	***TICH ekv. birligi (d\o)***	***Ekv. birligi, birlik***	***Birlik tannarxi, p.b.***
X jarayonning tannarxi	149369	10000 (12000-2000	8000	18000	8.2983
Materiallar	20000	10000		10000	2.00
Qayta ishlash qiymati	86400	10400 (12000-1600) (2000* 4/5=1600)	4000 (8000*1/2)	14400	6.00
Jami	255769				16.2983

2. Tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxi (d/o)

O’tgan jarayon qiymati (8000 bir. x 8.2983)	63386	
Materiallar qiymati	yo’q	
Qayta ishlash qiymati (4000 bir. x 6.00 p.b)	24000	90386

3. Tayyor mahsulot tannarxi:

Tugallanmagan ishlab chiqarish (d/b) (30600+4000+12800)	47400	
O’tgan jarayon qiymati (10000 b.x 8.2983)	82983	
Materiallar qiymati (10000 b. x 2.00)	20000	
Qayta ishlash qiymati (10400 b.x 6.00)	62400	212783
		303169

Solishtirishlardan ko’rinib turibdiki, agar narxlarning tebranishi unchalik katta bo’lmasa o’rtacha salmoqli va FIFO usuli bir xil natijani beradi. YUqorida ta’kidlab o’tganimizdek, normativ yo’qotishlar mahsulot ishlab chiqarish bo’yicha xarajat sifatida qaralishi lozim. Normativ yo’qotishlarni aks ettirish uchun ularni tayyor mahsulot tannarxiga qo’shish yoki bir qism yo’qotishlarni hisobot davrining oxirida tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxiga olib borish kerak bo’ladi. Buning uchun biz yo’qotishlar ishlab chiqarishning qaysi bosqichida yuz berganligini bilishimiz kerak bo’ladi.

Agar normativ yo’qotishlar jarayonning oxiriga yaqin yuz bersa va bu nazorat qilish orqali aniqlansa, yo’qotishlarning qiymati faqat nazoratdan o’tkazilgan mahsulotlarning tannarxiga olib borilishi kerak bo’ladi.

Misol. Davrning boshida tugallanmagan ishlab chiqarish zahiralariga ega bo’lmagan bo’lim ishlab chiqarish jarayoniga 1000 birlikda mahsulot kiritadi: 600 birligi qayta ishlash jarayoni tugatilgan, 300 birligi yarimiga tugallangan va 100 birlik brak qilingan (barcha yo’qotishlar normativ). Yo’qotishlar ishlab chiqarishning tugallanish stadiyasida aniqlandi. Nazorat tugallanish stadiyasida amalga oshirilgan. Materiallarning qiymati 5000 dollar, qayta ishlash qiymati 3400 dollar. Hisob-kitoblarni quyidagi jadvalda rasmiylashtiramiz (3.23-jadval)

3.23-jadval

Mahsulot tannarxi hisobi

1. Mahsulot birligi tannarxini hisoblash

Xarajatlarning elementlari	***Umumiy tannarxi, p.b.***	***TM, birlik***	***Normativ yo'qotishlar, birlik***	***TICH ekv. bir (d/o)***	***Ekv. birligi summasi***	***Birlik tannarxi, p.b.***
Materiallar	5000	600	100	300	1000	5.0
Qayta ishlash qiymati	3400	600	100	150 (300 x ½)	850	4.0
	8400					***9.0***

2. Tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxi (d/o):

Materiallar (300 bir. x 5 p.b.) 1500

Qayta ishlash qiymati (150 bir x 4 p.b.) 600 2100

3. Tayyor mahsulot (600 bir x 9 p.b.) 5400

plyus normativ yo'qotishlar (100 b.x 9 p.b.) 900 6300

8400

Endi olib ko'raylik, yo'qotishlar ishlab chiqarish 50 % yakunlanish bosqichiga etganda aniqlandi. Mahsulot tannarxini hisoblash tartibi quyidagicha bo'ladi (3.24-jadval):

3.24-jadval

Mahsulot tannarxi hisobi

1. Mahsulot birligi tannarxini hisoblash

Xarajatlarning elementlari	***Umumiy tannarxi, p.b.***	***TM, birlik***	***Normativ yo'qotishlar, birlik***	***TICH ekv. bir (d/o)***	***Ekv. birligi summasi***	***Birlik tannarxi, p.b.***
Materiallar	5000	600	100	300	1000	5.0
Qayta ishlash qiymati	3400	600	50 (100 x ½)	150 (300 x ½)	800	4.25
	8400					9.25

Normativ yo'qotishlar:

Materiallarning qiymati (100 birlik x 5 p.b.) 500.00

Qayta ishlash qiymati (50 birlik x 4.25 p.b.) 212.50

712.50

Bizning misolda yo'qotishlar ishlab chiqarishning 50% lik yakunlanganlik stadiyasida aniqlandi. Demak, yo'qotishlar miqdorini tayyor mahsulot va tugallanmagan ishlab chiqarish o'rtasida taqsimlash kerak. Agar yo'qotishlar 60 %lik yakunlanganlik stadiyasida aniqlanganda edi, u holda yo'qotishlar to'liq tayyor mahsulot tannarxiga olib borilar edi.

Endi, me'yordan ortiqcha yo'qotishlar yuz berganda mahsulot birligining tannarxini aniqlash tartibi bilan tanishib chiqaylik.

Masalan, hisobot davrining boshida tugallanmagan ishlab chiqarish zahiralari nolga teng. 1000 birlik mahsulot ishlab chiqarish boshlandi. SHundan, 600 birligi to'liq ishlab chiqarildi. 250 birligi 20% ga tayyorlandi, 150 birligi brak qilindi (bundan 100 birligi normativ yo'qotish, 50 birligi me'yordan ortiqcha yo'qotish). Yo'qotishlar jarayon tugagandan keyin aniqlandi. Materiallarning qiymati 8000 p.b. (barcha materiallar ishlab chiqarishning boshida kiritiladi), qayta ishlash qiymati 4000 p.b.. Hisob kitoblar natijalarini 3.25-jadvalda rasmiylashtiramiz:

3.25-jadval

Mahsulot tannarxining hisobi

1. Birlik tannarxini aniqlash

Xarajatlarning elementlari	***Umumiy tannarxi, p.b.***	***TM, birlik***	***Normativ yo'qotishlar, birlik***	***NOY, birlik***	***TICH ekv. bir (D/O)***	***Ekv. birligi summasi***	***Birlik tannarxi, p.b.***
Materiallar	8000	600	100	50	250	1000	8.0
Qayta ishlash qiymati	4000	600	100	50	50 (250 x 20%)	800	5.00
	12000						***13.00***

2. Tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxi (d\o)

Materiallar (250 bir. x 8 p.b.)	2000	
Qayta ishlash qiymati (50 bir. x 5 p.b.)	250	2250
3. Tayyor mahsulot (600 x13 p.b.)	7800	
plyus normativ yo'qotishlar (100 bir. 13 p.b.)	1300	9100
4. Normativdan ortiq yo'qotishlar (50 b. x13p.b.)		650
		12000

Jarayon bo'yicha tugallanmagan ishlab chiqarish scheti

Materiallar	8000	Keyingi jarayonga o'tkazildi	9100
Qayta ishlash qiymati	4000	Foyda va zararlar hisobidan qoplangan normativdan ortiqcha yo'qotishlar	650
Jami	***12000***	TICH (d\o)	2250
			12000
TICH (d/o)	***2250***		

Ushbu jarayondan ko'rinib turibdiki, normativ yo'qotishlar tayyor mahsulot tannarxiga olib borilgan. Normativdan ortiqcha yo'qotishlar esa alohida hisobga olingan va foyda va zararlar schetiga olib borilgan. Ularning sotilmasligi hisobga olingan.

Jarayonli kalkulyatsiya so'ngida joriy davrdagi haqiqiy xarajatlar me'yoriy xarajatlar bilan solishtirilib turiladi. Bu esa xarajatlarni me'yorlardan chetlanishini nazorat qilib turish imkonini beradi.

Ayrim chet el adabiyotlarida jarayonli kalkulyatsiyada hisob-kitoblarni 5 ta bosqichda amalga oshirish tartibi ko'rsatilgan. Ushbu bosqichlar quyidagilardan iborat:

1-qadam. Jismoniy birliklar oqimlarini hisob-kitob qilish.

2-qadam. Boshqa jarayonga chiqarilgan ekvivalent birliklarni hisoblash.

3-qadam. Jami tannarxi hisobini to'plash, qaysiki ishlab chiqarish jarayoni schetining jami debet summasi.

4-qadam. ekvivalent birligi tannarxini hisoblash.

5-qadam. Tannarxni tugallangan birliklar va ishlab chiqarish jarayoni oxiridagi birliklarga taqsimlash.

Ushbu bosqichlarning bajarilishini quyidagi misolda ko'rib o'tamiz.

A plastik kompaniyasi katta hajmdagi bolalar o'yinchog'ini ishlab chiqaradi, qaysiki kompaniya jarayonli kalkulyatsiyada ikkita jarayonni qo'llaydi – *birinchi jarayon* quyish bo'limi, *ikkinchisi* yakunlash bo'limi. To'g'ridan-to'g'ri materiallar quyish jarayonining boshida kiritiladi va qo'shimcha to'g'ridan-to'g'ri materiallar esa yakunlash jarayonining oxirida qo'shiladi. Qayta ishlash qiymati ishlab chiqarish jarayonida bir tekisda qo'shilib boradi. Quyish jarayoni yakunlangandan so'ng, mahsulot zudlik bilan yakunlash jarayoniga o'tkaziladi va bu jarayondan mahsulotlar tayyor mahsulotlarga o'tkaziladi.

2009 yil mart oyida quyish jarayonining ma'lumotlari quyidagicha:

Ishlab chiqarish jarayoni:

Boshlang'ich zahiralar:		10.000 birlik
To'g'ridan to'g'ri materiallar	$4.000	
Qayta ishlash xarajatlari (40%)*	1.110	$5.110
Mart oyida yakunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan birliklar		48.000 birlik
Mart oyida kirim qilingan birliklar		40.000 birlik
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirgi birlik		2.000 birlik (50%)*
Mart oyida qo'shilgan to'g'ridan-to'g'ri material		$22.000
Mart oyida qo'shilgan qayta ishlash xarajatlari		$18.000

Zahiralar hisobi maqsadida buxgalter quyidagilarni amalga oshirishlari lozim:

- Jarayonda (bizning misolda quyish jarayoni) yakunlangan va boshqa jarayonga yoki bo'limga o'tkazilgan mahsulot tannarxini hisoblashlari;
- Ishlab chiqarish jarayoni yakunida oxirgi zahiralarni hisoblashlari;
- Operatsiyalar summalariga jurnal yozuvlarini amalga oshirishlari.

YUqoridagi misol ma'lumotlardan foydalanib qayd etib o'tilgan bosqichlar asosida mahsulot tannarxini jarayonli kalkulyatsiyasini amalga oshiramiz.

1-qadam. Jismoniy birliklar oqimlarini hisob-kitob qilish.

Zahiralar hisobida qoldiq va oborotlar o'rtasidagi bog'liqlikni belgilashda quyidagi klassik formuladan foydalanamiz:

Boshlang'ich zahira + Kirim qilingan birliklar = Boshqa jarayonga o'tkazilgan birliklar + Oxirgi zahira.

Ushbu formuladan foydalanib quyidagi hisob-kitoblarni amalga oshiramiz.

Jismoniy birliklar hisob-kitobi

Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich	10.000 (40%)*
Joriy davrda kirim qilingan birliklar	40.000
Hisobga olish uchun birlik	***50.000***
Joriy davrda yakunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan birliklar:	
Boshlang'ich zahiralardan	10.000
Kirim qilinganlardan yakunlangani	38.000
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida	2.000 (50%)*
Hisobga olingan birlik	***50.000***

* Tugallanganlik darajasi, faqat shu bo'lim qayta ishlash qiymati uchun, ya'ni tugallanmagan ishlab chiqarishdagi zahiralar holati to'g'risidagi ma'lumotlar.

1-qadamdagi hisob-kitoblar jarayonli kalkulyatsiyaning ikkita usuli (o'rtacha salmoqli hamda FIFO) uchun ham bir xil amalga oshiriladi. Lekin, 2-5-qadamdagi hisob-kitoblar tanlangan usulga bog'liq bo'ladi. SHu bois, ushbu bosqichlarning bajarilishini har bir usulda alohida ko'rib o'tamiz.

O'RTACHA SALMOQLI USUL

2-qadam. Boshqa jarayonga chiqarilgan ekvivalent birliklarni hisoblash.

Mahsulotlarni Quyish Bo'limida to'g'ridan-to'g'ri materiallar jarayonning boshida kiritiladi. Natijada, xarajatlarning materiallar moddasi bo'yicha jismoniy miqdor va ishlab chiqarish oxirida qolgan birliklar uchun ekvivalent hisoblanganda ishlab chiqarishi to'liq tugatilgan va ushbu birliklar 100%ga to'liq ishlangan deb qaraladi. CHunki, to'g'ridan-to'g'ri materiallar bir marta kiritilib barcha jarayonga taqsimlanadi.

To'g'ridan-to'g'ri materiallar uchun ekvivalent birlik quyidagi hisob-kitoblar bo'yicha amalga oshiriladi:

	To'g'ridan-to'g'ri material
To'liq yakunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan birliklar 48.000 x 100%.	48.000
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirgisi birliklar 2.000 x 100%.	2.000
Hisobga olinadigan ekvivalent birlik.	***50.000***

Qayta ishlash xarajatlari moddasi uchun esa ekvivalent birlik hisoblanganda to'liq tugallangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan birliklar bo'yicha 100% to'liq olinadi. Ishlab chiqarish jarayoni oxiridagi birliklar bo'yicha esa qancha foizga tugatilganligiga qarab ekvivalent birlik hisoblanadi. Bizning misolda tugatilganlik darajasi 50%ni tashkil etadi.

Qayta ishlash xarajatlari uchun ekvivalent birlik hisobi quyidagicha bo'ladi:

	Qayta ishlash xarajatlari
To'liq yakunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan	

birliklar 48.000 x 100%. 48.000
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida
birliklar 2.000 x 50%. 1.000
Hisobga olinadigan ekvivalent birlik. ***49.000***

1 va 2-qadamda amalga oshirilgan hisob-kitoblarni quyidagi ko'rinishdagi jadvalda umumlashtiramiz (3.26-jadval):

3.26-jadval

1-2-qadamdagi hisob-kitoblar

Mahsulot harakati (oqimi)	**1-qadam**	**2-qadam**. ekvivalent birlik	
	Jismoniy birlik	To'g'ridan-to'g'ri materiallar	Qayta ishlash qiymati
Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich	10.000 (40%)*	Joriy davrga qadar ishlangan	
Joriy davrda kirim qilingan birliklar	40.000		
Hisobga olish uchun birlik	50.000		
Joriy davrda yakunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan	48.000	48.000	48.000
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida	2.000 (50%)*	2.000	1.000
Hisobga olingan birlik	50.000		
Ishlamga olinadigan birlik		50.000	49.000

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, o'rtacha salmoqli usul ishlamga olinadigan birlik joriy davrda yakunlangan hamda ishlab chiqarish jarayoni oxiridagi birliklardan tashkil topadi.

3-qadam. Ushbu bosqichda jami tannarxi hisobini to'plash, qaysiki ishlab chiqarish jarayoni schetining jami debet summasini aniqlash talab etiladi. Masalaning shartida berilgan ma'lumotlar bo'yicha ishlab chiqarish jarayonining boshida qoldiq $5.110, bunga qo'shiladi mart oyida amalga oshirilgan xarajatlar, $22.000 + $18.000 =$40.000. Jami tannarx $45.110 (5.110+40.000)ni tashkil etadi.

4-qadam. Bu bosqichda ekvivalent birlik tannarxi hisoblanadi. O'rtacha salmoqli usulda ekvivalent birliklarga taqsimlanadigan tannarxi joriy davrda amalga oshirilgan xarajatlar hamda ishlab chiqarish jarayonining boshidagi qoldig'i summasini qamrab oladi. Hisob-kitoblarni quyidagi jadvalda amalga oshiramiz (3.27-jadval):

3.27-jadval

ekvivalent birligi tannarxining hisobi

Tannarx	Jami	SHu jumladan		
		To'g'ridan-to'g'ri materiallar	Qayta ishlash qiymati	Ekvivalent birlik
Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich	$5.110	$4.000	$1.110	

Joriy davrda amalga oshirilgan xarajatlar	40.000	22.000	18.000	
Jami hisobga olinadigan tannarx	***$45.110***	***$26.000***	***$19.110***	
Taqsimlash uchun ekvivalent birlik		50.000	49.000	
Ekvivalent birlik tannarxi		***$0.52***	***$0.39***	***$0.91***

5-qadam. Bu bosqichda jami tannarx ishlab chiqarishi tugallangan va ishlab chiqarishi tugallanmagan birliklarga taqsimlanadi. Masalaning shartida 48.000 birlik to'liq tugallangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan. 4-qadamda mahsulot birligining tannarxi $0.91 (0.52+0.39) aniqlangan edi. Ishlab chiqarish jarayonining oxirida 2000 birlik tannarxi uning elementlari bo'yicha aniqlanadi, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri material moddasi bo'yicha 2000 birlik $0.52, qayta ishlash qiymati bo'yicha esa 1000ta ekvivalent birlik $0.39 dan hisoblanadi. Hisob-kitob natijalarini quyidagi 3.28-jadvalda rasmiylashtirish mumkin.

3.28-jadval

Jami tannarxni tugallangan mahsulot va ishlab chiqarish jarayoni oxiridagi birliklarga taqsimoti (O'rtacha salmoqli usul)

Ko'rsatkichlar	Jami	SHu jumladan	
		To'g'ridan-to'g'ri material	Qayta ishlash qiymati
Joriy davrda yakunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan	$43.680	48.000 ($0.91)	
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida (2000 birlik):			
To'g'ridan-to'g'ri material	$1.040	2.000 ($0.52)	
Qayta ishlash qiymati	390		1.000 ($0.39)
Jami	$1.430		
Jami tannarx	***$45.110***		

YUqoridagi barcha bosqichlar natijalarini quyidagi jadvalda umumlashtiramiz (3.29-jadval).

3.29-jadval

Mahsulot tannarxi hisoboti. 31 mart bilan yakunlanadigan hisobot davri. O'rtacha salmoqli usul.

	Ko'rsatkichlar	Jami	SHu jumladan	
			To'g'ridan-to'g'ri material	Qayta ishlash qiymati
	Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich	$5.110	$4.000	$1.110
	Hisobot davri davomida qo'shilgan tannarx	40.000	22.000	18.000
3-qadam	***Jami hisobga olish uchun tannarx***	***$45.110***	***$26.000***	***$19.110***
	Bo'linadi: ekvivalent birlik		50.000	49.000
4-qadam	Ekvivalent birlik tannarxi		$0.52	0.39

5-qadam	Tannarxni taqsimlash: Joriy davrda yakunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan	$43.680	48.000 ($0.91)
	Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida (2000 birlik): To'g'ridan-to'g'ri material Qayta ishlash qiymati Jami	 $1.040 390 $1.430	 2.000 ($0.52) 1.000 ($0.39)
Jami hisobga olingan tannarx		***$45.110***	

Jarayonli kal'kulyatsiyada buxgalteriya yozuvlari buyurtmali kalkulyatsiyaga o'xshash bo'ladi. Buning farqli tarafi, faqat ishlab chiqarish jarayoni schetining har bir jarayonga ochilishi bilan belgilanadi.

YUqoridagi misol ma'lumotlari asosida jurnal yozuvlarini amalga oshiramiz:

1. Ishlab chiqarish jarayoni – Quyish 22.000
   Material zahiralari 22.000

YOzuv: Mart oyida jarayonga kiritilgan materiallarning qiymati summasiga

2. Ishlab chiqarish jarayoni – Quyish 18.000
   Turli schyotlar 18.000

YOzuv: Mart oyida qayta ishlash bilan bog'liq xarajatlar, misol uchun har xil ta'minot, mehnat va amortizatsiya

3. Ishlab chiqarish jarayoni – Quyish 43.680
   Ishlab chiqarish jarayoni – YAkunlash 43.680

YOzuv: Quyish jarayonida tugallangan mahsulot tannarxini YAkunlash jarayoniga o'tkazish

YUqorida 5 ta qadamda amalga oshirilgan hisob-kitoblarni hamda jurnal yozuvlar "Ishlab chiqarish jarayoni – Quyish" T-schyot ko'rinishidagi shakliga o'tkazilsa quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi (3.30-jadval):

3.30-jadval

Ishlab chiqarish jarayoni - Quyish

	Jismoniy birlik	Summa		Jismoniy birlik	Summa
Boshlang'ich zahira	***10.000***	***$5,110***			
Amalga oshirildi: To'g'ridan-to'g'ri material Qayta ishlash qiymati	40.000	 22.000 18.000	Boshqa jarayonga o'tkazilgan	48.000	$43.680
			Oxirgi zahira	2.000	1.430
Jami	***50.000***	***$45.110***	***Jami***		***$45.110***
Oxirgi zahira	***2.000***	***$1.430***			

Ushbu hisob-kitob ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, boshqa jarayonga o'tkazilgan mahsulot tannarxi $43.680, ishlab chiqarish jarayoni davr oxirida $1.430 ni tashkil etmoqda. Ushbu ma'lumotlar realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi

ko’rsatkichlarini hisoblashda foydalaniladi va oxir natijada foyda va zararlar to’g’risidagi hisobotlarda standartlar talablariga muvofiq sifatli axborotlarni tayyorlashga asos bo’lib xizmat qiladi.

FIFO USULI

1-2-qadam. Jismoniy birliklar va ekvivalent birliklarni aniqlash.

YUqorida ta’kidlaganimizdek, 1-qadamdagi hisob-kitoblar o’rtacha salmoqli usuldagi kabi amalga oshiriladi.

1-2 qadamda qilingan hisob-kitob natijalarini quyidagi jadvalda umumlashtiramiz (3.31-jadval):

3.31-jadval

Jismoniy birlik ekvivalent birliklar hisobi. FIFO usuli.

Mahsulotning harakati	***(1-qadam) Jismoniy birlik***	***(2-qadam) ekvivalent birlik***	
		To’g’ridan-to’g’ri material	***Qayta ishlash qiymati***
Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang’ich	10.000 (40%)*	Joriy davrga qadar bajarilgan	
Joriy davrda kirim qilingan birliklar	40.000		
Jami hisobga olish uchun birlik	***50.000***		
Joriy davrda yakunlangan va boshqa jarayonga o’tkazilgan birliklar:			
Boshlang’ich zahiralardan	10.000	-	6.000**
Kirim qilinganlardan yakunlangani	38.000	38.000	38.000
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirgisi	2.000 (50%)*	2.000	1.000**
Jami hisobga olingan birlik	***50.000***	***40.000***	***45.000***

* Tugallanganlik darajasi, faqat shu bo’lim qayta ishlash qiymati uchun, ya’ni tugallanmagan ishlab chiqarishdagi zahiralar holati to’g’risidagi ma’lumotlar

****** 10.000 x (100%-40%) = 10.000 x 60% = 6.000

2.000 x 50% = 1.000

Jadval ma’lumotlaridan ko’rinib turibdiki, ekvivalent birlikni hisoblaganda boshlang’ich zahiralarda faqat qayta ishlash qiymati moddasi bo’yicha olinadi. Boshlang’ich zahiralarning 60% hisobot davrida qayta ishlanadi, chunki ishlamning 40% joriy davrga qadar oldingi hisobot davrida amalga oshirilgan. Boshlang’ich zahiralarning to’g’ridan-to’g’ri materiallar moddasi bo’yicha ekvivalent birlik olinmaydi, chunki 10.000 birlik oldingi hisobot davrida hisobga olingan.

3, 4 va 5 qadamlar. Mahsulot tannarxi hisoboti.

FIFO usulida mahsulot tannarxi to’g’risidagi hisobotni tuzishni 3.32-jadvalda ko’rib o’taylik:

3.32-jadval

Quyish tsexida mahsulot tannarxi hisoboti

	Tannarx	***Jami***	***SHu jumladan***	
			To'g'ridan-to'g'ri material	***Qayta ishlash qiymati***
	Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich	$5.110	Joriy davrga qadar amalga oshirilgan	
	Joriy davrda amalga oshirilgan xarajatlar	40.000	$22.000	$18.000
3-qadam	Jami hisobga olish uchun tannarx	***$45,110***		
	Bo'linadi: ekvivalent birliklar		÷40.000	÷45.000
4-qadam	Ekvivalent birlik tannarxi		$0.55	$0.40
5-qadam	Tannarxning taqsimlanishi: YAkunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan birliklar (48.000):			
	Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich (10.000)	$5.110		
	Joriy davrda qo'shilgan xarajatlar: To'g'ridan-to'g'ri material			
	Qayta ishlash xarajatlari	2.400		6.000*($0.40)
	Boshlang'ich zahiralarning jami	$7.510		
	Kirim qilingan va yakunlangan (38.000)	36.100	38.000 ($0.95**)	
	Boshqa jarayonga o'tkazilgan jami tannarx	$43.610		
	Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida (2.000): To'g'ridan-to'g'ri material	$1.100	2.000* ($0.55)	
	Qayta ishlash qiymati	400		1.000* ($0.40)
	Jami	$1.500		
	Jami hisobga olingan tannarx	***$45.110***		

* Bajarilgan ekvivalent birlik

** ekvivalent birlikning jami tannarxi =$0.55+$0.40=$0.95

FIFO usulining qo'llanilishini o'rganish uchun 3.9-jadvalni to'ldirilishini diqqat bilan o'qish kerak bo'ladi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, hisob-kitoblarda birinchidan tugallangan va boshqa jarayonga chiqarilgan mahsulotlarning tannarxi, ya'ni 48.000 birlikning tannarxi aniqlangan va u $43.610 ni tashkil etmoqda. Ikkinchidan ishlab chiqarish jarayoni oxirida 2.000 birlikning tannarxi aniqlanib, u $1.500 bo'lgan. Bunga tugallangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan mahsulot tannarxi $43.610 qo'shilib, jami tannarxi $45.110 aniqlanadi va bu ko'rsatkich ishlab

chiqarish jarayoni, boshlang'ich summasi ($5.110) va joriy davrda qo'shilgan tannarx ($40.000) yig'indisi $45.110 ga teng bo'lish kerak. Ushbu tenglik hisob-kitoblarning to'g'ri bajarilganligini ko'rsatadi.

O'rtacha salmoqli usulda mahsulot ekvivalent birligining o'rtacha tannarxi $43.610 ÷ 48.000 = $0.9085. FIFO usulida esa mahsulot birligining tannarxi $0.95 ni tashkil etmoqda. FIFO usuli va o'rtacha salmoqli usul o'rtasidagi asosiy farq ekvivalent birlik qanday hisoblanganligi natijasida kelib chiqadi. ekvivalent birliklarni hisoblashga oid jadvallarni solishtirish natijasida aniqlash mumkin:

- ***O'rtacha salmoqli*** – bu sanagacha bajarilgan ishlarning jamiga asoslanadi (barcha salmoqli qiymatning joriy davr davomida tayyorlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan birliklarga *plyus* ishlab chiqarish jarayoni oxiridagi qoldiqlarning bajarilgan qismiga o'tkazilishiga tayanadi)
- ***FIFO*** – faqat joriy davrda bajarilgan ishlarga asoslanadi (Qiymatning kelib tushgan va tugallangan birliklarga *plyus* joriy davrda ishlab chiqarish boshida va oxiridagi qolidiqlarga o'tkazilishiga tayanadi)

YUqoridagi misolimizda ekvivalent ishlab chiqarilgan mahsulot va zahiralar tannarxi o'rtasidagi farqlarni quyidagi jadvalda umumlashtirishimiz mumkin (3.33-jadval):

3.33-jadval

O'rtacha salmoqli va FIFO usullari natijalarini solishtirish

Ko'rsatkichlar	***O'rtacha salmoqli***	***FIFO***
Boshqa jarayonga chiqarilgan mahsulot tannarxi	$ 43.680	$43.610
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida	1.430	1.500

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, FIFO usulida ishlab chiqarish jarayoni, oxirida birliklar qiymati $70 yoki 4.9% ($70/$1430) ga teng. Bu turli oylarda to'g'ridan-to'g'ri materiallar va qayta ishlash qiymati bo'yicha ekvivalent birligi qiymati farqi hisobidan yuzaga keladi. FIFO usulida ekvivalent birligi tannarxi $0.95 ($0.55+0.40) bo'lsa, o'rtacha salmoqli usulda $0.91 ($0.52+0.39)ni tashkil etadi. SHu bois, FIFO usulida ishlab chiqarish jarayoni oxirida birlik tannarxi yuqoriroq, yakunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan mahsulot birligi qiymati esa pastroq bo'ladi.

3-savol. Tannarxning boshqa jarayonga o'tkazilishi.

YUqoridagi qayd qilganimizdek, ishlab chiqarish jarayoni bir qancha bo'limlardan yoki jarayonlardan o'tadi. YUqoridagi misolni davom ettirgan holda yakunlash tsexida mahsulot tannarxini shakllantirish mexanizmini o'rtacha salmoqli va FIFO usullarida ko'rib o'taylik.

Quyish tsexidan mahsulotlar yakunlash tsexiga o'tkaziladi. Bunda ushbu jarayonda qo'shimcha to'g'ridan-to'g'ri materiallar jarayon so'ngida qo'shiladi. Qayta ishlash qiymati esa qayta ishlash jarayonida bir tekis qo'shilib boradi. YAkunlash jarayoni tugallanishi bilan mahsulot zudlik bilan tayyor mahsulot bo'limiga o'tkaziladi.

YAkunlash jarayoniga doir ma'lumotlar quyida keltirilgan:

Ishlab chiqarish jarayoni, 12.000 birlik

Boshlang’ich zahiralar:

Boshqa jarayondan o’tkazilgan qiymat $10.920

Qayta ishlash qiymati (66 2/3%) 10.080 $21.000

Mart oyi davomida yakunlangan birliklar 44.000

Mart oyi davomida kirim qilingan birliklar ?

Ishlab chiqarish jarayoni, oxirgi zahira (37 ½%) 16.000

Mart oyida qo’shilgan to’g’ridan-to’g’ri material qiymati $13.200

Mart oyi davomida qo’shilgan qayta ishlash qiymati $63.000

Mart oyi chiqarilgan tannarx:

O’rtacha salmoqli usul $43.680

FIFO usul $43.610

Zahira-tannarx maqsadlarida buxgalter:

- YAkunlash jarayonida yakunlangan va tashqariga chiqarilgan mahsulot tannarxini hisoblash;
- O’rtacha salmoqli usul hamda FIFO usulidan foydalanib bo’limdagi zahiralarning oxirgi qoldig’i summasini aniqlash;
- Tayyor mahsulotlarning chiqishiga oid jurnal yozuvlarini tayyorlash.

Tannarx O’tkazishlari va O’rtacha Salmoqli Usul

YUqoridagi misolimizdagi kabi hisob-kitoblarni 5 ta bosqichda amalga oshirish maqsadga muvofiq.

1-2-qadamlarda joriy davrda jismoniy birliklarning tashqariga chiqarilishi va ekvivalent birliklar hisobi quyidagi jadvalda keltirilgan (3.34-jadval):

3.34-jadval

1-2-qadamlar hisobi

Mahsulotning jismoniy harakati	***(1-qadam) Jismoniy birlik***	***(2-qadam) ekvivalent birlik***		
		Boshqa jarayondan o’tkazilgan qiymat	***To’g’ridan-to’g’ri materiallar***	***Qayta ishlash qiymati***
Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang’ich	12.000 (66 2/3%)	Joriy davrga qadar bajarilgan		
Joriy davr davomida kiritilgan	48.000			
Jami hisobga olish uchun birlik	60.000			
Joriy davr davomida yakunlangan va chiqarilgan	44.000	44.000	44.000	44.000
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida	16.000 (37 ½%)	16.000	-	6000*
Jami hisobga olingan birlik	60.000			
Sanada bajarilgan		***60.000***	***44.000***	***50.000***

Boshqa jarayondan o’tkazilgan qiymat bu oldingi jarayonlarda shakllangan va ishlov berish uchun navbatdagi bo’limga jo’natiladigan tannarxdir. Jismoniy birliklar bir bo’limdan boshqa bo’limga harakatlanishi davomida ularning tannarxiga ham ular bilan birga harakatlanadi. SHu bois, yakunlash jarayoni tannarx elementlari bo’lib oldingi jarayondan o’tkazilgan qiymat, jarayonda qo’shilgan to’g’ridan-to’g’ri materiallar, qo’shilgan qayta ishlash qiymatidan tashkil topadi.

3-4-5-qadamlarda bajariladigan hisob-kitoblarni quyidagi jadvalda rasmiylashtiramiz (3.35-jadval).

3.35-jadval

YAkunlash bo'limi. Mahsulot tannarxi hisoboti. O'rtacha salmoqli usul. Mart 2005 y.

Qadamlar	Tannarx	Jami	SHu jumladan		
			Oldingi jarayondan o'tkazilgan qiymat	***To'g'ridan-to'g'ri materiallar***	***Qayta ishlash qiymati***
	Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich	$21.000	$10.920	$-	$10.080
	Joriy davrda qo'shilgan tannarx	119.880	43.680	13.200	63.000
3-qadam	Jami hisobga olish uchun tannarx	***$140.880***	$54.600	$13.200	$73.080
	Bo'linadi: ekvivalent birlikka (2-qadam)		÷ 60.000	÷ 44.000	÷ 50.000
4-qadam	Ekvivalent birlik tannarxi		$0.91	$0.30	$1.4616
5-qadam	Tannarx taqsimlanishi: Tugallangan va tashqariga chiqarilgan (44.000)	$117.550	44.000 ($2.6716*)		
	Ishlab chiqarish jarayoni, oxirgi (16.000): Oldingi jarayondan o'tkazilgan qiymat	$14.560			
	To'g'ridan-to'g'ri material	-		-	
	Qayta ishlash qiymati	8.770			6.000 ($1.4616)
	Jami	$23.330			
	Jami hisobga olingan tannarx	***$140.880***			

*Mahsulot ekvivalent birligining tannarxi = $0.90+$0.30+$1.4616 = $2.6716

T ko'rinishidagi schet quyidagicha bo'ladi (3.36-jadval):

3.36-jadval

Ishlab chiqarish jarayoni - YAkunlash

	Jismoniy birlik	***Summa***		***Jismoniy birlik***	***Summa***
Boshlang'ich zahira	***12.000***	***$21.000***			
Kiritilgan:	48.000		Tayyor mahsulotga o'tkazilgan	44.000	$117.550
Oldingi jarayondan o'tkazilgan qiymat		43.680			
To'g'ridan-to'g'ri material		13.200			
Qayta ishlash qiymati		63.000	Oxirgi zahira	16.000	$23.330
Jami	***60.000***	***$140.880***	***Jami***	***60.000***	***$140.880***

Oxirgi zahira	***16.000***	***$23.330***			

Ishlab chiqarish jarayonidan tayyor mahsulot schyotiga o'tkazilishida quyidagi buxgalteriya provodkasi beriladi:

Tayyor mahsulotlar zahirasi 117.550

Ishlab chiqarish-YAkunlash 117.550

YOzuv: Birliklarning tayyor mahsulotlarga o'tkazilishi

Buxgalteriya yozuvlarini amalga oshirishda qo'llaniladigan schyotlarning nomlanishi kompaniyaning ichki schyotlar rejasida ko'zda tutiladi.

Tannarx O'tkazilishlari va FIFO Usuli

Tashqariga chiqarilgan jismoniy birliklar va ekvivalent birliklar hisobi FIFO usulida quyidagicha amalga oshiriladi (3.37-jadval):

3.37-jadval

FIFO usuli. Jismoniy va ekvivalent birlik hisobi

Mahsulotning jismoniy harakati	***(1-qadam) Jismoniy birlik***	***(2-qadam) ekvivalent birlik***		
		Boshqa jarayondan o'tkazilgan qiymat	***To'g'ridan-to'g'ri materiallar***	***Qayta ishlash qiymati***
Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich	12.000 (66 2/3%)	Joriy davrga qadar bajarilgan		
Joriy davr davomida kiritilgan	48.000			
Jami hisobga olish uchun birlik	60.000			
Joriy davr davomida yakunlangan va chiqarilgan:				
Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich zahiradan	12.000	-	12.000	4.000*
Kirim qilingan va yakunlangan	32.000	32.000	32.000	32.000
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida	16.000 (37 ½%)	16.000	-	6000**
Jami hisobga olingan birlik	60.000			
Joriy hisobot davrida bajarilgan		***48.000***	***44.000***	***42.000***

*12.000 x 33 1/3% = 4.000

**16.000 x 37,5% = 6.000

FIFO usulida mahsulot tannarxi to'g'risidagi hisobot quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi (3.38-jadval):

3.38-jadval

YAkunlash bo'limi. Mahsulot tannarxi hisoboti. FIFO. Mart 2005 y.

Qadamlar	Tannarx	Jami	SHu jumladan		
			Oldingi jarayondan o'tkazilgan qiymat	***To'g'ridan-to'g'ri materiallar***	***Qayta ishlash qiymati***
	Ishlab chiqarish jarayoni,	$21.000	Joriy davrga qadar bajarilgan		

	boshlang’ich				
	Joriy davrda qo’shilgan tannarx	119.810	43.610	13.200	63.000
3-qadam	Jami hisobga olish uchun tannarx	***$140.880***			
	Bo’linadi: ekvivalent birlikka (2-qadam)		÷ 48.000	÷ 44.000	÷ 42.000
4-qadam	Ekvivalent birlik tannarxi		$0.90854	$0.30	$1.5
5-qadam	Tannarx taqsimlanishi: Tugallangan va tashqariga chiqarilgan (44.000): Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang’ich (12.000) Joriy davr davomida qo’shilgan: To’g’ridan-to’g’ri material	 $21.000 3.600	 12.000 ($0.30)		
	Qayta ishlash qiymati	6.000	4.000 ($1.50)		
	Jami boshlang’ich zahiradan	$30.600			
	Kirim qilingan va yakunlangan (32.000)	86.673	(32.000 x$2.70854*)		
	Tashqariga chiqarilgan jami tannarx	$117,273			
	Ishlab chiqarish jarayoni, oxirgi (16.000): Oldingi jarayondan o’tkazilgan qiymat	 $14.560	 16.000 ($0.90854)		
	To’g’ridan-to’g’ri material	-		-	
	Qayta ishlash qiymati	9.000			6.000 ($1.5)
	Jami	$23.537			
	Jami hisobga olingan tannarx	***$140.810***			

YUqoridagi jadval ma’lumotlari bo’yicha T ko’rinishdagi schetni chizamiz.

Ishlab chiqarish jarayoni - YAkunlash

	Jismoniy birlik	***Summa***		***Jismoniy birlik***	***Summa***
Boshlang’ich zahira	***12.000***	***$21.000***			
Kiritilgan: Oldingi jarayondan o’tkazilgan qiymat To’g’ridan-to’g’ri material Qayta ishlash qiymati	48.000	 43.610 13.200 63.000	Tayyor mahsulotga o’tkazilgan Oxirgi zahira	44.000 16.000	$117.273 $23.537
Jami	***60.000***	***$140.810***	***Jami***	***60.000***	***$140.880***
Oxirgi zahira	***16.000***	***$23.330***			

Hisob-kitob ma’lumotlaridan ko’rinib turibdiki, yuqorida ta’kidlaganimizdek, jarayonli kalkulyatsiyaning qo’llanilishi ko’p jihatdan uning to’g’ri tushunib olinishi, uslubiy to’g’ri yondashilishiga bog’liq. Amaliyotimizda jarayonli kalkultsiyaning usulubiy qo’llanilishi masalalari hali etarli darajada yoritilmagan. SHu bois, bu borada ilmiy ishlar olib borishimiz, ilg’or tajribalarni joriy qilishimiz talab etiladi.

Tayanch atamalar.

1. Qayta ishlash qiymati bu boshqaruv hisobi maqsadlarida mehnat haqi xarajatlari va ishlab chiqarish ustama xarajatlari summasini qamrab oluvchi ko’rsatkich bilan tavsiflanadi.

2. ekvivalent birliklar deganda bu ushbu jarayonda to’liq yakunlangan hamda qisman yakunlangan birliklarning to’liq mahsulot birligiga aynaltirilganda hisobga olinaligan birliklari to’plami tushuniladi.

3. Hisobga olish uchun birlik – bu jarayon markazida davr davomida ishlanadigan jismoniy birliklarlardan iborat resurslardir. Bu ikki birliklar yig’indisidan tashkil topadi: ishlab chiqarish jarayoni, boshlang’ich birliklar hamda joriy davr davomida kiritilgan resurslardan iborat birliklar.

4. Hisobga olingan birlik – bu jarayon markazida davr davomida ishlangan jismoniy birliklardan tashkil topadi. Ko’p birliklar joriy davr davomida yakunlanib kelgusi jarayonga yoki tayyor mahsulotlarga o’tkaziladi, ayrimlari esa ishlab chiqarish jarayoni, oxirida qoldiriladi.

5. ***Hisobga olish uchun tannarx*** – bu jarayonli kalkulyatsiyada jami tannarx va mahsulot birligining tannarxini hisoblash uchun asos bo’ladigan ko’rsatkichdir.

6. ***Hisobga olingan tannarx*** – bu jarayonli kalkulyatsiyada mahsulot birligining tannarxi asosida boshqa jarayonga o’tkazilgan mahsulotning tannarxi hamda elementlar tannarix bo’yicha ishlab chiqarish jarayoni, oxirida tannarx ko’rsatkichlaridan iboratdir.

7. O’rtacha salmoqli usul – bu sanagacha bajarilgan ishlarning jamiga asoslanadi (barcha salmoqli qiymatning joriy davr davomida tayyorlangan va boshqa jarayonga o’tkazilgan birliklarga *plyus* ishlab chiqarish jarayoni oxiridagi qoldiqlarning bajarilgan qismiga o’tkazilishiga tayanadi).

8. FIFO usuli – Faqat joriy davrda bajarilgan ishlarga asoslanadi (Qiymatning kelib tushgan va tugallangan birliklarga *plyus* joriy davrda ishlab chiqarish boshida va oxiridagi qolidiqlarga o’tkazilishiga tayanadi)

9. Oldingi jarayondan o’tkazilgan qiymat (Transferred in costs) bu ishlab chiqarishning oldingi jarayonlarda shakllangan va ishlov berish uchun navbatdagi bo’limga jo’natiladigan tannarxdir.

10. Boshqa jarayonga o’tkaziladigan tannarx (costs transferred out) bu ushbu jarayonda qayta ishlash natijasida yakunlanib boshqa jarayonga o’tkaziladigan birliklar tannarxidir.

11. Mahsulot tannarxi hisoboti – bu hisobot davri yoki maxsus davr davomida ishlab chiqarilgan mahsulotlar birligi va ularning tannarxi to’g’risidagi axborotlarni mujassamlantiruvchi hisobotdir.

O'zini o'zi tekshirish uchun savollar.

1. Jarayonli kalkulyatsiyaning mohiyati va mazmuni.
2. Jarayonli kalkulyatsiyaning 5 ta bosqichi (qadam).
3. Birinchi ikkita qadamning keyingi uchta qadamdan farqli jihatlari.
4. Jarayonli kalkulyatsiyada birliklarning jismoniy harakatini tavsiflash uchun tenglik (balans) usulidan foydalanish.
5. "1-qadam barcha hisobga olish usullari bo'yicha bir xil bajariladi, qolgan qadamlar tanlangan usullarga bog'liq holda amalga oshiriladi" degan fikrga qo'shilasizmi?
6. Jarayonli kalkulyatsiyada tannarxi ikkita tasnifga asoslanadi. Ular nimadan iborat?
7. O'rtacha salmoqli usulda nima uchun ekvivalent birlik hisoblanganda boshlang'ich zahiralar hisobga olinmaydi?
8. Jarayonli kalkulyatsiya bilan buyurtmali kalkulyatsiyada jurnal yozuvlari o'rtasidagi asosiy farq nimadan iborat?
9. FIFO usulida ekvivalent birliklarni hisoblash tartibini tushuntirib bering?
10. O'rtacha salmoqli usulda ekvivalent birliklarni hisoblash tartibini tushuntirib bering?
11. "Jarayonli kalkulyatsiyada byudjetlashtirilgan ustama xarajatlari stavkasidan foydalanishga zaruriyat yo'q" fikriga qo'shilasizmi? Asoslang.
12. Nima uchun buxgalter oldingi jarayondan o'tkazilgan qiymat va to'g'ridan-to'g'ri materiallar qiymatini farqlashi lozim?
13. Tannarx o'tkazilishini tushuntirib bering?
14. Jami hisobga olish uchun tannarx va joriy davrda amalga oshirilgan tannarx ko'rsatkichlari o'rtasidagi farqni tushuntirib bering?

Testlar.

1. Jarayonli kalkulyatsiyada

A. Mahsulot partiyalari bo'yicha tannarx hisoblanadi
B. Mahsulot birligi va tannarx bir jarayondan boshqa jarayonga o'tkaziladi.
S. Me'yoriy va haqiqiy kalkulyatsiya qo'llaniladi.
D. Ishlab chiqarish jarayoni boshida qoldiq bo'lmaydi.

2. Buyurtmali usulda bilvosita bo'lgan ayrim xarajatlar jarayonli kalkulyatsiyada to'g'ridan-to'g'ri xarajat sifatida qaralishi mumkinmi?

A. Mumkin emas
B. Standartlarda ko'zda tutilgan hollarda mumkin
S. Xarajatlar tarkibi to'g'risidagi Nizomda ko'zda tutilgan hollarda mumkin
D. Mumkin (Jarayondan kelib chiqib)

3. Qayta ishlash qiymati - bu

A. To'g'ridan-to'g'ri mehnat haqi xarajatlari va asosiy vositalarni tutib turish xarajatlari
B. Bilvosita va to'g'ridan-to'g'ri mehnat haqi xarajatlari
S. Mehnat haqi xarajatlari va ustama ishlab chiqarish xarajatlari

D. Ustama ishlab chiqarish xarajatlari

4. Ishlab chiqarish boshlangan va yakunlangan birlik 10.000, ishlab chiqarish jarayoni oxirida birlik 1000, Bu 30%ga tayyor bo'lsa xarajatlarning material elementi bo'yicha ekvivalent birlik qancha bo'ladi.
A. 10300 birlik
B. 11000 birlik
S. 10.000 birlik
D. 3300 birlik

5. Ishlab chiqarish boshlangan va yakunlangan birlik 10.000, ishlab chiqarish jarayoni oxirida birlik 1000, Bu 30%ga tayyor bo'lsa xarajatlarning qayta ishlash qiymati elementi bo'yicha ekvivalent birlik qancha bo'ladi.
A**.** 11000 birlik
B. 10000 birlik
S. 10300 birlik
D. 3300 birlik

6. Agar ekvivalent birlik tannarxi material elementi bo'yicha 5 p.b.ga, qayta ishlash qiymati bo'yicha 2 p.b. ga teng bo'lsa, yakunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan 10000 birlik mahsulot tannarxi qancha bo'ladi.
A. 20000 p.b.
B. 50000 p.b.
S. 70000 p.b.
D. 30000 p.b.

7. Agar ekvivalent birlik tannarxi material elementi bo'yicha 5 p.b.ga, qayta ishlash qiymati bo'yicha 2 p.b. ga teng. Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida 1000 birlik mahsulot mavjud. 50%ga tayyor. Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida qiymati teng bo'ladi.
A. 6000 p.b.
B. 7000 p.b.
S. 3500 p.b.
D. 5000 p.b.

8. Navbatdagi jarayonga 500 birlik material, 20%lik normativ yo'qotish, material qiymati 10000 p.b. o'tkazildi. Material birligining tannarxi
A. 20 p.b.
B. 18 p.b.
S. 25 p.b.
D. 22.5 p.b.

9. Normativ brakni sotishdan olingan daromad
A. Mahsulot tannarxining kamayishiga olib boriladi

B. Normadan ortiqcha yo’qotishlar schetining kreditiga olib boriladi
S. Rejalashtirilmagan daromadga olib boriladi
D. Favqulotdagi daromadlarga olib boriladi

10. Normativdan ortiqcha braklarni sotishdan olingan daromad
A. Mahsulot tannarxining kamayishiga olib boriladi
B. Normadan ortiqcha yo’qotishlar schetining kreditiga olib boriladi
S. Rejalashtirilmagan daromadga olib boriladi
D. Favqulotdagi daromadlarga olib boriladi

11. To’liq yakunlangan va boshqa jarayonga o’tkazilgan birlik 50000 (100% ga tayyor), ishlab chiqarish jarayoni, oxirida 1000 birlik (50%ga tayyor). O’rtacha salmoqli usulda xarajatlarning materiallar va qayta ishlash elementlari bo’yicha ekvivalent birlikni aniqlang.
A. 51000 birlik, 50500 birlik
B. 50500 birlik, 51000 birlik
S. 51000 birlik, 51000 birlik
D. 50000 birlik, 1000 birlik

12. Ishlab chiqarish jarayoni boshida 5000 (60%), joriy davrda kirim qilingan birlik 30000. Joriy davrda yakunlangan va boshqa jarayonga o’tkazilgan: boshlang’ich zahiralardan 5000 birlik, kirim qilingan zahiralardan 28000 birlik, ishlab chiqarish jarayoni, oxirida 2000 birlik 40% tayyor. FIFO usulida materiallar va qayta ishlash moddasi ekvivalent birlikni aniqlang:
A. 30000 birlik, 30000 birlik
B. 30800 birlik, 30000 birlik
S. 30000 birlik, 28000 birlik
D. 30000 birlik, 30800 birlik

13. Jami hisobga olish uchun tannarx 20000 p.b., shu jumladan material bo’yicha 15000 p.b., qayta ishlash qiymati 5000 p.b, ekvivalent birlik material – 500 birlik, qayta ishlash bo’yicha 400 birlik. O’rtacha salmoqli usulda ekvivalent birlik tannarxini aniqlang.
A. 30 p.b., 12.5 p.b.
B. 37.5 p.b., 10 p.b.
S. 40 p.b., 50 p.b.
D. 30 p.b., 10 p.b.

14. Joriy davrda amalga oshirilgan tannarx 50000 p.b., shundan materiallar 30000 p.b., qayta ishlash qiymati bo’yicha 20000 p.b.. ekvivalent birlik mos ravishda 15000 va 20000 birlikka teng bo’lsa ekvivalent birlik tannarxini xarajatlar elementlari bo’yicha aniqlang.
A. 1 p.b., 2 p.b.
B. 1.33 p.b., 1.5 p.b.

S. 2 p.b., 1 p.b.
D. 3.33 p.b., 2.5 p.b.

15. ekvivalent birlik tannarxi material bo'yicha 0.50 p.b., qayta ishlash bo'yicha 0.40 p.b.. Joriy davrda yakunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan 10000 birlik. Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida 2000 birlik (50% ga tayyor). Ushbu ma'lumotlar asosida o'rtacha salmoqli usulda boshqa jarayonga o'tkazilgan mahsulot tannarxi va ishlab chiqarish jarayoni, oxirida qiymatini aniqlang.
A. 9000 p.b., 1400 p.b.
B. 9000 p.b., 1800 p.b.
S. 9900 p.b., 900 p.b.
D. 9900 p.b. 1400 p.b.

16. ekvivalent birlik tannarxi materiallar bo'yicha 0.50 p.b., qayta ishlash bo'yicha 0.40 p.b.. Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich 5000 birlik (60%ga tayyor), qiymati 8000 p.b., ushbu davrda kirim qilingan va yakunlangan birlik 20000 birlik. Ishlab chiqarish jarayoni oxiridi 3000 birlik (40% ga tayyor). Ushbu ma'lumotlar asosida FIFO usulida boshqa jarayonga o'tkazilgan jami tannarx va ishlab chiqarish, oxirida qiymatni aniqlang.
A. 18000 p.b., 2700 p.b.
B. 18000 p.b., 1980 p.b.
S. 26800 p.b., 2700 p.b.
D. 26800 p.b., 1980 p.b.

MASALALAR VA KEYSLAR

1-masala. Kompaniyada jarayonli kalkulyatsiyada bosqichli qadamlar asosida mahsulot tannarxi hisoblanadi. Quyida plastik kompaniyasining termoquyish jarayoni bo'yicha iyun oyida ma'lumotlar keltirilgan:

Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich 50000 birlik, 80 % ga qayta ishlash qiymati uchun tayyor.

Joriy davr davomida oldingi jarayondan o'tkazilgan birlik 200,000

Joriy davrda yakunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan birlik 210,000

Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida, 40 % ga qayta ishlash qiymati uchun tayyor.

Qo'shimcha to'g'ridan-to'g'ri materiallar jarayonning boshida qo'shiladi.

Talab etiladi:

Joriy davr uchun ekvivalent birlikni hisoblang: (1) o'rtacha salmoqli usul; va (2) FIFO usuli bo'yicha

2-masala. O'rtacha salmoqli usulda ekvivalent birlik. Quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

Birliklar harakati	Jismoniy birliklar
Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich	20000*
Joriy davrda kirim qilingan	70000
Hisobga olish uchun birlik	90000
Joriy davrda yakunlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan	?
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida	5000**
Hisobga olingan birlik	90000

*Mahsulotlarning tayyorlik darajasi: to'g'ridan-to'g'ri materail, 60%; qayta ishlash qiymati, 30%

**Mahsulotlarning tayyorlik darajasi: to'g'ridan-to'g'ri materail, 80%; qayta ishlash qiymati, 60%

Talab etiladi:

O'rtacha salmoqli usulda to'g'ridan-to'g'ri materiallar va qayta ishlash xarajatlari uchun ekvivalent birligini aniqlang. Natijalarni jadvalda rasmiylashtiring. Jadvalning birinchi ustuniga jismoniy birliklarni aks ettiring.

3-masala. Gagliono Company si A bo'limiga oid bo'lgan jismoniy birliklarning Aprel oyidagi holatiga oid ma'lumotlarning hisob-kitobi quyidagicha bo'lgan:

YAkunlangan birliklar:

1 apreldagi qoldiqni ishlov berishdan	10000
Aprel oyidagi mahsulotdan	30000
	40000

To'g'ridan-to'g'ri materiallar jarayonning boshida qo'shiladi. 30 aprelda ishlab chiqarish jarayonida 8000 birlik qolgan. 1 apreldagi ishlab chiqarish jarayonida qayta ishlash xarajatlari bo'yicha 80%ga yakunlangan hamda 30 aprelda ishlab chiqarish jarayoni oxirida qayta ishlash xarajatlari uchun 60%ga yakunlangan.

Talab etiladi:

FIFO usulida aprel oyi uchun mahsulotlarning ekvivalent birligi qanchaga teng bo'ladi. Quyidagi javoblardan birini tanlang:

	To'g'ridan-to'g'ri material	Qayta ishlash qiymati
a	38.000	38.000
b	48.000	44.800
c	38.000	36.800
d	48.000	48.000

4-masala. FIFO usulidan foydalanib ushbu jadvaldagi so'roq belgisi qo'yilgan katakchalardagi ko'rsatkichlarni aniqlang.

Mahsulotlarning harakati	Jismoniy birlik	ekvivalent birlik	
		To'g'ridan-to'g'ri material	Qayta ishlash tannarxi
Hisobga olish uchun birlik: Ishlab chiqarish jarayoni, 31 Mart Aprel oyida kirim qilingan Hisobga olish uchun	 12000 ? 67000		
Hisobga olingan birlik: Joriy davr davomida yakunlangan va tashqariga chiqarilgan: Boshlang'ich zahiralardan Kirim qilingan va yakunlangan Ishlab chiqarish jarayoni, 30 aprel Hisobga olingan	 12000 47000 ? 67000	 ?* ? ?**	 ?* ? ?**
Joriy davrda bajarilgan		?	?

* To'g'ridan-to'g'ri materiallar 40%, qayta ishlash qiymati 30%
** To'g'ridan-to'g'ri material 50%, qayta ishlash qiymati 20%

5-masala. Kompaniya faoliyatiga oid may oyida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

Ko'rsatkichlar	Jismoniy birliklar
May oyida kirim qilingan	50000
May oyida yakunlangan	46000
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida	12000
Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich	8000

Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ichida to'g'ridan-to'g'ri materiallarda 90%ga, qayta ishlash qiymatida 40%ga yakunlangan. Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida to'g'ridan-to'g'ri materiallarda 60%, qayta ishlash qiymatida 30%ga yakunlangan.

Talab etiladi:

Ekvivalent birliklar jadvalini tayyorlash (1) Sanaga bajarilgan ishlar (o'rtacha salmoqli usulda), (2) May oyi davomida sanaga bajarilgan ishlar (FIFO)

6-masala. Montez Enterprises kompaniyasi faoliyatiga doir quyidagi ma'lumotlar keltirilgan.

Mahsulot harakati	Jismoniy birliklar
Hisobga olish uchun birlik:	
Ishlab chiqarish jarayoni, 31 yanvar	10000
Fevral oyida oldingi jarayondan o'tkazilgan	80000
Jami hisobga olish uchun	**90000**
Hisobga olingan birlik:	
Fevral oyida davomida yakunlangan va tashqariga chiqarilgan:	
Boshlang'ich zahiralardan	
Fevral oyida kirim qilingan va yakunlangan	10000*
Ishlab chiqarish jarayoni, 28 fevral	65000
Jami hisobga olingan birlik	15000**
	90000

Fevral oyida amalga oshirilgan xarajatlar:
* to'g'ridan-to'g'ri materiallar 20%, qayta ishlash xarajatlari 30%
** to'g'ridan-to'g'ri materiallar 50%, qayta ishlash xarajatlari 40%

Talab etiladi:

Oldingi jarayondan o'tkazilgan mahsulot, to'g'ridan-to'g'ri materiallar va qayta ishlash qiymati uchun ekvivalent birlik miqdorini aniqlang. FIFO usulidan foydalaning.

7-masala. Colling Company si 1 aprel holatida V bo'limida ishlab chiqarish jarayonida 6000 birlikka ega. Bu bo'lim ikkinchi hamda oxiridan oldingi jarayon hisoblanadi. Ushbu 6000 birlikning tannarxi A bo'limdan o'tkazilgan tannarxi 12000 p.b., V bo'limga qo'shilgan to'g'ridan-to'g'ri material xarajatlar 2500 p.b. va V bo'limda amalga oshirilgan qayta ishlash xarajatlari 2000 p.b. ga teng. Materiallar V bo'limdagi jarayonning boshida qo'shiladi. 1 aprelda qayta ishlash 50 %ga yakunlangan. Aprel oyi davomida 14000 birlik mahsulot A bo'limdan tannarxi 27000 p.b. ga o'tkazildi. V bo'limda material xarajatlar 3500 p.b., qayta ishlash xarajatlari 3000 p.b. amalga oshirilgan. 30 aprelda V bo'limida ishlab chiqarishda 5000 birlik mavjud bo'lgan, qaysiki ular 60% qayta ishlash bo'yicha tayyor holda bo'lgan. Ushbu 5000 birlikning tannarxi A bo'limdan qabul qilingani 10500 p.b., V bo'limda qo'shilgan 1800 material tannarxi va V bo'limda amalga oshirilgan 800 p.b. qayta ishlash tannarxidan tashkil topadi.

Talab qilinadi:

Har bir talab qilingan savolga eng to'g'ri javobni tanlang:

1. Aprel oyida o'rtacha salmoqli usuldan foydalanib ekvivalent birlik miqdorini xarajat elementlari bo'yicha aniqlang?

	A bo'limdan o'tkazilgan	***To'g'ridan-to'g'ri material***	***Qayta ishlash qiymati***
A	15000	15000	15000
B	19000	19000	20000
C	20000	20000	18000
D	25000	25000	20000

2. O’rtacha salmoqli usulda qayta ishlash xarajatlari moddasi uchun ekvivalent birligi tannarxini aniqlang? (a) 4200 p.b./15000 birlik, (b) 5000 p.b. / 18000 birlik, (c) 5800 p.b. / 18000 birlik, (d) 5800 p.b. /20000.

8-masala. Frito-Lay, Inc., oziq-ovqat ishlab chiqarish bilan shug’ullanadi, jumladan kartoshkali chips va makkajo’xorili chips. Makkajo’xorili chips to’rtta bosqichdan iborat, qaysiki ularni alohida jarayon sifatida qarash mumkin: tozalash, qorishtirish, pishirish hamda quritish va qadoqlash. Buxgalteriya yozuvlariga muvofiq hafta davomida Frito-Lay ning quritish va qadoqlash bo’limiga oid quyidagi axborotlar keltirilgan:

Keys:

Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang’ich 5000 keys, qayta ishlash tannarxi uchun 80% ga yakunlangan

Pishirish bo’limidan o’tkazilgan birlik 20000

YAkunlangan birlik 21000

Ishlab chiqarish jarayoni, oxirgi, 4000 birlik, qayta ishlash tannarix uchun 40%ga yakunlangan.

Tannarx:

Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang’ich (29000 p.b. oldingi jarayondan o’tkazilgan tannarx, 9060 p.b. qayta ishlash tannarxi) 38060 p.b.

Pishirish bo’limidan o’tkazilgan tannarx 96000 p.b.

Qo’shilgan to’g’ridan-to’g’ri materiallar (jarayonning oxirida qo’shilgan) 25200 p.b., qo’shilgan qayta ishlash qiymati 38400 p.b., jami hisobga olinadigan tannarx 197.660 p.b.

Talab etiladi:

1. Oldingi jarayondan o’tkazilgan tannarx, to’g’ridan-to’g’ri materiallar va qayta ishlash tannarxi elementlari bo’yicha ekvivalent birlikni hisoblang: (a) o’rtacha salmoqli usul va (b) FIFO usuli
2. Quritish va qadoqlash bo’limi o’rtacha salmoqli usuldan foydalangan holda ishlab chiqarish tannarxi to’g’risidagi hisobotni tayyorlang.
3. Quritish va qadoqlash bo’limi FIFO usulidan foydalangan holda mahsulotning haftalik tannarxidan kelib chiqib mahsulot birligining tannarxini hisoblang.

9-masala. Quyida Mabling Manufacturing Corporation bo’yicha ishlab chiqarish tannarxiga oid axborotlar keltirilgan. Hisobotning hisobga olingan tannarx qismi berilgan ma’lumotlar asosida to’ldiriladi. Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida materiallar va 50 foizga yakunlangan qayta ishlashdan tarkib topgan.

Mabling Manufacturing Corporation
Ishlab chiqarish tannarxi hisoboti
Dekabr

Hisobga olish uchun birlik		Hisobga olingan birlik	
Ishlab chiqarish jarayoni boshlang'ich	3000	Boshqa jarayonga o'tkazilgan birlik	10000
Ushbu davrda oldingi jarayondan o'tkazilgan	9000	Ishlab chiqarish jarayoni, oxirgi	2000
Jami hisobga olish uchun birlik	***12000***	***Jami hisobga olingan birlik***	***12000***

Hisobga olish uchun tannarx	Tannarx	Ekvivalent birlik	Birlik tannarxi
To'g'ridan-to'g'ri material:			
Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich	$6000	3000	$2.00
Joriy davrda	18720	9000	2.08
Jami	***24720***	***12000***	***2.06***
To'g'ridan-to'g'ri mehnat:			
Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich	4220	2000	2.11
Joriy davrda	19980	9000	2.22
Jami	***24200***	***11000***	***2.20***
Ustama ishlab chiqarish xarajatlari:			
Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich			
Joriy davr	8440	2000	4.22
Jami	39960	9000	4.44
Jami hisobga olish uchun tannarx	48400	11000	4.40
	$97320		***$8.66***

Talab etiladi:

Tannarx to'g'risidagi hisobotning hisobga olingan tannarx bo'limini to'ldiring: 1)O'rtacha salmoqli usuldan foydalaning; 2) FIFO usulidan foydalaning.

10-masala. Fainer Corporation ishlab chiqarish tannarxida FIFO usulidan foydalanadi. Jarayon markazlaridan biri tugallash jarayoni hisoblanadi. Iyul oyi davomida ishlab chiqarish faoliyati va tannarxga oid quyidagi axborotlar berilgan.

Tugallash bo'limi	***Iyul oyi***
Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich	2000 birlik
Materiallarning tugallanganlik foizi	100%
Qayta ishlashning tugallanganlik foizi	25%
Boshlang'ich zahiralar tannarxi:	
Oldingi bo'limdan	$ 7000

To’g’ridan-to’g’ri materiallar	8000
To’g’ridan-to’g’ri mehnat	3500
Ustama ishlab chiqarish	1000
Ushbu oyda oldingi jarayondan o’tkazilgan birlik	9000 birlik
Joriy davr tannarxi:	
Oldingi jarayondan o’tkazilgan	$33750
To’g’ridan-to’g’ri material	35100
To’g’ridan-to’g’ri mehnat	62080
Ustama ishlab chiqarish xarajatlari	16975
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida	4000 birlik
Materiallarning tugallanganlik foizi	100%
Qayta ishlashning tugallanganlik foizi	80%

11-masala. “SHell” sanoat yog’lash materiali ikkita jarayonda bir qancha turdagi kimyoviy xom-ashyolarni qayta ishlash natijasida olinadi. 1-jarayonning mahsuloti 2-jarayonga o’tkaziladi, qaysiki bu jarayonda boshqa kimyoviy elementlar bilan aralashtiriladi. Davr uchun ishlab chiqarish jarayoni xarajatlari quyidagini tashkil etadi:

1-Jarayon

Materiallar	3000 kg 1 kg uchun 0.25 $
Mehnat xarajatlari	$120
Jarayon davomida texnikaning ish vaqti	12 soat, 1 s. uchun $20

2-Jarayon

Materiallar	2000 kg 1 kg uchun $84
Mehnat xarajatlari	$84
Jarayon davomida texnikaning ish vaqti	20 soat, 1 s. uchun $13.50

Umumiy ustama xarajatlari $357ni tashkil etib jarayonlar tannarxiga mehnat xarajatlari bazasi asosida qo’shilgan. Normativ chiqishi 1-jarayonda boshlang’ich massasidan 80%, 2-jarayonda boshlang’ich massasidan 90%ni tashkil etadi.

Ishlab chiqarish otxodlari 1-jarayonniki 1 kg $0.20dan, 2-jarayonniki 1 kg. 0.30 $dan sotiladi. Davr uchun mahsulot chiqishi:

1-jarayon 2300 kg.

2-jarayon 4000 kg.

Moddiy ishlab chiqarish zahiralari va ishlab chiqarish jarayonidagi zahiralar hisobot davrining boshida va oxirida 0 ga teng. Barcha otxodlar ko’rsatilgan narxlarda sotilgan.

Talab etiladi:

YUqorida qayd qilingan ma’lumotlarni xarajatlar schetlarida aks ettiring.

12-masala. Suyuq kontsentratli o’g’it ikkita ketma-ket keluvchi jarayonda ishlanadi. Faqat 1-jarayonga kiritiladigan kimyoviy komponentlar sarflanishi spetsifikasi may oyi uchun quyida keltirilgan:

1-Jarayon	L	$
Davr boshida zahira	4000	10800
Davr oxirida zahira	8000	24200
Omborxonaga olingan materiallar	20000	61000

Ishlab chiqarish jarayonlariga oid bo'lgan ma'lumotlar quyidagi jadvalda keltirilgan.

	1-jarayon	2-jarayon
Asosiy ishlab chiqarish ishchilari mehnati, $	4880	10800
To'g'ridan-to'g'ri xarajatlar, $	4270	-
Ustama xarajatlarni taqsimlash me'yorlari	Asosiy ishlab chiqarish ishchilari mehnati xarajatlariga nisbatan 250%	Asosiy ishlab chiqarish ishchilari mehnati xarajatlariga nisbatan 100%
Mahsulot chiqishi, l	8000	7500
Ishlab chiqarish jarayoni, boshlang'ich, l	Yo'q	Yo'q
Ishlab chiqarish jarayoni, oxirida, l	5600	Yo'q
Mahsulotning normada chiqishi	Kiritilgan resurslarga nisbatan 85%	Kiritilgan resurslarga nisbatan 90%
Otxodlarni sotishdan tushgan tushum, $	Yo'q	Yo'q

Talab etiladi:

(a) May oyida jarayonlarning natijalarini aks ettiruvchi schetlarni va ishlab chiqarish tannarxi hisobotini tayyorlang.

XULOSALAR (MUHIM TUSHUNCHALAR VA QOIDALAR)

Ma’ruza matnida keltirilgan mavzularda muhim tushunchalar va qoidalarni umumlashtirish asosida quyidagi xulosalarni qilish mumkin:

1. Moliyaviy hisob bu buxgalteriya hisobiga oid Qonun va hisob tamoyilari asosida yuritiladigan va asosan korxonaning moliyaviy holati bilan bog’liq axborotlarni shakllantiradigan tizim hisoblanadi. Menejerlarni bajarilayotgan jarayonlar to’g’risida tezkor axborotlarni olishda va boshqarish qarorlarini qabul qilishda zarur axborotlar bilan ta’minlashda boshqaruv hisobi muhim rol o’ynaydi.

Boshqaruv hisobi – bu mavjud ob’ektlarni boshqarish uchun zarur bo’lgan axborotlarni identifikatsiyalash, o’lchash, to’plash, tizimlashtirish, tahlil va interpritatsiyalash hamda uzatishdir.

2. Boshqaruv buxgalteriya hisobining tarkibiy elementlari bo’lib, quyidagilar hisoblanishi lozim: tannarx buxgalteriya hisobi, strategik rejalashtirish, byudjetlashtirish, ichki audit va qarorlarni qabul qilish.

Bir butun buxgalteriya hisobi tizimini tashkil etuvchi boshqaruv buxgalteriya hisobi va moliyaviy buxgalteriya hisobi o’rtasida qat’iy chegaralarni belgilash, bizningcha maqsadga muvofiq emas. Faqat, ular ayrim belgilari bo’yicha bir-biridan farqlanishi mumkin. CHunki, ularning har ikkalasi ham pirovard natijada foydalanuvchilarning axborotlarga bo’lgan talablarini qondirishga xizmat qiladi.

3. Adabiyotlarni tadqiq qilish asosida xulosa qilish mumkinki, buxgalteriya hisobiga boshqaruvdagi alohida funktsiyalarni biriktirish maqsadga muvofiq emas. Buxgalteriya hisobi boshqaruv faoliyatida rejalashtirish vositasi sifatida «byudjet»larni tayyorlashda bevosita ishtirok etish, nazorat qilish vositasi sifatida esa harakatlar natijalarini o’lchab “bajarilishlar hisobotlari”ni tuzish va haqiqiy natijalar bilan rejani taqqoslash asosida mavjud farqlarni aniqlash, shuningdek, boshqaruv tizimida “teskari bog’liqlik»ni o’rnatish tizimidan iboratdir.

4. Xarajatlar tushunchasi tannarx tushunchasidan kengroqdir.

Xarajatla*r* korxona o’z maqsadlariga erishish uchun (mahsulot ishlab chiqarish, tovar xaridi, xizmatlar) sarflangan resurslar qiymatining puldagi ifodasidir.

Tannarx esa mahsulotlarni ishlab chiqarish, ishlarni bajarish va xizmatlarni ko’rsatish orqali mahsulot qiymatini yaratish bilan bog’liq xarajatlardir. Bunday xarajatlarni ishlab chiqarish xarajatlari ham deb atashadi.

Hozirgi kunda xarajatlar (tannarx) hisobi tizim sifatida yuzaga kelmoqda. ***Tannarx hisobi tizimi -*** bu tannarx ob’ektiga doir bo’lgan axborotlarni o’lchash, yozuvini amalga oshirish, tahlil va interpritatsiya qilish hamda tannarx hisobotini tuzishda qo’llaniladigan muntazam-davriy jarayonlar va protseduralar majmuasidan iboratdir.

5. Tannarx ob’ektlariga olib borish usuliga qarab: bevosita va bilvosita xarajatlarga bo’linadi.

Bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) xarajatlar – bu aniq tannarx ob'ektiga iqtisodiy mohiyatiga ko'ra to'g'ridan to'g'ri identifikatsiyalanadigan (olib borish mumkin bo'lgan) xarajatlardir.

Bilvosita xarajatlar (to'g'ridan to'g'ri bo'lmagan) xarajatlar – bu aniq tannarx ob'ektiga iqtisodiy mohiyatiga ko'ra to'g'ridan–to'g'ri identifikatsiyalanmaydigan (olib borish mumkin bo'lmagan) xarajatlardir.

6. Xarajatlarni foydani harakatlantirish davriga olib borilishiga qarab: mahsulot tannarxi va davr xarajatlari.

Mahsulot tannarxi – bu savdo korxonalarida tovarlarni xarid qilish, ishlab chiqarish korxonalarida esa mahsulotni ishlab chiqish xarajatlaridir.

Bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) material bu ishlab chiqarishda uning asosini tashkil etadigan, ya'ni tayyor mahsulot shu materialdan yaratiladigan xom-ashyo va zahiradir. Ishlab chiqarishda yordamchi yoki ikkilamchi ahamiyatga ega bo'lgan materiaallar ham ishlatiladi. Bunday materiallar *bilvosita xarajatlar* bo'lib ularni *ishlab chiqarish ustama xarajatlariga* olib borish qabul qilingan.

Bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) mehnat bu ishlab chiqarishga jalb qilingan materiallarni tayyor mahsulotga aylantirish va mahsulot turlariga to'g'ridan-to'g'ri identifikatsiyalash mumkin bo'lgan xarajatdir. Ishlab chiqarish bilan bilvosita aloqador bo'lgan va ularning mehnati bir qancha tannarx ob'eklariga talluqli bo'lgan hollarda ishchilarning mehnati bilvosita xarajat sifatini e'tirof etilib *ishlab chiqarish ustama xarajatlariga* olib boriladi.

Ustama ishlab chiqarish xarajatlari (manufacturing overHead MOH) - bu mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatish jarayonida qatnashadigan to'g'ridan-to'g'ri material va to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlaridan tashqari barcha amalga oshirilgan bilvosita ishlab chiqarish xarajatlaridir.

Davr xarajatlari – bu zahiralar tannarxiga olib borilmaydigan va yuz berish vaqti qaysi davrga oidligiga qarab o'sha hisobot davriga olib boriladigan xarajatlardir. Davr xarajatlari *sotish xarajatlari* va *ma'muriy-boshqaruv xarajatlaridan* tashkil topadi.

Sotish xarajatlariga tayyor mahsulotlarni saqlash va ularni xaridorlarga etkazish bilan bog'liq xarajatlar kiradi. *Ma'muriy-boshqaruv xarajatlari* yuz berish vaqtidan (tayyor mahsulot ishlab chiqishgacha yoki undan keyin) qat'iy nazar davr xarajatlari deb e'tirof etiladi.

7. Tannarx drayveri (omili) bu har qanday omil bo'lib, qaysiki uning o'zgarishi tannarx ob'ektiga bog'liq holda jami xarajatlarning o'zgarishi sabab bo'ladi.

O'zgaruvchan xarajatlar tannarx drayveriga, ya'ni mahsulot hajmi yoki faoliyat darajasiga to'g'ridan-to'g'ri mutonasib (proportsional) ravishda o'zgaradi, ya'ni mahsulot hajmi ikki karra ko'paysa, o'zgaruvchan xarajatlar ham ikki karra ko'payadi.

Doimiy xarajatlar o'rganilayotgan davrda tannarx drayveri, ya'ni mahsulot hajmi va faoliyat darajasining katta o'zgarishi diapazonida miqdor jihatdan o'zgarishsiz qoladi.

8. Omillar bog'liqligini o'rnatish uchun odatda regressiya tenglamasidan foydalaniladi.

Agar, bitta bog'liq bo'lmagan o'zgaruvchan va bog'lanish chiziqli bo'lsa, regressiya tenglamasi to'g'ri chiziq tenglamasi ko'rinishiga ega bo'ladi:

$$Y = a + bX$$

Bunda, *u - x* aktivlik darajasida umumiy xarajatlar;

a – davrda umumiy doimiy xarajatlar;

b – mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlar.

x - mahsulot hajmi yoki xarajat omili.

9. Xarajatlarning funktsiyalarini baholash usullari:

1. Muhandislik usuli;
2. Schyotlar tahlili;
3. eng katta va eng kichik qiymat;
4. Diagrammada ifodalash usuli (Grafik metod);
5. Regressii.

10. TMZlarni hisobga olishning ***uzluksiz*** va ***davriy tizimlari*** qo'llaniladi. *TMZlar uzluksiz tizimida* TMZlar balans schyotida kirim va chiqim hujjatlari asosida to'liq ma'lumotlarni yozish orqali yuritiladi. *TMZlar davriy hisobida* detalli hisob yuritilmaydi. TMZlarning haqiqiy miqdori inventarizatsiya qilish orqali aniqlanadi.

11. Korxonalar zahiralarga qilinayotgan sarmoyalarning optimal darajasini belgilashlari uchun ***zahiralarning tannarxini*** aniqlashlari lozim. Zahiralar tannarxi quyidagi kategoriyalardan tarkib topadi: *buyurtma qilish tannarxi; saqlash tannarxi va zahiralarni chiqarish tannarxi*

12. ***Buyurtmaning optimal miqdorini (EOQ) yoki optimal miqdordagi partiyasi*** shunday buyurtma qilingan miqdorki, buyurtma hajmi va zahiralarni saqlash qiymati minimal bo'ladi.

EOQ ni aniqlashning formulasi zahiralarning buyurtma qiymati va saqlash xarajatlarining grafikasi asosida aniqlanadi. Quyidagi belgilashlarni kiritib olamiz:

A = Davr uchun ehtiyojdan kelib chiqib talab qilinadigan zahiralarning miqdori.

R = Bitta buyurtmani bajarish xarajatlari.

U = Har bir nomdagi birlikning tannarxi

I = Birlikning tannarxiga nisbatan hisoblangan foizlarda ifodalangan zahiralarni saqlash xarajati

Ushbu o'zgaruvchilar jami buyurtma xarajatlari va jami saqlash xarajatlarini aniqlashda foydalanish va ushbu summani minimallashtirish asosidagi natijani quyidagi matematik formula orqali aniqlash mumkin bo'ladi:

$$EOQ = \sqrt{2AP/UI}$$

13. *Kombinatsiyalashgan ish haqi tizimida* ishbay ish haqi bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot birligiga nisbatan ishbay stavkasi belgilanadi. Lekin, bunda minimal haftalik ish haqi kelishiladi. Agar haftalik ish haqi belgilangan minimaldan kam bo'lgan hollarda unga vaqtbay asosida belgilangan minimal ish haqi to'lanadi.

Moddiy rag'batlantirish tizimini qo'llashdan maqsad ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligi xarajatlarini qisqartirish hisoblanadi. *Mehnatga haq to'lashning mukofat tizimi* ham ishbay to'lovga asoslanadi va bu tizimda vaqtbay hamda ishbay tizimidagi ayrim kamchiliklar mavjud emas. Mukofatli rag'batlantirishning asosiy g'oyasi normativ ishbay rastsenkasi bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish va tejab qolingan vaqtga qo'shimcha haq to'lashga asoslanadi. Ushbu to'lovning ikkita usuli qo'llaniladi:

* Ishchi 50% tejab qolgan vaqt uchun oladi, ya'ni

Mukofat = (Normativ vaqt - Haqiqiy vaqt) X soat stavkasi /2

** Mukofat miqdori sarflangan vaqtni yo'l qo'yiladigan vaqtga nisbati ko'rinishida aniqlanadi:

$$\text{Мукофат} = \frac{\textit{Haqiqiy vaqt}}{\textit{Normativ vaqt}} \; X \; \textit{tejalgan vaqt X soat stavkasi}$$

14. Ko'pchilik kompaniyalarda ish haqi bo'yicha xarajatlar xarajatlarning salmoqli moddasini tashkil etadi va shu bois, davriy ravishda o'lchangan mehnat unumdorligini rejalashtirilgan miqdor bilan taqqoslab turish muhimdir. Bunda "normativ soatlardan" foydalaniladi.

Normativ soat – bu bir soat davomida tajribali xodim tomonidan me'yorlarga muvofiq ishlab chiqarilishi shart bo'lgan mahsulot birligi miqdori hisoblanadi.

Mehnat unumdorligi koeffitsienti quyidagicha aniqlanadi:

$$\frac{\textit{Mahsulotni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan normativ vaqt}}{\textit{Haqiqatda sarflangan soatlar}}$$

15. Tannarx ob'ekti ishlab chiqarilayotgan mahsulot bo'lgan hollarda bilvosita xarajatlar atamasining o'rniga ***ustama (nakladnoy) ishlab chiqarish xarajatlar*** (UICHX) atamasi foydalanadi. To'g'ridan-to'g'ri xarajatlarni tannarx ob'ektiga aniq yo'naltirilganligi bois, ularni u yoki bu tannarx ob'ektiga to'g'ri va yagona usulda olib borish mumkin. Ustama (nakladnoy) xarajatlar bo'yicha bunday yondashishning imkoni yo'q. Ustama xarajatlarning har bir xarajat ob'ektiga to'g'ridan-to'g'ri olib borish imkoni bo'lmasligining asosiy sababi ushbu xarajatlar bir qancha tannarx ob'ekti bilan aloqadorligi hisoblanadi. UICHXlariga misol qilib bilvosita materiallar; bilvosita mehnat haqi; ishlab chiqarish vositalari va bino amortizitsiyasi; elektr-energiya; yoritish, isitish va sovutish; mol-mulk solig'i; mol-mulk sug'urtasi;

ishchilarning ovqatlanishi va ularga meditsina xizmatini ko’rsatish; boshqa umumishlab chiqarish va umumtsex xarajatlarini kiritish mumkin.

16. Xarajatlarning tannarx ob’ektiga taqsimlash uchun asos ***xarajatlarni taqsimlash bazasi*** yoki ***xarajatlar omillari*** deb ataladi. Taqsimlash bazasi muhim bo’lgan holatlarda ***sabab-oqibat taqsimlanishi*** va taqsimlash bazasi muhim ahamiyat kasb etmagan hollarda ***shartli taqsimlash*** atamalari qo’llaniladi. YAqin vaqtga qadar ko’pchilik kompaniyalar bilvosita xarajatlarni shartli taqsimlash usulidan foydalanib keldilar. Ustama (nakladnoy) xarajatlarni bunday taqsimlash tizimi xarajatlarni ***an’anaviy taqsimlash tizimi*** deb ataladi.

Bilvosita xarajatlarni tannarx ob’ektlari bo’yicha aniq taqsimlashda sabab oqibat taqsimlash usulini qo’llash o’rinlidir. Bundan tizim ***kal’kulyatsiyaning funktsional tizimi*** deb nom olgan (AVS tizimi ham deb ataladi “activity-based costing”).

17. Taqsimlashning ikkibosqichli jarayonidan foydalanish uchun qo’yidagi turtta qadamni amalga oshirilishi talab etiladi:

1) Barcha ishlab chiqarish ustama xarajatlarini *ishlab chiqarish* va *xizmat ko’rsatuvchi xarajat markazlari* bo’yicha taqsimlash;

2) Xizmat ko’rsatuvchi xarajat markazlariga (servis xarajatlari markazi) to’g’ri keladigan xarajatlarni xarajatlarning ishlab chiqarish markazlari bo’yicha qayta taqsimlash;

3) Har bir xarajatlar ishlab chiqarish markazlariga to’g’ri keladigan ustama xarajatlarning alohida stavkasini hisoblash;

4) Ustama xarajatlarni har bir xarajatlarning ishlab chiqarish markazlariga to’g’ri keladigan xarajatlarini mahsulot turlari yoki boshqa tanlangan tannarx ob’ektlariga taqsimlash

Ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasini aniqlash formulasi:

Ustama xarajatlarni taqsimlash stavkasi = Ustama xarajatlar/ taqsimlash bazasi (xarajat omili)

Bu formula tannarxni kalkulyatsiya qilishning ana’aviy va funktsional tizimlarining xar qanday bosqichida qo’llaniladi.

18. Xizmat ko’rsatuvchi bo’limlar asosiy ishlab chiqarish bo’limlariga xizmat ko’rsatishlari bilan birga bir-birlariga ham xizmat ko’rsatadilar. Bunday hollarda xarajatlarni taqsimlash jarayoni qiyinlashadi. Bunda xizmat ko’rsatuvchi bo’limlar boshqa bo’limlarning (qaysiki ularning xizmatidan foydalanadi) xarajatlarini o’zida to’playdi va bu xarajatlar yana qayta taqsimlanishi talab etiladi. YOrdamchi bo’limlarning xarajatlari qo’yidagi usullar yordamida taqsimlanishi mumkin:

- Tug’ridan-to’g’ri (direct);
- Qadamba-qadam (step-down);
- Takror taqsimlash (step-by-step);

- CHiziqli tenglama tizimi (reciprocal)

19. ***Tannarxning funktsional kal'kulyatsiyasi*** *– Activity-Based Costing (ABC)* – bu bevosita ishlab chiqarish hajmining jismoniy hajmiga (masalan, asbob-uskunalar naladkasi, materiallarni joylashtirish va boshqalar) bog'liq bo'lmagan faoliyat turlari (funktsiyalari)ning ustama xarajatlarini mahsulot tannarxiga olib borish usuli bo'lib, bunda ushbu funktsiyalarda mahsulotlarga talablar asosida xarajatlarni taqsimlashning maxsus stavkalari hisoblanib chiqiladi.

Hajm ko'rsatkichlari ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi va sarflanayotgan resurslar o'rtasida o'zgaruvchan bog'liqlik bo'lgan hollarda aniq ma'lumotlarni beradi, ya'ni o'zgaruvchan xarajatlar uchun to'liq muvofiq keladi. Bu resurslarga to'g'ridan-to'g'ri material, to'g'ridan-to'g'ri mehnat, o'zgaruvchan elektroenergiya va asbob-uskunalar bilan bog'liq o'zgaruvchan xarajatlarni misol keltirish mumkin. Lekin, faoliyat uchun zarur bo'lgan hamda nisbatan qisqa muddatli kelajakda doimiy bo'ladigan ko'pchilik resurslar (funktsiyalar) jismoniy hajm ko'rsatkichlari bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lmaydi. Bundan funktsiyalarga *materiallar xaridi, materiallarni joylashtirish, asbob-uskunalar naladkasi, ishlab chiqarish jarayoni grafikasini ishlab chiqish, mahsulotlarni oraliqlarda nazorat qilish.*

20. Tannarxning buyurtmali kal'kulyatsiyasi – bu tannarxni kal'kulyatsiya qilish metodi bo'lib, bunda maqsadli xarajat (hisob ob'ekti) bo'lib mahsulotning (ish, xizmat) o'zi yoki mahsulotning katta bo'lmagan partiyasi, ya'ni buyurtmalar hisoblanadi. Ushbu mahsulot (ish, xizmat) ko'p hollarda buyurtma deb yuritiladi. Bundan ushbu kal'kulyatsiya qilish metodining nomlanishi kelib chiqadi. Tannarxni kal'kulyatsiya qilishning buyurtmali usulida xarajatlar aniq mahsulotga to'g'ri va onson yondashiladi.

21. Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlar stavkasini hisoblash uchun quyidagi bosqichdagi ishlar amalga oshiriladi.

1-bosqich. Taqsimlash bazasi tanlanadi va u barcha mahsulotlar uchun (tannarx ob'ekti) umumiy bo'linuvchi bo'lishi kerak. Taqsimlash bazasi bo'lib to'g'ridan-to'g'ri mehnat soatlari, to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari va mashina soatlari va boshqa bazalarni misol keltirish mumkin.

2-bosqich. Rejalashtirilayotgan yil uchun fabrika ustama xarajatlarining byudjetlarini tuzish talab etiladi. Bunda ikki masala hal qilinishi lozim bo'ladi: (a) byudjetlashtirilgan jami ustama va b) taqsimlash bazasi uchun asos qilib olinadigan byudjetlashtirilgan hajm raqami.

3-bosqich. Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlarning stavkasini hisoblash. Buning uchun byudjetlashtirilgan jami ustama xarajatlarini taqsimlash bazasi bo'lgan byudjetlashtirilgan hajm raqamiga bo'lish talab etiladi, ya'ni:

Taqsimlashning byudjetlashtirilgan ustama stavkasi = jami byudjelashtirilgan fabrika ustamasi / byudjetlashtirilgan taqsimlash bazasi jami hajmi

4-bosqich. Hisobot sanasi yakuni bilan haqiqiy taqsimlash bazasini aniqlab olish talab etiladi. Misol uchun haqiqiy ishlangan mashina soat.

5-bosqich. Byudjetlashtirilgan ustama xarajatlari stavkasi haqiqiy taqsimlash bazasiga ko'paytirilib, mahsulot yoki ishlarning tannarxiga olib boriladigan ustama xarajatlar summasi aniqlanadi.

6-bosqich. Yil so'ngida mahsulot tannarxiga olib borilgan ustama xarajatlar summasi bilan haqiqatda jamg'arilgan ustama xarajatlari summasi o'rtasidagi farq aniqlanadi.

22. Jarayonli kalkultsiyani quyidagi beshta bosqichga bo'lish maqsadga muvofiqdir:

- ***Birinchi bosqich***: Birliklarning jismoniy miqdorini hisoblab chiqish.
- ***Ikkinchi bosqich***: Xarajatlar moddalari bo'yicha birlik tannarxini hisoblashda ekvivalent birliklar miqdorini aniqlash.
- ***Uchinchi bosqich***: Xarajat moddalari bo'yicha hamda jami tannarxni Ishlab CHiqarish Jarayoni scheti ma'lumotlari bo'yicha aniqlash.
- ***To'rtinchi bosqich***: ekvivalent birlik tannarxini hisoblash.
- ***Beshinchi bosqich***: Tannarxni to'liq yakunlangan birliklar hamda Ishlab CHiqarish Jarayoni oxiridagi birliklarga taqsimlash.

23. 1-qadamdagi hisob-kitoblar jarayonli kalkulyatsiyaning ikkita usuli (o'rtacha salmoqli hamda FIFO) uchun ham bir xil amalga oshiriladi. Lekin, 2-5-qadamdagi hisob-kitoblar tanlangan usulga bog'liq bo'ladi.

- ***O'rtacha salmoqli*** – bu sanagacha bajarilgan ishlarning jamiga asoslanadi (barcha salmoqli qiymatning joriy davr davomida tayyorlangan va boshqa jarayonga o'tkazilgan birliklarga *plyus* ishlab chiqarish jarayoni oxiridagi qoldiqlarning bajarilgan qismiga o'tkazilishiga tayanadi)
- ***FIFO*** – faqat joriy davrda bajarilgan ishlarga asoslanadi (Qiymatning kelib tushgan va tugallangan birliklarga *plyus* joriy davrda ishlab chiqarish boshida va oxiridagi qoldiqlarga o'tkazilishiga tayanadi)

ILOVALAR

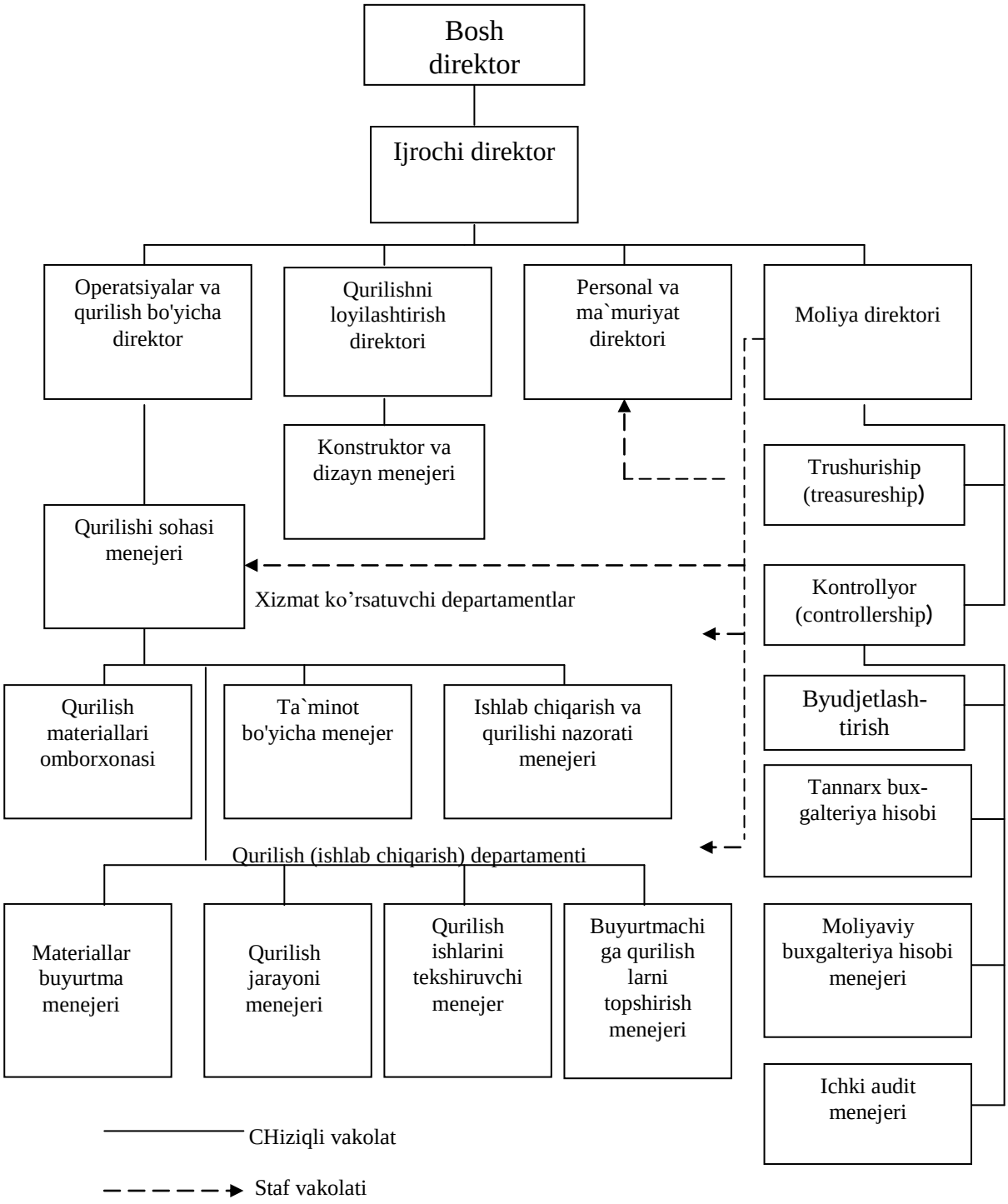

1-ilova. Buyuk Britaniyadagi “Laing Alarko JV” kompaniyasining Samarqand sigaret fabrikasi qurilishi loyiќasi bo’yicha ishlagan “Leng Alarko Uzbekiston ” sho’’ba korxonasi tashkiliy tuzilishi.

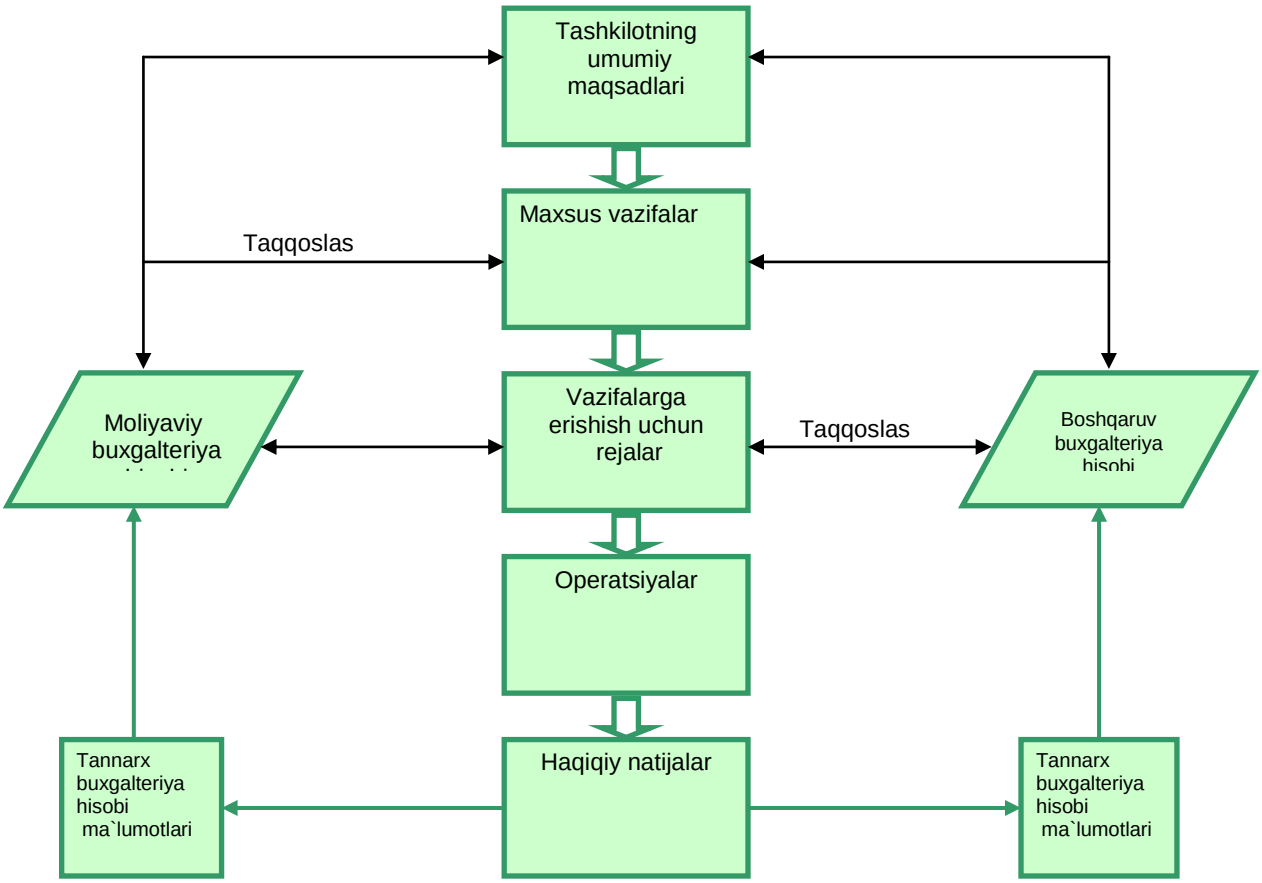

2-ilova.
(Manba: Lester E. Heitger and Serge Matulich COST ACCOUNTING - 6-betdagi chizma qayta ishlandi).

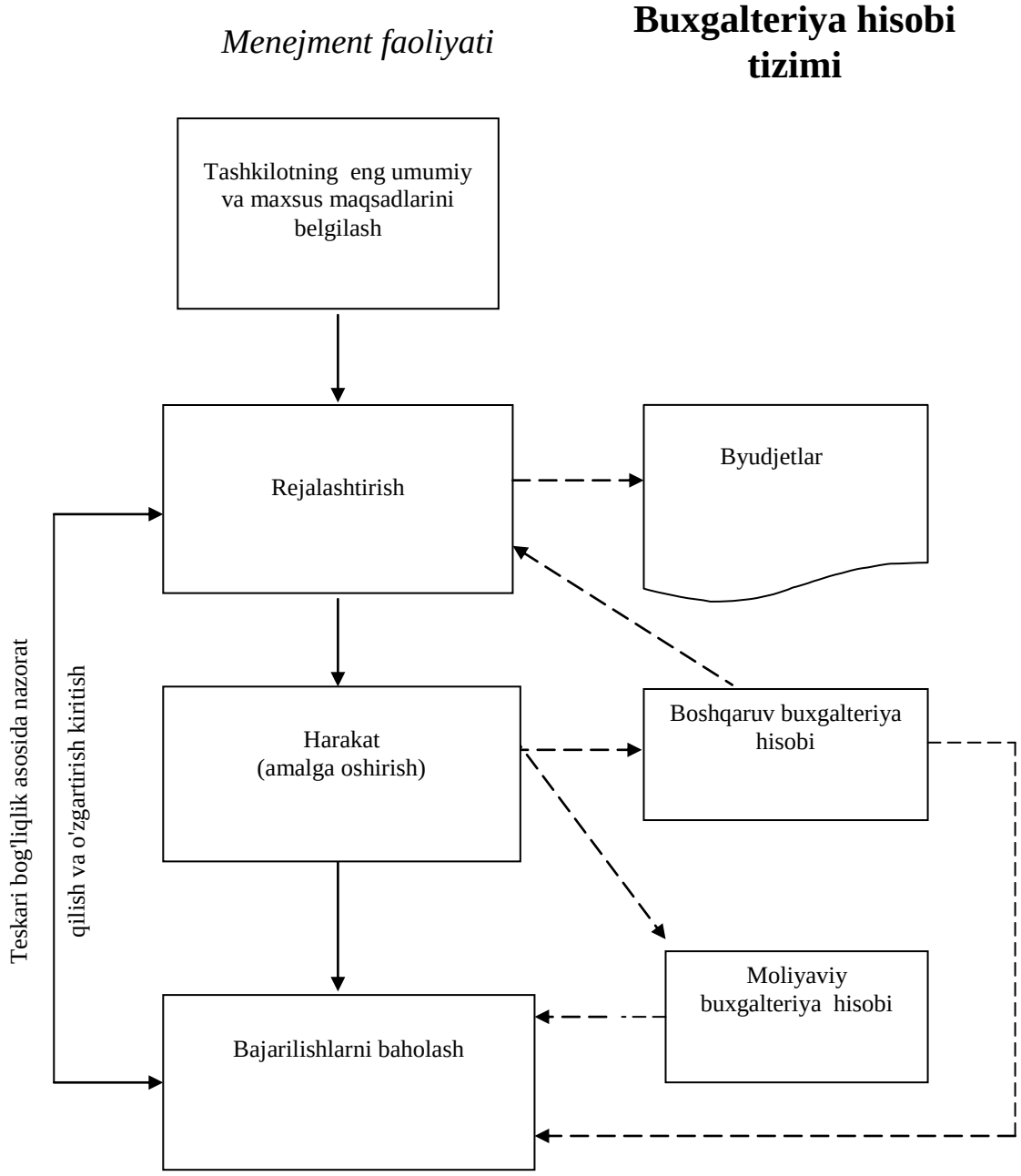

3-ilova. Menejment faoliyati va unda buxgalteriya hisobi tizimining ishtiroki.

(Manba: CHarles T. Horngren, George Foster. Cost accounting. Prentice-Hall International, Inc. 1991. 5-betdagi chizma qayta ishlandi).

5–ilova

AQSH dagi Buxgalterlar Milliy Assotsiatsiyasi tomonidan e'tirof etilgan bosh*qaruv* (***menejmentlik) va moliyaviy buxgalteriya hisobi o'rtasidagi farqlar***

Belgilari	**Boshqaruv (menejmentlik) buxgalteriya hisobi**	**Moliyaviy buxgalteriya hisobi**

1. Bosh foydalanuvchilariga qarab (Primary users)	**Turli xil darajadagi menejerlar**	**Tashqi doiralar, jumladan, sarmoyadorlar va davlat ma'murlari, biroq faqat tashkilotning yuqori darajadagi menejerlari**
2. Tanlovdagi erkinlik (Freedom of choice)	**Tannarxning menejment qarorlarining saviyasini oshirish asosida daromadlarga aloqadorligidan boshqasiga amal qilmaslik**	**Umum qabul qilingan buxgalteriya hisobi tamoyillariga (GAAP) amal qilish**
3.Xulqiy ishtirok (BeHavioral implications)	**Menejerlarning kunlik xulq atvoriga o'lchovlar va hisobotlar qanday ta'siri to'g'risida qiziqadi.**	**Iqtisodiy hodisalar qanday o'lchanilishi va tahlil qilinishi to'g'risida qiziqadi. Xulq atvor ikkinchi darajali ќisoblanadi.**
4. Vaqt orentatsiyasi (Time focus)	**Kelgusidagi orentatsiyasi: boshlang'ich yozuvlar kabi byudjetdan formal foydalanish. Misol: 19x3 byudjet versiyasi 19x3 xaqiqiy bajarilishi**	**O'tgan orentatsiyasi: boshlang'ich qiymatlanishi. Misol uchun 19x3 haqiqiy versiyasi 19x2 haqiqiy bajarilishi**
5. Vaqt oralig'i (Time span)	**Soatdan tortib 10 yoki 15 yil vaqt oralig'ida moslanuvchan tebranadi.**	**Kam moslanuvchan . Odatda bir yil yoki choraklikni o'z ichiga oladi.**
6. Hisobot (Reports)	**Hisobotning detalligi: birlikning qismlari, mahsulotlar, departamentlar, hududlar va boshqalar to'g'risidagi detalli qiziqadi**	**Summali hisobotlar: Asosan butun bir birlik to'g'risida qiziqadi**
7.Faoliyatning yoritib berilishi (Delineation of activities)	**O'rganish doirasi aniq chegaralanmagan. ekonomiks, qarorlar asosi, xulq atvor fanlarida "Heavier" qo'llaniladi**	**O'rganish doirasi ko'proq aniq chegaralangan. Bog'liq fanlarda " ligHter" qo'llaniladi**

Manbasi: CHarles T. Horngren , Gary L. Sundem. Introduction to management accounting. London 1993, 20 r.

8-ilova

Olimlar tomonidan tovar-moddiy zahiralar qiymatini baholash usullarining e'tirof etilishi

Afzalliklari va kamchiliklari	**R.Ќer-manson**	**B.Nidlz**	**R.N.En-toni**	**Bayrashev A.Z.**
	1	2	3	4
I. Hammasini identifikatsiyalash usuli :				
Afzalliklari:				
1. Sotilgan zahiralar va oxirgi qoldiq zahiralarining tannarxi haqiqatdagi maxsus identifikatsiyalangan tannarxga asoslanadi-1,2,3.	+	+	+	
2. Yirik hajmdagi zahiralar, masalan avtomobil, mebellar va boshqa har birini identifikatsiyalash qo'lay bo'lgan zahiralar bo'yicha ushbu usulning qo'llanilishi samaralidir-1,2				
3. Tannarx oqimini o'z ichiga olmasdan, balki zahiralarning jismoniy harakatidagi tannarxni tavsiflaydi.-1	+	+		
4. "Uzluksiz" va "davriy" zahiralar usulida bir xil natijani ta'min etadi va etarli darajada aniq hisoblanadi–1	+			
Kamchiliklari:	+			
1. Hamma vaqt ham ayni bir xil zahiralarda qaysi identifikatsiyalangan tannarxga oidligini aniqlash qiyinlashadi –1, 2				
2. Daromadlarni monupulyatsiyalashuviga imkon tuђiladi.-1, 2	+ +	+ +		
II. FIFO				
Afzalliklari:				
1. Qo'llash juda qo'lay hisoblanadi-1	+			
2.Tannarx harakati zahiralarning normal fizik harakati bilan korrespondentsiyalanadi.-1,3				
3.Daromadlarning monipulyatsiyasiga imkon tuђilmaydi-1	+		+	
4. Zahiralarning buxgalteriya balansidagi summasi joriy bozor qiymatiga yaqinlashadi.-1 ,3, 4	+			
5."Uzluksiz" va "davriy" zahiralar usulida bir xil natijani ta'min etadi -1				
6. FIFOda zahiralarning fizik harakatiga boђliq bo'lmagan holda qiymat harakati hisobga olinadi-2	+ +		+	+
7. Inflyatsiya sharoitida hisobotlarda foyda summasini oshirib ko'rsatish-3				
Kamchiliklari:		+		
1.Qog'ozdagi foydani qayd qilishi-1				
2.Inflyatsiya davrida qo'llanilishi soliq yukining oshishiga olib keladi-1				
3.Iqtisodiy taraqqiyot doirasining daromad ko'rsatkichiga ta'sirini oshiradi-2	+			
4.Foydani potentsial oshirib ko'rsatadi va zahiralar hisobini qiyinlashtiradi-4	+			
		+		
				+
III. LIFO				
Afzalliklari:				
1. Foydani aniqroq hisoblash imkonini beradi (realizatsiya qilingan zaharalar keyingi bahoda hisoblanadi)-1,2	+	+		
2.Inflyatsiya davrida qo'llanilishi yalpi daromadni (sof foyda) kamaytirib ko'rsatish imkonini tug'diradi.-1, 4	+			+
3. Iqtisodiy taraqqiyot doirasi ta'sirini tekislaydi-2		+		
4.Soliqlarning kamayishi-4				+
Kamchiliklari:				
1.Zahiralarning tannarxi uning fizik harakati bilan muvofiqlashmaydi-1, 3,4	+		+	+
2. Zahiralarning balansdagi qiymati hozirgi kundagi qiymatida ifodalanmaydi-1, 2, 3,4				
3. Daromadlarnimanipulyatsiyalashuviiga yo'l qo'yiladi-1.	+	+	+	+
4. Inflyatsiya sharoitida tovarlar narxi tushgan taqdirda soliqqa tartiladigan daromadning oshishiga va soliqlarning ko'payishiga olib keladi –3	+		+	
5.Inflyatsiya sharoitida tovarlar narxi oshsa, foydani kamaytirilib ko'rsatiladi va aktsiyaga to'g'ri keladigan foyda summasi kamayadi-3			+	
6. Kutilayotgan aylanma kapital qiskaradi-4				+
IV. Œrtacha salmoqli qiymat usuli:				
Afzalliklari:				
1. FIFO va LIFO usulining o'rtalama natijasini beradi-1,3	+		+	
2. Daromadlarning manipulyatsiyalashuvi ancha qiyinlashadi-1	+			
3. Hisob-kitoblar soddalashadi va minimumlashadi-4				+
Kamchiliklari:				
1. Daromadlarni baholashda eng so'ngi narxlar bo'yicha amalga oshirilmaydi-2		+		
2. Zahiralar tannarxini real qiymatidan farq qilgan holda baholaydi.-4				+

SAVDO-TIJORAT KOMPANIYALARI (CHAKANA YOKI ULGURJI SAVDO)

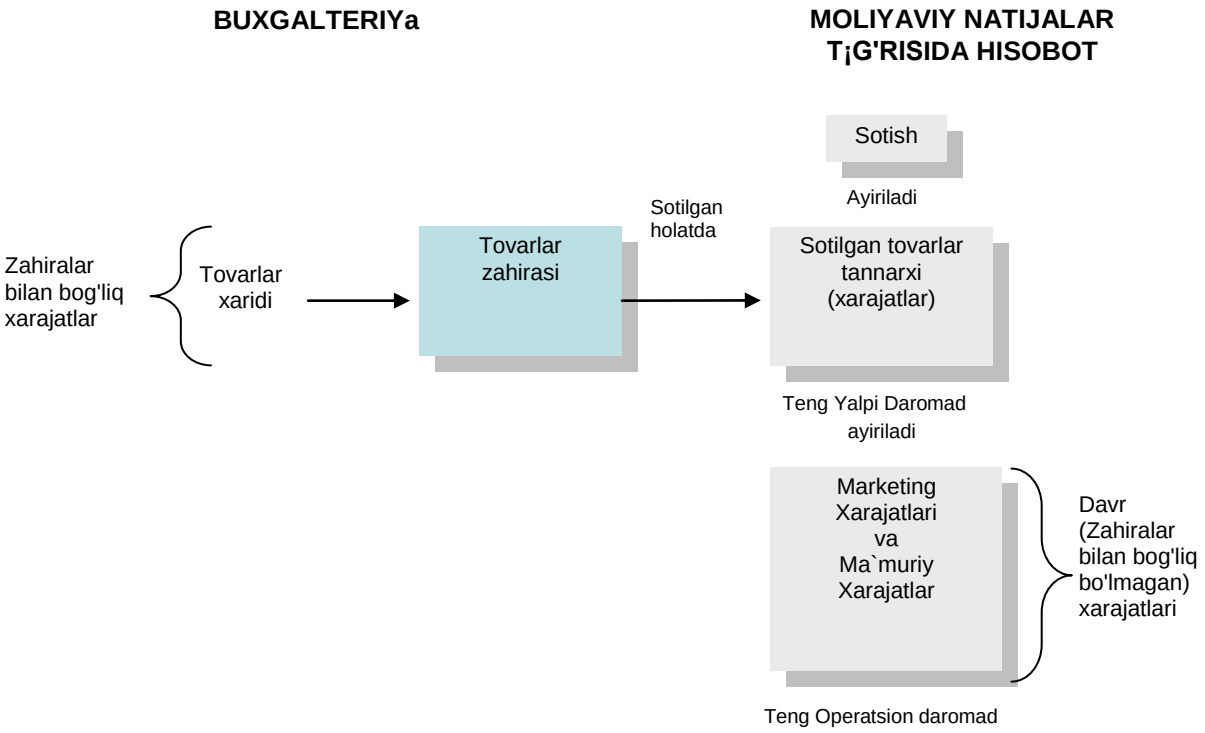

9-ilova. Savdo-tijorat kompaniyalari xarajatlar sxemasi

ISHLAB CHIQARISH KOMPANIYASI

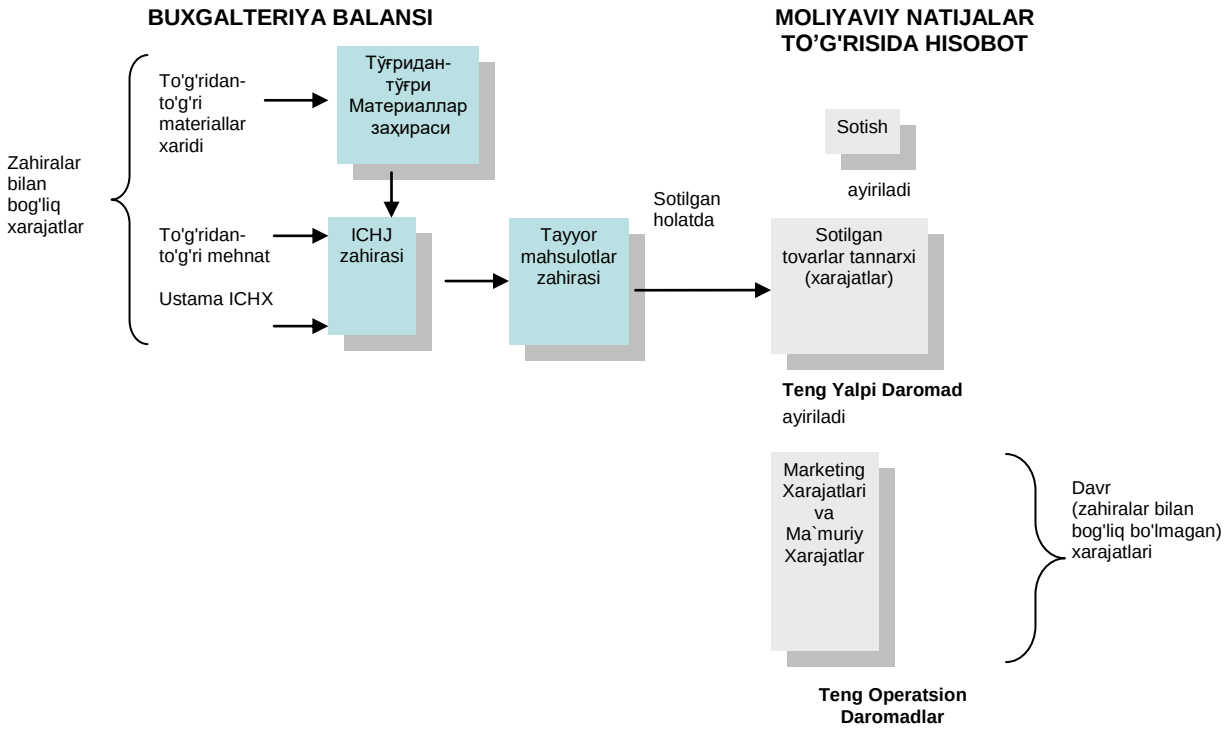

10-ilova. Ishlab chikarish kompaniyasi xarajatlar sxemasi

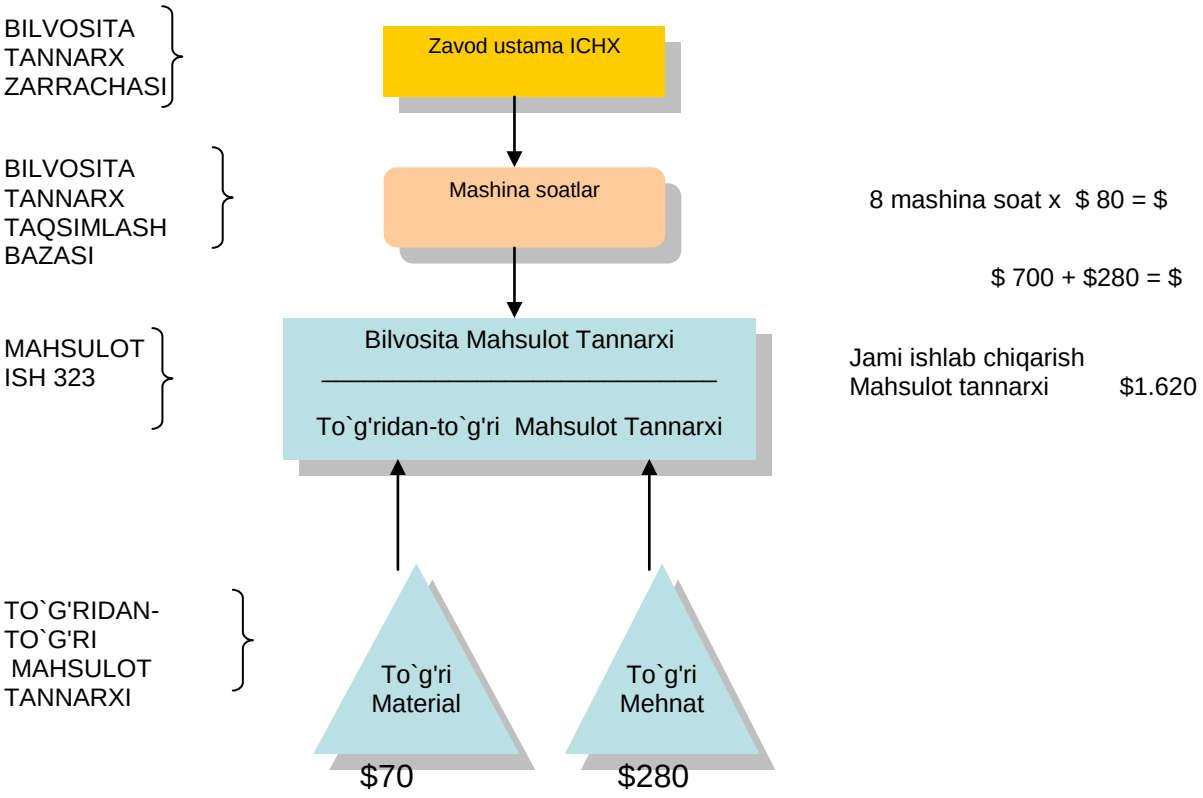

12-ilova. Bilvosita xarajatlarni taqsimlash.

1-METOD : ZUDLIK BILAN YoZUVLARNI AMALGA OSHIRISH

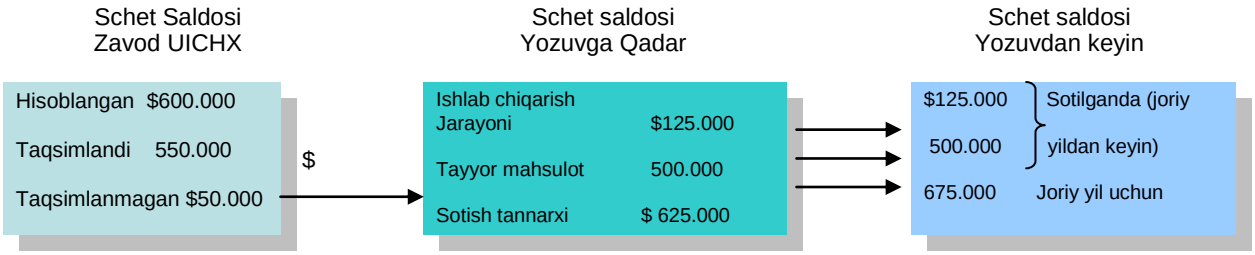

2-METOD: ZAHIRALAR VA SOTILGAN TOVARLAR TANNARXI O`RTASIDA

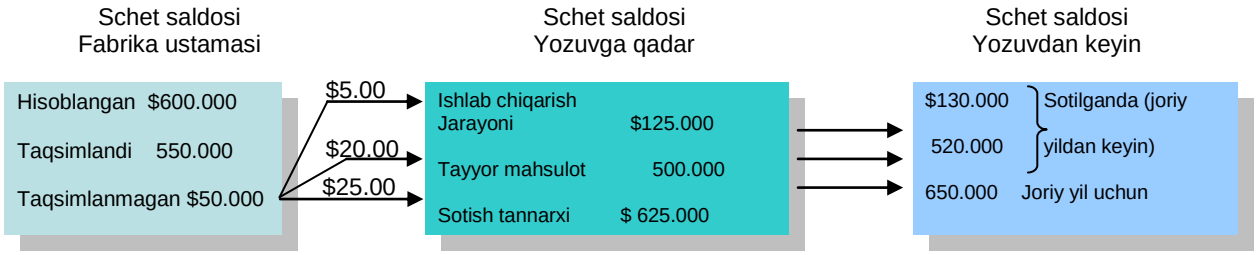

13-ilova. Taqsimlanmay qolgan UICHX qayta taqsimlash usullari

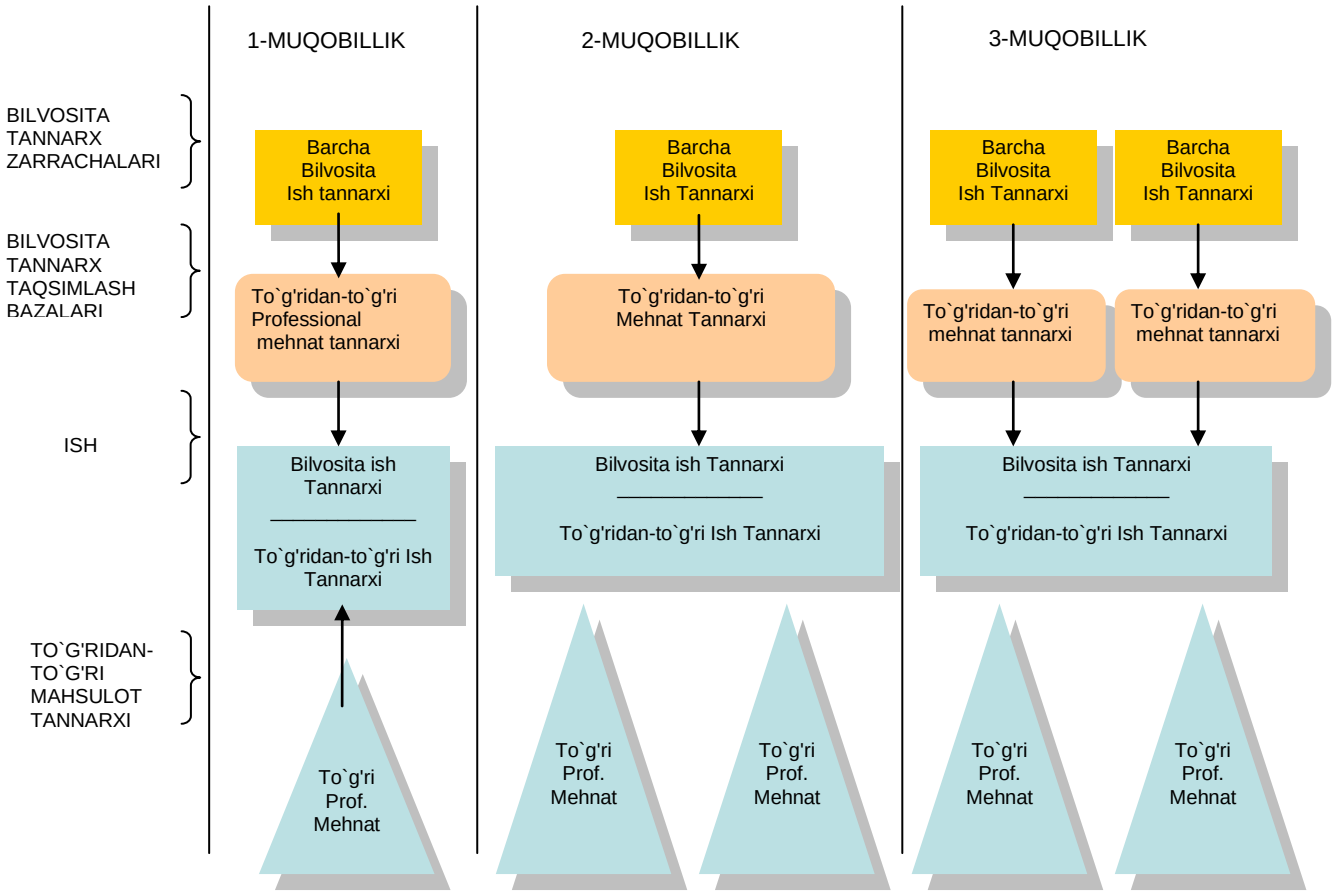

14-ilova. Muqobil usullar

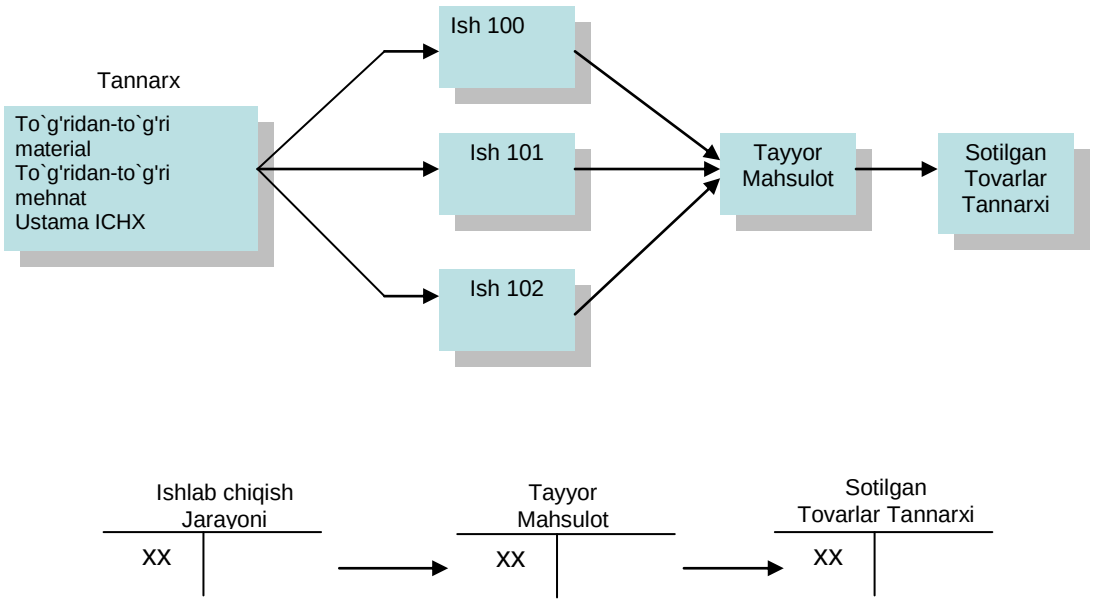

15-ilova.
BUYURTMALI kalkulyatsiya: Misol chop ettirish, qurilish, ta'mirot va yuvelir buyurtmalari

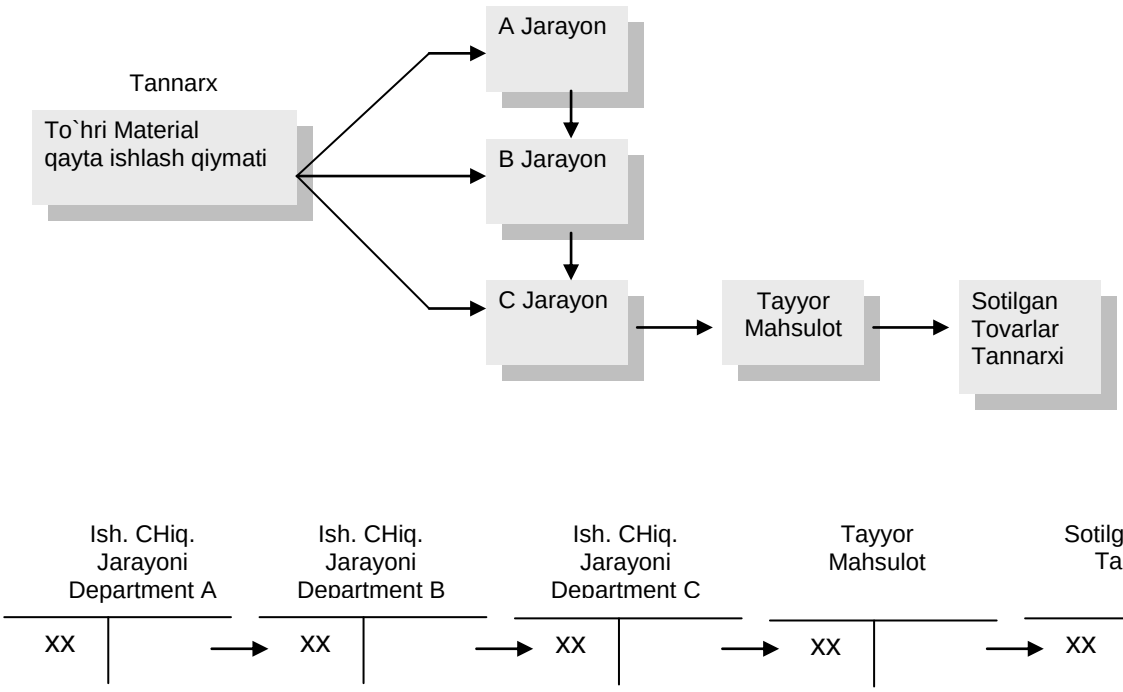

16-ilova. Jarayonli kalkulyatsiyada tannarx shakllanishi

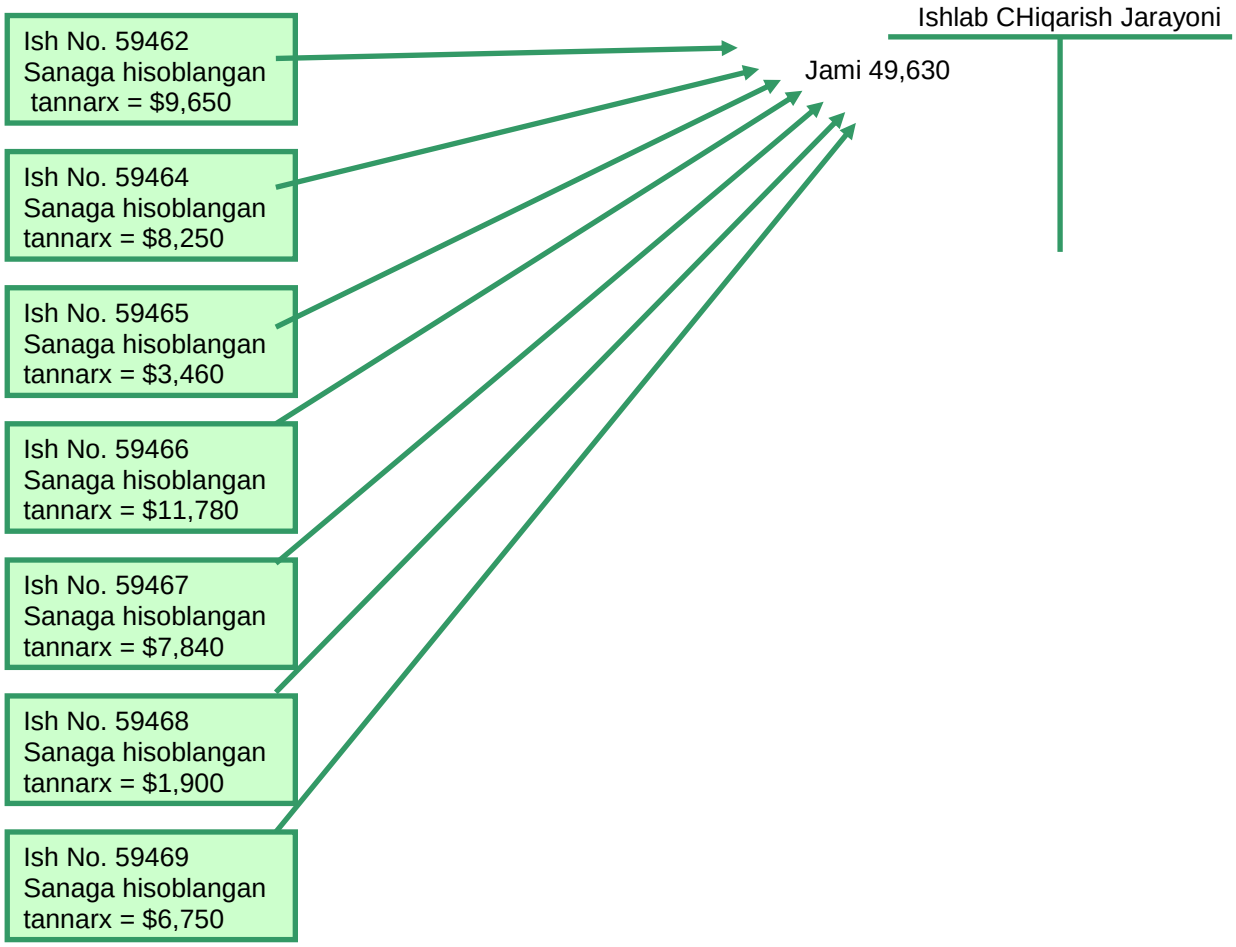

17-ilova. (Manba: Lester E. Heitger and Serge Matulich COST ACCOUNTING - 134-betdagi chizma qayta ishlandi).

MAHSULOTLARNING JISMONIY OQIMI

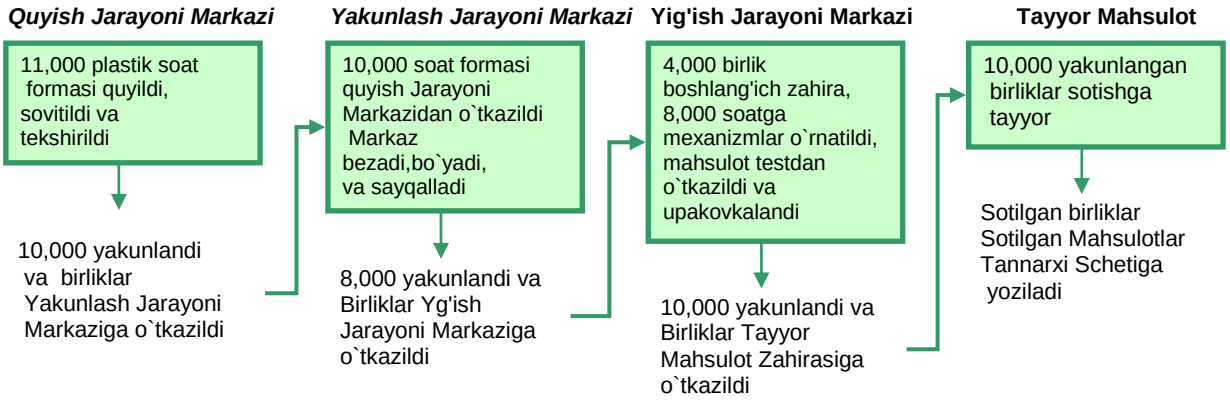

18-ilova. (Manba: Lester E. Heitger and Serge Matulich COST ACCOUNTING - 170-betdagi chizma qayta ishlandi).

ISHLAB CHIQARISH TANNARXI OQIMI

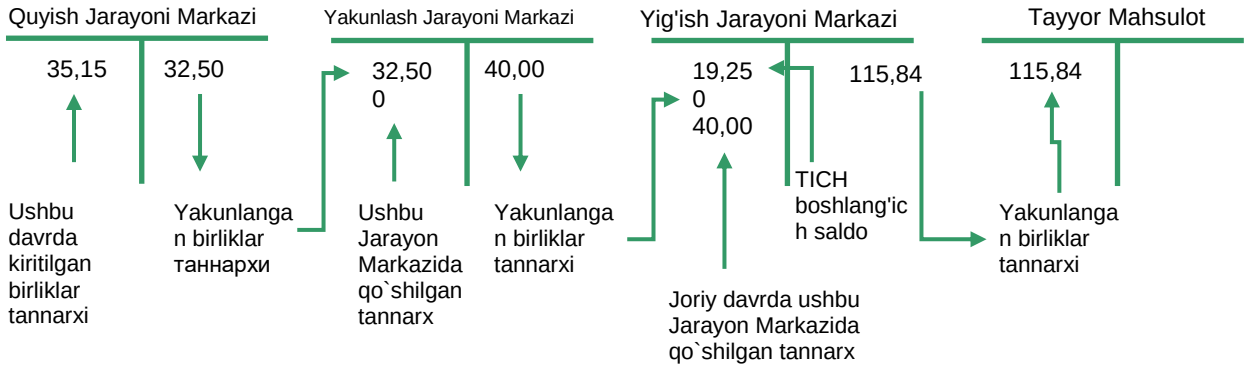

19-ilova. (Manba: Lester E. Heitger and Serge Matulich COST ACCOUNTING - 170-betdagi chizma qayta ishlandi).

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, O'zbekiston, 2008.
2. O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonuni. 1996 y.
4. O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonuni, 2000 y.
5. O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi. Tashkent, NORMA, 2008 y.
6. «Mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxiga kiritiladigan, mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotishga doir xarajatlar tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi» Nizom, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5-fevraldagi Qarori (54-son).
7. Mejdunarodnie standarti finansovoy otchetnosti 2005: Izdanie na russkom yazike M.: Askeri - ASSA, 2005
8. Sbornik Natsional'nix Standartov Buxgalterskogo Ucheta Respubliki Uzbekistan.– Tashkent: Izdatel'skiy dom "Mir ekonomiki i pravo", 2008 g.
9. Abdullaev R.A. Buxgalterskiy uchet i audit. Uchebnoe posobie. Tashkent, "Iqtisod-moliya". 2010 y.
10. Bobojonov O., Jumaniyozov K. Boshqaruv hisobi. Darslik –T., TDIU, 2005 y. 368 bet.
11. Pardaev A.X. Boshqaruv hisobi. Toshkent, "Akademiya" nashriyoti, 2002 y.
12. Pardaev A.X., Pardaev B.X. Boshqaruv hisobi. Toshkent, "G'ofir G'ulom" nomidagi matbaa ijodiy uyi. 2008 yil. 252-bet.
13. Tashnazarov S.N. Moliyaviy buxgalteriya hisobi va hisoboti: xalqaro va milliy jihatlari. Monografiya - T., "Iqtisod-moliya" 2009, 168 b.
14. Upravlencheskiy uchet 1. Uchebnoe posobie. (Bayrashek A.Z. Vanina M.S. i dr)- Assotsiatsiya prepodovateley biznes distsiplin Uzbekistana, 2003.
15. Xasanov B.A. Boshqaruv hisobi. /Darslik – T.: Iqtisod-moliya, 2005.–307 b.
16. Xasanov B.A. Boshqaruv hisobi: nazariya va uslubiyot.-T.:, "Moliya" nashriyoti, 2003.
17. Xorngren CH.T., Dj. Foster. Buxgalterskiy uchyot: upravlencheskiy aspekt.: per. s ang. /Pod red. YA.V. Sokolov. –M., "Finansi i statistika", 2003.
18. Xasanov B.A. Boshqaruv hisobida byudjetlashtirish. /O'quv qo'llanma. –T.: O'qituvchi, 2005. –170 b.
19. Urazov K.B. Buxgalteriya hisobi va audit. O'quv qo'llanma. T.: O'qituvchi, 2004.
20. Cost accounting: A Managiral EmpHasis, 7 tH edition CHarles T. Horngren/George Foster 1991.
21. L. E. Heitger, S. Matulich. Cost accounting. Mc.Graw-Hill Book Company, 1991.
22. Hermanson, Roger H. Accounting: a business perspective /Roger H. Hermanson, James Don Edwards, Michael W. MaHer. 6tH ed., Irwin, Printed in tHe USA, 1995. 926 p.

MUNDARIJA

	KIRISH.....	4-6
1-BO'LIM	**BOSHQARUV HISOBINING NAZARIY ASOSLARI. TANNARX HISOBIGA KIRISH**	
1-ma'ruza	Boshqaruv hisobining umumiy tavsifi	7-21
2-ma'ruza	Xarajatlar tavsifi va tasnifi	21-54
3-ma'ruza	Xarajatlarning chiziqli funktsiyalari	55-65
2-BO'LIM	**TANNARX eLEMENTLARINING HISOBI**	
4-ma'ruza	Xom-ashyo va materiallar bo'yicha xarajatlarning hisobi	66-94
5-ma'ruza	Mehnat bo'yicha xarajatlarning hisobi	94-109
6-ma'ruza	Ishlab chiqarishga doir ustama xarajatlar hisobining an'anaviy usuli	109-138
7-ma'ruza	Ishlab chiqarishga doir ustama xarajatlarning funktsional usuli	139-153
3-BO'LIM	**TANNARXNI KALKULYATSIYA QILISH TIZIMLARI**	
8-ma'ruza	Mahsulot tannarxini buyurtmali usulda kalkulyatsiya qilish (Order Job Costing Systems)	154-182
9-ma'ruza	Mahsulot tannarxini jarayonli usulda kalkulyatsiya qilish (Process-Costing Systems)	182-227
	XULOSALAR.....	228-235
	ILOVALAR.....	236-255
	ADABIYOTLAR	256-257
	RO'YXATI.....	
	Mundarija	258